

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Кол жазма укугунда
УДК 37.337; 373,5; 82; 82.082.01/9

САМУДИНОВА ЗАРИПА КУМАРБАЕВНА

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЫРГЫЗЧА
КЕБИН ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ӨСТҮРҮҮ
(окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)**

Адистиги 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: филология илимдеринин
кандидаты, доцент **А.Т.Алымова**

Бишкек -2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....3-8

БИРИНЧИ БАП. БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН ОЮН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.

- 1.1. Психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгү жана анын мааниси.....9-34
- 1.2. Башталгыч мектеп курагындагы окуучуларынын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсү.....35-41
- 1.3. Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн лингвистикалык негиздери42-66
- Биринчи бап боюнча корутунду..... 67-68

ЭКИНЧИ БАП. ОКУТУУ ОРУС ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЕБИН ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ӨСТҮРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

- 2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары69-73
- 2.2. Илимий изилдөөнүн методдору.....74-75
- 2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору76-77
- 2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.....78-126
- Экинчи бап боюнча корутунду.....127-132

ҮЧҮНЧҮ БАП. ОКУТУУ ОРУС ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ КЫРГЫЗЧА КЕПТИ ӨСТҮРҮҮНҮН УСУЛДАРЫ

- 3.1. Дидактикалык оюндардын классификацияланышы жана алардын дидактикалык мүнөздөмөсү.....133-153
- 3.2. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тилин үйрөтүүдөгү дидактикалык оюндардын мааниси жана аны максаттуу колдонуу жолдору.....154-164
- 3.3. Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн усулду ыкмасы165-180
- Үчүнчү бап боюнча корутунду.....181-182

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР.....183-186

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТ 187-200

ТИРКЕМЕЛЕР.....201-207

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы 2023-жылдын 17-июлу № 140 Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү 1-беренедө “Кыргыз Республикасында кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусу ушул конституциялык Мыйзамда жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган бардык чөйрөлөрдө анын милдеттүү түрдө пайдаланылышын камсыз кылат” жана “Мамлекеттик тил Кыргыз Республикасынын бардык этносторун бириктирүүчү жана алардын өз ара түшүнүшүүсүн жана байланыштарын бекемдөөгө өбөлгө түзүүчү Кыргыз Республикасындагы улуттар аралык баарлашуу тили болуп саналат” деп белгиледи. Конституциялык мыйзам республиканын коомдук турмушундагы бардык чөйрөлөрдө мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууга жетишүү максатын койгон. Мунун өзү кыргыз тилин окутууга болгон мамиледен тартып, окутуунун максат-милдетин, мазмунун, формаларын, ык-жолдорун, каражаттарын ж.б. кайрадан карап, жаңылап, толуктап иштеп чыгууну, окутуу процессин, сабакты инновациялоонун зарылдыгын тастыктап турат. Мындан улам кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кеп өстүрүүгө өзгөчө маани берилүүдө. Ошондуктан изилдөөдө теориялык билимди практикалык кептик иш-аракеттин негизинде окутууда, кыргыз тилинде оозеки жандуу сүйлөөгө жана жазууга кеп аркылуу үйрөткөн, окуучуларды тилдик жана кептик компетенттүлүккө калыптындырган, эн бир эффективдүү окутуу каражаттарынын бири болуп эсептелген дидактикалык оюндарга өзгөчө көңүл бурулуп, тандалып алынды.

Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясында (2022-ж.) “... биз тилди адамдардын байланыш-катышынын гана куралы эмес, улуттун рухун, мамлекеттин идеологиясын түзөр жана улуттун өзүн сактап калуунун да каражаты экендигин эсибизге салуубуз кажет ... жана кыргыз тили республикада

жашап жаткан түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн арасында рухий көпүрө болот”, – деп жазылган. Андыктан кыргыз тилин өнүктүрүү мамлекеттик мааниге ээ. Кеп дидактикалык оюндар аркылуу табигый, эркин шартта байланыш каражаты катары өстүрүлүп, окуучулардын тил жана кеп компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга ыңгайлуу шарт түзөрүнө байланыштуу, кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн оюн технологиясын иштеп чыгуу коомдук талапка ылайык. Д.Добаев оюн технологиясы келечектеги окутуу методологиясынын алдыңкы технологияларынын бири болору тууралуу жана 2020-жылдан кийин жаңы кесиптер пайда болорун, алардын ичинде ”Игропедагог. Специалист, который создает образовательные программы на основе игровых методик, выступает игровым персонажем в школах будет замещать традиционного учителя”, - дейт. [39.123 с.]

Башталгыч класс окуучуларын дидактикалык оюндардын жардамы менен кеп өстүрүү изилдөөгө муктаж. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларын дидактикалык оюн аркылуу кебин өстүрүү талапка ылайык маани берилбей жатат. Болгону оюн ишмердүүлүгү боюнча эки изилдөө жүргүзүлдү: биринчиси, Т.А Джороевдин 2012-жылы “Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик, коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүү (башталгыч класстардын мисалында)” аттуу диссертациясы жакталган, бирок анын объекти окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептин окуучулары, экинчиси, Г.А.Жутанованын 2015-жылы “Дидактикалык оюндар аркылуу студенттердин таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн педагогикалык шарттары (педагогика курсунун мисалында).

Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн жүрүшүндө төмөндөгүдөй бир катар карама-каршылыктар далилденди, атап айтканда, биринчиден: кыргыз тилин окутууда, көбүн эсе, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүгө, эрежелерди жаттоого убакыт кетирилери, экинчиден: кеп өстүрүүгө көңүл аз бурулары, үчүнчүдөн, окуучулардын кебин өстүрүүдө дидактикалык оюндар аз колдонулары, төртүнчүдөн, оюндардын түрлөрүн сабакта кандай тартипте,

кантип колдонуунун илимий-методикалык жол-жоболору тууралуу атайын изилдөөлөрдүн , мугалимдер үчүн атайын методикалык жардамдардын жоктугу айгине болду.

Мына ушундай зарылчылыктан улам, кыргыз тилин башталгыч класстарда үйрөтүүдө дидактикалык оюндарды колдонуп окуучулардын кебин өстүрүүнүн методикалык проблемалары тууралуу изилдөөбүздүн **актуалдуулугун** аныктадык.

Башталгыч мектеп курагындагы окуучулардын педагогика-психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча Ш.А.Амонашвили (1983, 1987) , И.К.Бекбоев (2011), Э.Берн (1999), А.А.Брудный (1999), Л.С.Выготский (1984, 1999) , В.В.Давыдов (1975) А.Дистерверг (1956) , И.А.Зимняя (1984, 2001), Я.А.Коменский (60), М.Кордуэлл (1999), А.Н.Леонтьев (1983), С.Миллер (1999), С.Л.Рубинштейн (1989), В.Л.Сухомлинский, Д.Н.Узнадзе, Й.Хейзинга (1987) , С.Т Шацкий, К.Д.Эльконин (1974, 1999), К.Г.Юнг (1977) ж.б. изилденди.

Л.В.Щербанын (1974) эмгектери кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп, үйрөтүүнүн лингводидактикалык негизи катары кабыл алынды.

Кыргыз жана орус тилдеринин кебин өстүрүү боюнча М.С.Абайдулова (1997), М.М.Алексеева, З.Б.Бектенов (1990), М.С.Бугазов, А.И.Васильев, , Л.Л.Вохмина, Т.А.Джороев (2012) , К.Д.Добаев (1999, 2023) , Г.А.Жутанова (2015), Н.П.Задорожная (1999), У.Култаева (2004), И.С.Милованова, А.С.Мукамбетова (2012), В.И.Мусаева, М.Л.Мухарова (1989), Т.А.Ладыженская (1975), М.Р.Львов, В.Г.Ниорадзе, С.К.Рысбаев (2016. 2023) , А.А.Реформатский, М.М.Сыдыкбаева, А.Д.Токтомаматов (2014), З.Б. Тагаева, П.И.Харакоз, Н.Б.Хасанов (2012), Ж.А.Чыманов (1996), В.Н.Шнейдман (1987), Б.И.Яшина ж.б. эмгектери талдоого алынды.

Кыргыз жана орус тилин чет тил катары окутуу боюнча ойлор А.Р.Арутюнов, Б.В.Беляев, К.Д.Биялиев, Е.М.Верещагин, А.А.Гилевава, Л.Григуле, А.Г.Китайгородская, В.Г.Костомаров,Е.И.Пассов, И.П.Подласый, Г.И. Рожкова сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

“Башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык

оюндар аркылуу өстүрүү” аттуу **диссертациялык ишибиздин темасы** Кыргыз билим берүү академиясынын филологиялык билим берүү лабораториясынын илим-изилдөө иштеринин тематикалык пландары менен түздөн-түз байланышта.

Изилдөөнүн максаты: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндардын жардамы менен өстүрүү жолдорун иштеп чыгуу жана аны экспериментжолу менен текшерүү .

Изилдөөнүн милдеттери:

- оюн ишмердүүлүгүнүн педагогикалык мүнөздөмөсүн, анын теориялык негиздерин аныктоо;

- дидактикалык оюндун максат-милдеттерин, анын классификациясын тактоо;

- дидактикалык оюндарды кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда колдонуунун маанисин, ролун, жолдорун изилдөө;

- дидактикалы коюндарды колдонуп окуучулардын кыргызча кебин өстүрүүнүн методикалык жолдорун, анын технологиясын педагогикалык экспериментте сыноо жана анын жыйынтыктарын практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу жана теориялык баалуулугу: -окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч мектеп курагындагы окуучулардын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздери аныкталгандыгы;

- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окуучулардын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн лингвистикалык негиздеринин аныкталышы;

- кыргыз тилин үйрөтүүдө дидактикалык оюндардын орду, убактысы, ыкмалары жана классификациясы такталгандыгы;

кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кеп өстүрүүнүн негизги бир каражаттары катары дидактикалык оюндарды колдонуу технологиясынын иштелип чыгышы жана анын практикага сунушталышы.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч мектептердин кыргыз тили сабагында дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү боюнча ишибиз кыргыз тилин окутуунун предметтик стандарты менен окуу программасынын талаптарына ылайык мектеп мугалимдери үчүн практикалык маселелерин чечүүгө арналып, конкреттүү сунуштарды берип, сабактардын үлгүлөрүн көрсөтүп, мугалимдерге сунуш кылгандыгы, сунуштар кыргыз тили окуу китебинин кыргызча кеп өстүрүүгө өз салымын кошкондугу менен бааланат. Жыйынтыктар мугалимдин сабагын, методисттерге окуу программаларын, окуу китептерин өркүндөтүүгө багыт берет.

Коргоого алынып чыгылуучу негизги жоболор:

- окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч мектептердин окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү натыйжалуу жыйынтык берет жана окутуунун эң эффективдүү ыкмасы катары таанылат;

-кенже мектеп жашындагы балдарды дидактикалык оюндар аркылуу окутуу алардын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө төп келет;

- кыргыз тилин окутууда дидактикалык оюндарды колдонуу окуучулардын кебин өстүрүүнүн натыйжалуулугун шарттайт;

-дидактикалык оюндарды колдонуунун натыйжалуу усулдары окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин үйрөтүүнүн масаттуу ишке ашуусуна көмөк берет.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тили сабагында башталгыч мектеп окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн эффективдүү ыкмалары табылгандыгы; кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу методикасына көз карашты өзгөртүп, жаңычыл ыкманы иштеп чыгып, практикага сунуштагандыгы; сунушталган ыкмалардын эффективдүүлүгүн экспериментте текшерилгендиги ж.б.

Изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо: (апробациялоо)

Диссертациялык тема боюнча мамлекеттик жана эл аралык мектептердин семинарларында докладдар (презентациялар) даярдалган, тема боюнча

макалалар жазылган жана иш аткарылган жерде талкууланган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы: Бишкек шаарынын № 27, 14, 64 орто мектептеринин башталгыч орус класстары.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы: Илимий-изилдөөнүн материалдары жана анын сунушталган жоболору илимий-практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катарында окулган. РИНЦ статусундагы 4 басмада жарык көргөн. Диссертациянын негизги мазмуну КР ЖАК тарабынан талап кылынган журналдардагы 13 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин жалпы бети - , пайдаланган адабияттардын тизмеси -, таблицалар -

I БАП. БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН ОЮН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

1.1. Психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгү жана анын дидактикалык мааниси

Оюн маселеси психологияда, адабиятта, маданият таанууда, этнографияда, программалоодо, педагогикада, медицинада жана башка илимдерде изилденип келет. А.А.Брудный оюн жөнүндө кеп кылууда Ф.Шиллердин «...адам сөздүн толук маанисинде адам болгондо гана ойнойт жана ал ойноп жатканда гана чыныгы адам болот» [24, 245-б.] деген сөзүнө таянат. Ойногон адамга өтө кубануу, чын пейили менен ага берилүү, өз сезимдерин жашырып-жаппоо сыяктуу оң сезимдер таандык. «Ойноп жаткан адам оюн кырдаалы чындыкка дал келбесин туюп, өзүнө мыскылдуу карап, оюн дүйнөсүнүн чындык эместигин, анын эрежелеринин кынтыксыздыгы жана мыктылыгы канчалык салыштырмалуу экендигин түшүнүп, атаандаштарына айкөл. Кыязы, ушул себептен оюнда гана толук кечирүү, күнөөсүн толук кечүү, толук элдешүү жана бакытка бөлөнүү, башка «Менди» толук түшүнүү мүмкүн болсо керек» [103, 46-б.] , - деп ырастайт А.Скорик. Адам, анын натыйжасы белгисиз экендиги, алдын ала аягында эмне болору анык эместиги менен курчалып, оюндун өзгөчө дүйнөсүнө сиңип кеткендей болот. Оюндун жазылбаган мыйзамдары баарына бирдей, ал уюшулгандык, тартип жана акыйкаттык чөйрөсүн түзөт. Бул болгону оюн экендигине карабастан, анын катышуучулары чыныгы турмуштагыдай кубанып капаланышат. Оюн – күлкү жана кубаныч гана эмес, бул көз жаш да, кайгы-капа да. Оюн адамдын жан дүйнөсүн тазартып, аны аң-сезимдүү адамдын деңгээлине көтөрөт. Мына ошондуктан А.А.Брудный: “Адам оюн учурунда адам болот” – деп айткан.

Оюндун феномени азыркыга чейин толук аныктала элек. “Оюн деген эмне?” деген суроого кайрылалы. Мындай түшүнүктү билдирүү үчүн эң кенири таралган сөз колдонулат, ошондой болсо да бул суроого жооп табуу өтө татаал. Оюн

ишмердүүлүгү татаал көрүнүш экендигин окумуштуулардын көпчүлүгү түшүнүп, моюнга алышат. «Балдардын оюну жөнүндө өтө ишендирилип көп жазылганы менен, ал абдан үстүртөн түшүнүлөт. Ал олуттуу ишти же жарым-жартылай аң-сезимдүү иш-аракетпи, аң-сезимсиз артисттикпи же ал тиги да эмес, бул да эмеспи, же бирде тиги, бирде булбу? Менин байкашымча, бул суроого турган жеринен эле дароо жооп бере койгон адам ашыкча чечкиндүүлүк кылат» [140,83-б.], - деп ырастайт Д.Б. Эльконин. «Оюн» түшүнүгүн аныктоодогу кыйынчылык маданияттарда ар түрдүү, ошондон улам тилдерде да бирдей эмес, ошого байланыштуу «оюн» деп кабыл алынуучу иш-аракеттердин түрлөрү бири-биринен айырмаланат. Алсак, айрым тилдерде бир сөз менен аталган “оюн” түшүнүгү эки же андан көп сөз менен аталат. Мисалы, гректер бардык оюн мелдештери менен жеке таймаштарды атаандаштык деген түшүнүк камтылган «агон» деген сөз менен аташкан, ал эми кытай тилинде « ... оюн түшүнүгүн аныктоого керек болгон бардык иш-аракеттерди атай турган жалпы бир сөз жок. Биринчи орунда балдардын оюн түшүнүгү басымдуулук кылган «вань» деген сөз турат. Мында, кыязы, бир нерсени оюнкараак мүнөздө кабыл алуу, бир нерсеге бейкапар берилүү деген семантикалык негиз камтылгандыр. «Чжен» деген сөз болсо шамдагайлык менен эптүүлүктү талап кылуучу оюндарды, мисалы, сөөк оюнундагы таймашты атайт». [128, 4-б.] Немис тилинде оюнду билдирүүчү сөз «шамал менен толкундун кыймылы» деген мааниге ээ. Шамал менен толкун адегенде оюнга мүнөздүү жеңил, эч капарсыз жана кубанычтуу кыймылды эске салат, – деп эсептейт Й.Хейзинга. Оюндун кыргыз маданиятындагы ордун жана ролун, ага жараша “оюн” деген сөз менен аталуучу кыргыз тилиндеги түшүнүктөрдүн иш-аракеттерин, кыргыз тилиндеги ордун түшүнүү үчүн алгач К.Юдахиндин сөздүгүнө кайрылалы. «Ойно» деген сөз төмөнкү маанилерди туюндурат: “ойноо, көңүл ачуу, тентек кылуу, тамашалоо”; «оюн» деген сөз – “оюн, тамаша”, о.э. бул сөз “кыз оюн, казак оюн, ат оюн, оюн-шоок, деген сөз айкалыштарында, “ойноок, оюнкараак” [141, 586-б.] ж.б. сөздөрдүн курамдарында жолугат. Бул сөздөрдө

“оюн” деген сөздүн тентектик, жеңил ойлуулук, бейкапардык, көңүл ачуу, шаттануу, таймашуу деген семантикалык маанилери актуалдашып берилет. Кыргыз маданиятында оюн кубаныч, шаттык, капарсыз убакыт өткөрүү сыяктуу ар түрдүү оң маанайдагы эмоциялык абал менен байланышта экендиги шексиз. Ошол эле учурда ал түрдүү таймаш, атаандаштык менен коштолуп шамдагайлыкты, кара күчтү жана эптүүлүктү да талап кылат. Тарыхый жагынан алганда оюн кыргыздардын турмушунда өтө эле маанилүү болгон, ошондой болсо да кыргыз тилин эне тили катары да, экинчи тил катары окутуу усулдарында оюнду изилдөөгө арналган бир гана Т.А.Джороевдун “Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик, коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүү” аттуу 2012-жылы корголгон кандидаттык диссертациялык иши жөнүндө айта алабыз.

Оюн деген сөздүн маанисин талдоодо кызыктуу бир фактыны аныктадык: ага лексикалык оппозиция түзүүчү сөздөрдүн бири *чын* деген сөз экен. Демек, биздин түшүнүгүбүздө оюн – бул бир олуттуу эмес, жалган, чынында жок нерсе. Буга «*оюн-чындан*», «*оюнду коюп, чынды айт*», «*оюн-чынга салып сүйлөй берди*», «*бул суроону же оюндан, же чындап берген*» сыяктуу кеңири колдонулуучу сөз айкаштары мисал болот. Ошону менен бирге оюн жөнүндөгү изилдөөлөрдүн аздыгынын себеби да ушундадыр.

Л.С.Выготскийдин сөзү боюнча: “оюн ... адамдын четке каккыс жана табигый өзгөчөлүгү болуп эсептеген” (29). Ал муну оюндун биологиялык милдети деп түшүндүрүп, ансыз ал мынча кеңири тарамак эмес деп эсептейт. Л.С.Выготскийдин оюндун феномени жөнүндөгү теориясы бир нече бөлүктөн турат. Биринчиси, оюн – бул пайдаланылбаган күч-кубаттын агылып чыга турган өткөөлү. Экинчиси, оюн – бул зарыл көндүмдөр менен билгичтиктерге алып келүүчү тарбиялоонун табигый мектеби. Биз үчүн анын оюн жөнүндөгү үчүнчү теориясы эң маанилүү. Ага ылайык, оюн – шарттуу эрежелерден жана аларга байланыштуу иш-аракеттерден келип чыгуучу ишмердүүлүк.

Ошого байланыштуу оюндун максаттарын кептик жүрүм-турум

милдеттерин чечүү менен байланыштырса болот. Бул милдеттер оюнчудан белгилүү бир күч-аракетти, тапкычтыкты, шамдагайлыкты, биргелешкен жана аралаш иш-аракеттерди талап кылат. Л.С Выготский социалдык тажрыйбаны өздөштүрүүдө оюндун ролун баса белгилейт, себеби бардык оюндун ажырагыс бөлүгү болуп өз жүрүм-турумунду башкалардын жүрүм-турумуна шайкеш кылуу, башкалардын кыймылына жараша аракет кылуу. Ошондуктан, оюн социалдык көндүмдөр менен билгичтиктерди жана билгичтик менен социалдык багыттануунун чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу куралы болуп эсептелет. Андан тышкары, экинчи (кыргыз) тилди үйрөнүү аркылуу башка элдин маданий-социалдык өзгөчөлүктөрү менен таанышып, жаңы тажрыйба алууга байланыштуу оюндун мааниси жогорулайт.

Оюн байланышты бекемдөө жагдайын *тил* менен *шарттуу* белгилер аркылуу түзө ала тургандыгын белгилеп кетүү олуттуу мааниге ээ, себеби оюн баланын 1,5 – 8 жаш курагындагы жеке инсандык калыптандыруусунун негизги баскычы болуп эсептелет. Кичинекей бала өз кыялында элестеткен оюнду ойноп жатып, өзү менен өзү сүйлөшүп, үзүк-үзүк сөздөр, акырындап толук сүйлөмдөр менен өзүнүн эмне кылып жаткандыгын же эмне кылгысы келерин айта баштаган учурларга биз дайыма күбө болобуз. Ошол себептен, биз оюндун башталышы бала бир нерсени аңдап түшүнүп, аны тыбыштардын, муундардын, сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн жардамы менен билдире баштаган мезгилге туш келет деп тыянак чыгара алабыз. Ушуга байланыштуу оюн адамдын табиятына каршы келбейт, тескерисинче, оюндун бардык түрү адамды өнүктүрөт. Экинчи тилди окутууда оюнду колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү чексиз, анткени кептик байланыш жөндөмүн өстүрүү эрте куракта башталып, Л.С.Выготский тарабынан аталган *шарттуу оюндар* оюнчудан тапкычтыкты гана талап кылбайт, эң маанилүүсү, *оюн процесси кеп аракети менен коштолот*. Ал эми тилди үйрөтүүнүн максаты – *кепти өстүрүү*.

Жогоруда айтылгандай, оюндун феномени аягына чейин толук ачыла элек. Оюндун жана балалыктын сырдуу касиеттерин аныктоо үчүн оюн

аракетинин психологиялык маңызын жана башталгыч мектеп балдарын тарбиялоодогу маанисин ачып көрсөтүү талап кылынат. Ал үчүн Д.Б.Элькониндин “Оюндун психологиясы” аттуу эмгегине кайрылалы. Анын ырастоосу боюнча: «Оюндун негизги бирдиги – бул жасалма, кыялындагы элестетилген жагдайда башка адамдардын ролун аткарып, ошого мүнөздүү иш-аракеттер менен мамилелерди өзгөчө оюн шарттарында ишке ашыруу». [140, 20-б.] Тажрыйбабызда оюндун жардамы менен окутуп жатканыбызда, көп жолу балдардын жайнаган көздөрүн күбө болгонбуз, ошондуктан Д.Б.Эльконинди коштоп «Оюн зарылдыкты жаратып, адамды эмгекке түртөт. Анда ойноочу өз күч-аракеттерин ыракат булагы катары баамдап, билимге ээ болот. Оюн мында эмгектин пайдалуу максатын четке кагып, ошол эмгекти коштой турган жагымдуу натыйжанын өзүн максатка айлантат». [140, 20-б.]-деп эсептейбиз.

М.Кордуэллдин айтуусу боюнча: «Оюн деген түшүнүктү аныктоо кыйын, анын сан-өлчөмдөрү шарттуу келет. Биз оюнду бөлөк кыймыл-аракеттерден айырмалоочу белгилерине карап, баланы ойноп жатат дейбиз. Кайсы бир максатка жетүүгө багытталбаган эркин оюн мурдатан өздөштүрүлгөн иш-аракеттерди кайталоо дегенди билдирет, ал «оюн белгилери» (сигналдары) менен коштолуусу ыктымал, о.э. оюн кырдаалы өз кыял-сезимдерин эркин фантазиялар аркылуу билдирүү мүмкүнчүлүгүн тартуулайт». [57,113-б.]. Й.Хейзинганын ырастоосу боюнча *«оюн айрым шарттуулугу менен убакыттын чектелүүсүндө ыктыярдуулук менен кабыл алынган, бирок сөзсүз аткарылышы зарыл болгон эрежелерге ылайык аткарылуучу жүрүм-турум же алектенүү, адатта анын максаты өзүндө камтылган чыңалуу, кубаныч сезимдери менен коштолуп, «кадимки, күнүмдүк турмушка» салыштырганда, кандайдыр бир «башкача, чынында болбогон» абалга алып келет»*. [128, 41-б.] Жогорудагы М.Кордуэлл менен Й.Хейзинганын сөздөрү оюнду өз ыктыярдуулук менен аткарыла турган, ар түрдүү сезимдер менен коштолуучу иш-аракет деп мүнөздөй тургандыктарын корсөтөт. Бирок М.Кардуэллдин пикиринде оюн бир максатка жетүүгө

багытталган эмес. Ал эми Й.Хейзинга болсо максат оюндун өзүндө камтылган деп ырастайт. Биз Й.Хейзинганы улай, ар бир оюн белгилүү бир максатка жетүүгө багытталган деп эсептейбиз. Оюн коомдук практиканын өзгөчө түрү катары адамдын турмушуна жана кыймыл-аракеттерине мүнөздүү бардык нерселерди кайра кайталап көрсөтө алат, ошондой эле оюндун башкы мааниси айлана-чөйрөнү таанып-билүүгө жана өздөштүрүүгө, ал аркылуу жеке инсандын ар тараптуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзө тургандыгында.

Балдарды өнүктүрүүдө оюн аракеттеринин маанисин карап чыгалы: эч арзыбаган нерселердин жандуу заттарга айланышы оюндун жүрүшүндө элестүү ой жүгүртүмү өнүгө тургандыгын билдирет. Элестүү ой жүгүртүмү жөнүндө сөз кылганда психологдордун пикирлери бирдей эмес. Алардын бири оюн учурунда фантазия менен кыял өтө жогору болорун белгилесе, башкалары бул маселе жөнүндөгү ойлору таптакыр башка көз карашта. Бул жерде Д.Элькониндин сөзү өзгөчө мааниге ээ деп эсептейбиз. Ал адабият менен таанышып чыгып, “ ... Оюн, биринчиден, мурдатан өнүккөн элестүү ой жүгүртүмдүн көрүнүшү» деген түшүнүгүн тапкан. «Бул көз караштар мага чындыкка туура келбегендей сезилди. Эң татаал жөндөмдөрдүн бири болгон элестүү ой жүгүртүмү, кыялдануу жөндөмү ушунча эрте пайда болору мени таң калтырды. Ошон үчүн мүмкүн, оюн, тескерисинче, элестүү ой жүгүртүмдү биринчи жолу пайда кыла турган иш-аракеттин өзү болуп жүрбөсүн деген ойго келдим» [140, 5-б.]. Ушундай эле ырастоону биз К.Д.Ушинскийдин эмгектеринен табабыз. Ал балдардын элестүү ой жүгүртүмү күчтүү, бай жана өнүккөн деген көз карашты ката деп эсептейт, себеби балалык куракка тажрыйбанын жана билимдин жетишпесиздиги, анча өнүгө элек логикалык ой жүгүртүүсү, түшүнүк-элестердин үзүк-үзүктүгү, бир ойдон экинчи ойго тездик менен өтүп туруу мүнөздүү деп эсептейт Жогоруда айтылган пикир, баланын элестүү ой жүгүртүмү чоң кишиникине караганда жупуну жана алсыз, бир жактуу деп эсептөөгө негиз болот. Баланын элестүү ой жүгүртүүмүнүн кыймылын К.Д. Ушинский бүркүттүн кубаттуу канат кагып учуусу менен эмес, көпөлөктүн ойноок, жеңил учуусу менен салыштырган.

С.Миллер: «Оюнду кичине бала бош идиштен бир нерсе алып чыгып, кыялында учуп жүргөн үйлөмө шарларды кармап алып куурчагына берип, сүт ташуучусу, дүкөндө таттууларды сатуучусу болуп, ташты акча кылып берип ойной баштаган мезгилден тартып башталуучу акылдын өнүгүүсү» – деп билет. Оюн – бул баланын кыялындагы кубулуусу жана фантазиясы. Ошону менен бирге, «мындагы иш-аракеттер ички ырааттуулукка ээ болуп, бала кыялындагы болуп жаткан нерселер чындык экенине ишенет». [71,134-б.]

Л.С.Выготскийдин «улуу муундагы психологдор көп учурда оюндагы психологиялык аракеттердин бардык түрлөрүн мурдатан топтолгон пикир-таасирлердин белгилүү ассоциациялык комбинациялары деп карашкан...» [31, 453-б.]. Анын оюнча, психологдордун айтылган пикирлери негизинен туура эмес «элестүү ой жүгүртүм психологиялык аракеттин татаал түрү болгондуктан, татаал түзүлүшкө ээ, мындай психологиялык система үчүн бир нече психологиялык функциялардын чыныгы биригүүсү болуп эсептелет...» [140, 144-б.]. Ал балдар оюнунда элестүү ой жүгүртүмдүн жогорку өнүгүүсү жөнүндө айтуу мүмкүн эмес дейт, себеби «айлана-чөйрөнү түздөн-түз таанып билүү процессинде түзүлүүчү элестер менен бирге өзүнүн кыялынан келип чыккан элестетүүлөрдү да жаратат. Ой жүгүртүмдүн өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли бизди курчап турган чөйрөдөн тышкары даяр түрүндө таппай турган элестетүүлөрдү жаратат. Мына ушундан чыныгы ой жүгүртүү менен элестүү ой жүгүртүмдүн жогорку түрлөрүндө жана өнүгүүсүнүн бардык баскычтарындагы аракеттеринин ортосундагы татаал мамиле түшүнүктүү болот» [140,144-б.]. Оюн чөйрөсү – бул элестетүүнүн чөйрөсү жана ошондуктан ал мүмкүнчүлүктөр менен фантазиянын чөйрөсү. Биз да Д.Элькониндин, К.Ушинскийдин, С.Миллердин, Л.С.Выготскийдин көз караштарын карманабыз, себеби оюнда заттарды кубултууга байланыштуу кабыл алынган эрежеге жараша баланын кыймыл-аракетинин, кебинин өзгөрүүсүнүн натыйжасында элестетүү ой жүгүртүм бала курактан тартып өнүгө баштайт. Ал оюн учурунда абдан бат өнүгөт. Бала ойноп жаткандагы процесс сөзсүз түрдө сүйлөө менен коштолот. Бул болсо

экинчи тилди, анын ичинде кыргыз тилин үйрөнүүгө эң ыңгайлуу шарт түзөт.

Ж.Пиаженин аныктамасы боюнча, оюн аракеттери баланын ой жүгүртүүнүн – «анимистикалык», б.а., бардык буюмдарды жандуу деп элестетүүчү ой жүгүртүм. С.Миллердин сөзүнө караганда, балдар жансыз оюнчуктарга жандуу нерселердей мамиле кылып, себептик байланыштар эч өзгөрбөй тургандыгына ишенишет. Ошол үчүн бала, эгер сыртка чыгып ойнобой калса, күн капа болоруна же сүйлөшүп жаткан поезддердин окуяларына ишенери эч бир таң калыштуу көрүнүш эмес. Ал бала кайсы бир элести өзүнө тааныш башка бир объект же адамдын элеси аркылуу түзгөн учурларды мисал келтирет. Балдар көп учурда кайсы бир элести мимика аркылуу көрсөтүшөт, – деп эсептейт С.Миллер. «Мен айнек тазалагычмын (автомобилдин маңдайкы айнегин тазалоочу тетик)» – деди мага бир жолу уулум, буттарын денесине карай бирдей оңго-солго чайпалтып, оозу-мурдун кыйшайтып, үнүн өзгөртүп сүйлөп, бүт денеси менен кыйшалактап кыймылдап же өзүнө ар кайсы чүпөрөк-чапырактарды илип алып, бала кайсы бир нерсенин же жандыктын элесин түзүп жаткан болот». [71]. Балдардын нерселерди жанданткан аракетин Д.Б. Эльконин: «Оюндун булагы балага жаккан, анын көңүлүн өзүнө бурган ойду ишке ашырууга болгон умтулуусунда жатат: оюндун искусствого жакындыгын ушундан көрөбүз» [140, 14], – деп түшүндүрөт. Кайсы бир түшүнүк-элес (представление) басымдуулук кылуучу күч болуп эсептелип, сырткы көрүнүш аркылуу таанылып, айлана-чөйрөгө туш болот. Үйдүн полу дароо эле касташып жаткан эки өлкөгө бөлүнүп, дивандын кыры атка, кемеге, арабага же оюнга керектүү дагы бир нерсеге айланат» [140, 26-б.]. Д.Б.Элькониндин айтуусу боюнча, балага түшүнүксүз нерсе оюн учурунда түшүнүктүү жол менен ишке ашырууга жолдогон кыймыл-аракеттердин аркасында жарым-жартылай түшүнүктүү болору жана элестетүү ой жүгүртүмдүн пайда болуусу же буюмдарды жандандыруунун себеби. Оюнда бала кабылгандагы таң калтырган жаңы көрүнүштөрдү өз сезим-туюмдары аркылуу өткөрөт, изилдөөчүлөр баланын так ошол сезимге туш болгондугун оюндун маанилүү

касиети деп белгилешет. Каникулда жүргөндө коңгуроолордун кандай иштей тургандыгы жөнүндө түрдүү суроолорду берген кыз атасынын жанында кыймылсыз туруп алып, өтө катуу кыйкырып, ызы-чуу салат. «Сен мага тоскоол болуп жатасың! Көрүп жатпайсыңбы, мен иштеп жатам, мага сүйлөбө, – дейт кичине кыз. – Мен коңгуроомун». С.Л.Рубинштейн оюндун негизги жана жалпы мааниси баланын дүйнөгө таасир көрсөтүүгө болгон мукаждыктарын калыптандырып, ишке ашыруу деп эсептейт. «Оюн инсандын курчап турган дүйнө менен белгилүү бир өз ара мамилесин көрсөтүү болуп эсептелет. Бала бир ролду алуу менен, өзүнүн инсандык касиеттерин кеңейтип, байытып жана тереңдетет» [87, 69-б.].

Д.Б.Элькониндин акыйкат пикирине ылайык, оюн – бул баланын чоң адамдарга таандык болгон нерселердин бала тарабынан өзгөчөлөнтүлгөн иш-аракетинин түрү, анын кыймыл-аракети башка адамдардын аракеттерине болгон өз ара мамилелердин тутуму. «Кыялда элестетилген жагдайга өтүү чындыктан четтегендик болобу?» деген суроого ал: «Оюнда болуучу кайсы бир деңгээлде чындыктан четтеп кетүү бир эле учурда башка элементтерге тереңдеп кирүү болуп эсептелет. Ошондуктан анда чындыктан кетүү, качуу жок жана да өзгөчө, жоктон чыгарылган, жасалма дүйнө эмес. Баланын оюнундагы өзү жасап ишке ашырган нерселердин бардыгы чыныгы турмуштан алынат [140–44].

А.Брудный «...оюндун катышуучулары кабыл алган шарттарынын аркасында жана анын эрежелеринин аткарылышына жараша кыска мөөнөттө болсо да, өзгөчө дүйнөнү жарата алат жана ал дүйнө ойноп жаткандар үчүн чыныгы дүйнөдөй эле маанилүү болот. Бул анда болуп жаткан окуялардын үлгүсү. ...Оюн кокустуктун гана үлгүсүн түзбөйт, ал мени ошол окуянын катышуучусу кылат... Мен ошол таасирдүү үлгүнүн бир бөлүгүнө айланам, менин иш-аракетим – үлгүнүн кыймылдаткычы, мен ал үлгүнүн ичиндемин» [24, 247-б.] – деген. Ошонун негизинде ойноочу ал үчүн маанилүү болгон, өз мыйзамдары менен эрежелери болгон өзгөчө дүйнөгө кабылат. «Зор көлөмдү нерсени байлама чынжыр кармап, баарын артынан сүйрөп тургандай

тобокелдик оюнду өмүр менен бириктирип турат» (*Сцепной вес удерживает гигантскую машину и тянет весь состав за собой, также риск соединяет игру с жизнью*) [24,247-б.] – деп, А.Брудный оюндун дүйнөсү менен чыныгы дүйнөнү кызыктуу жана көркөм элестүү салыштырган.

Эрежелердин болуусу зарыл делген оюнга мүнөздүү өзгөчөлүктү бардык психологдор колдошот. Алсак, Э.Берн: «Оюн сөзсүз эле ыгы жок, маанисиз нерсе эмес. Бардык оюндарга мүнөздүү жалпы касиет – бул алардагы сезимдер бири-бирине кас эмес, кандайдыр бир эрежеге, макулдашууга баш ийген сыяктуу» [18, 14]– деп эсептейт. Д.Б. Эльконин баланын оюн учурунда эрежеге баш ийүүсүн мындайча түшүндүрөт: «Оюндун парадоксу (акылга сыйбас өзгөчөлүгү) – бала эрежеге баш ийүүсү, өзүнүн каалаганынан баш тартуусу деп сезет, ал эми мында (оюнда – авт.) болсо эрежеге баш ийүү жана өзүнүн каалаган нерсесин кылуудан баш тартуу эң чоң ыракатка алып келүүчү жол болот. Оюн балага каалоо-ниеттин жаңы түрүн ыйгарат, б.а., өз каалоосу менен жасалма оюндагы «Менди» (б.а., оюндун эрежеси эмес, андагы ролду) шайкеш келтирүүгө үйрөтөт. Ошентип, оюн баланын чыныгы орточо деңгээли, ой толгоосу, көз карашы эмес, бул анын аракетиндеги жүрүм-турум принцибинен улам эң жогорку деңгээлдеги жетишкендикке ээ болуусу». [140, 44-б.]

Д.Б.Эльконин Л.С.Выготскийдин “бала ойноп жатып оорулууну туурап чын эле ыйлап, «таттуу» белек алса, чын эле кубанат деген сөздөрү туура болуп чыкты,”- дейт. Оюнда баланын сезими, мамилеси, аракеттери чыныгы. Бала өзүнө алган ролду аткарууга умтулуп, ошондогу пайда болууга мүмкүндүк жараткан чыныгы каалоолордон баш тартат. Баланын оюн учурунда алган ырахаты – бул моралдык ырахат. Оюнда эрежелер менен пландын болушу, аларга баш ийүү өзүн инсан катары таануу, өзүнүн инсандык баалуулугун, маанилүүлүгүн түшүнүп билүү болуп эсептелет. Ал эми бул болсо Д.Б.Элькониндин пикири боюнча, “өзүн өзү өстүрүп, өркүндөтүүгө умтулгандык” болот.

Оюн иш-аракеттерине түрткү болгон себептер ал иш-аракеттин

натыйжасында эмес, оюн процессинин өзүндө экендигине карабастан, А.Н.Леонтьев менен Л.А.Венгер ал процессте баланын жеке инсандык калыптануусу үчүн эң маанилүү бир нерсени баса көрсөтүшөт. Бул өзүн өзү баалоо – баланын өз мүмкүнчүлүктөрүн аң-сезимдүүлүк менен баалоосу. Бул башка балдарга салыштырмалуу өзүнүн шамдагайлыгын, ийгиликтерин баалоо түрүндө келип чыгат.

Дидактикалык оюн баланын активдүү дүйнө тааным аракеттеринин бири катары жогоруда аталган жалпы оюндун бардык өзгөчөлүктөрүн өзүнө сактап, бирок кадимки балдар оюнунан белгилүү бир максатка багытталгандыгы, тутумдуулугу жана окутуу процессине байланыштуулугу менен айырмаланат. *Дидактика* деген сөз грек тилинен алынган жана «насаат берүүчү, окутуучу» дегенди билдирет [143] Ошого ылайык *дидактикалык оюн* термини окутуу же билим берүүчү оюндарга туура келет. Окуп-үйрөнүү ишмердиги жагынан дидактикалык оюн жигердүү окутуу усулдарына кирет. Анын максаты – окуучулардын билим алуудагы ишмердүүлүктүн төрт түрүн: *ой жүгүртүүсүн, иш-аракетин, кезин жана маалыматты эмоциялык-образдык жана жеке инсандык кабылдоосу* аркылуу жандандыруу. Жигердүү окутуу усулдарынын бири катары аталган дидактикалык оюнда оюн кырдаалы ишмердүүлүктүн негизи катары колдонулат, бирок катышуучулардын аракеттери, баалоо тутуму катуу тартипке салынып, регламентке баш иет. Ошондо *«дидактикалык оюндар – бул таанып билүү процессиндеги «активдүү окутуунун бир катар принциптерин ишке ашыруучу, жигердүү билим берүү усулдарынын бири жана кыймылдуу, адаттан тышкаркы оюн аракеттеринин тутумуна, жөнгө салуучу эрежелерге, регламентке ээ, оюн түрүндө уюшулган сабактардын түрү»*. [143] Окуп-үйрөнүү иш-аракетинин чыгармачыл мүнөзү, сабактардын атаандаштыгы, оюн түрүндөгүсү, алардын эмоциялык таасири баланын организмдеги резервдерин кыймылга келтирет. Аталган ишмердүүлүктөн жаралган эмоциялар окуучуну кыймыл-аракет кылууга багыт берип, түрткү болот. Дал жогоруда аталган дидактикалык оюндун белгилери кадимки сабактардан артык турат.

Дидактикалык оюндардын жардамы менен баланы окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн ишке ашыруучу негиз пайда болот, анткени «Эгерде биз жашоодо кандайдыр бир нерсе кылсак, ал эч кайрылбайт. Ал эми оюнда болсо кайра башынан баштасаң болот. Оюнда өз кылгандарыңды сын көз караш менен ойлонуп. Утулуунун себебин талдап андан ары өсүп-өнүгүүнүн мүмкүнчүлүгүн үйрөнөсүң» [42.] дейт Г.А.Жутанова.

Бир катар усулчулар (Н.Ф. Харламов, А. Дистервег, Л.В.Занков) окутулуп жаткан материалдарды өздөштүрүү өз алдынча активдүү иш-аракеттин үстүндө гана мүмкүн деген пикире токтолот. А.Дистервергдин «Өнүгүү же билим бир да адамга жөн гана берилбейт, ал андай мүмкүнчүлүктү да жаратпайт. Өнүккүсү же билимге ээ болгусу келген ар би адам өз иш-аракети, өз күчү, өз чыңалуусу менен жетишүүгө тийиш. Сырттан ал бул кыймыл-аракеттерге карай кызыкчылыкты козгоону гана ала алат» [38, 18-б.] – деген сөзү жогорку ойду тастыктайт. Л.В.Занковдун пикири боюнча, «ар тараптуу өнүгүүгө руханий жактан баюуга мажбурлоо аркылуу жетишүү мүмкүн эмес. Чыныгы руханий байлык адам билимге, илимге, искусствого өзү кызыгып умтулганда гана калыптанат» [47,8-б.]. «Мен байкап-баамдаган нерсе гана менин акыл-эсимди калыптандырат. Кызыгуум аркылуу тандалбаса, менин тажрыйбам баш аламан бир нерсе болмок. Кызыгуу гана акценттер менен аспекттерди, жарык менен көлөкөнү, алкак менен сөлөкөттү – бир сөз менен айтканда кабыл алынуучу көрүнүштү түзөт» [114,17-б.] –деп ырастайт У. Джеймс. Дидактикалык оюнда материал активдүү окуп-үйрөнүү аракеттеринин жүрүшүндө өздөштүрүлө тургандыгын далилдөөнүн зарылчылыгы жок деп ойлойбуз.

Х. Эбли [83] ийгиликтүү билим алуунун үч ири факторун атайт. Биринчиси, окуучунун акыл жөндөмү, башкача айтканда, зээндүүлүгү, экинчиси, окуу максатына карата анын ички муктаждыгы, каалоо-ниети, үчүнчүсү, окутуунун жол-жоболору, окутуу методдору. И.А.Зимняянын жогоруда аталган факторлорду ийгиликтүү окутуунун төмөнкү фактору менен толуктайт. Бул окутуучунун, б.а., педагогдун жана сабак берүүнүн өзгөчөлүгү.

Дидактикалык оюндардын жардамы менен кеп өстүрүү темабызга ылайык 4-факторго, тагыраак айтканда, сабагында дидактикалык оюнду колдонуучу мугалимдин өзгөчөлүгүнө айрыкча токтолуу керек деп эсептейбиз, себеби окуу процессин ушундайча уюштурууга ар бир эле мугалим умтула бербейт. Чындыгында, сабактын ийгиликтүүлүгү мугалимге жараша болот. «Балдарга мугалим, окуу процесси жана ага өзүнүн активдүү катышуусу жагуусу зарыл» [76,8-б.] Мугалимдин эң маанилүү өзгөчөлүгү – бул анын окуучуга ишеним, сый-урмат менен мамиле жасап, ошол эле учурда катуу талап койгондугу. Ошондой эле мугалимдин дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү бул анын жогорку деңгээлдеги элестүү ой жүгүртүмү, фантазиясы. Дал ушул жөндөм ага өзүн балдардын катарында көрүүгө, алардын ордуна өзүн коё билүүгө (Ш.Амонашвили), балдардын кызыкчылыктарынын эсепке алууга, мультфильмдердин, жомоктордун, китептердин, бала жашаган окуялардын дүйнөсүнө «кирүүгө» (В.А.Сухомлинский) жана алардын дүйнөсүн өзүнүкү катары кабыл алууга жардам берет. Мындан ишке чыгармачыл мамиле кылуу сыяктуу мугалимдин маанилүү өзгөчөлүгү келип чыгат.

Жогоруда аталган бардык өзгөчөлүктөр окуу процессине таандык болгон көнүмүш адатты мугалимдин кайра карап чыгуусуна шарт болуп, андагы мугалимдин маалымат булагы катары жогору туруучу ролу окуучунун билим алуучу активдүү ролуна алмаштырылат. Мында мугалим окуучунун баарлашууга жана материалды өздөштүрүүгө чыныгы кызыгуу менен коштолгон окуп-үйрөнүү аракеттерин коюлган максатка ылайык жана кесипкөй жетектеп, материалды өздөштүрүү жана баарлашуу нугуна бурат.

Биз сабак берүүнүн өзгөчөлүгү болгон 5 факторго, мында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу өзгөчөлүгүнө токтолууну зарыл деп эсептейбиз. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы өзгөчөлүк төмөндөгүдөй. Эгерде, мисалы, биологдор жандуу өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө билим беришсе, бөтөн тилди окутуучу мугалимдер ал тилде баарлашууга, аны түшүнүүгө, алынган маалыматты өз сөзү менен айтып берүүгө, белгиленген кырдаалга жараша ой-пикирин

билдирүүгө үйрөтөт. Сүйлөөгө үйрөтүү эң кыйын болуп эсептелет, себеби ал тилди практикалык жактан колдоно билүүнү болжогон эң татаал жана көп кырдуу көрүнүш. Кыргыз тилинде дидактикалык оюндардын жардамы менен баарлашууга үйрөтүү эң натыйжалуу болуп эсептелет, себеби оюн түрүндө түзүлгөн турмуштук кырдаал кеп аракеттерин чыныгы кептик байланышка жакындатып эстеп калуу, түшүнүү, колдонуу сыяктуу көп иш-аракеттерди ишке ашырып, курулай күч-аракетти талап кылуучу көнүгүүлөргө каршы турат. Бул акырындык менен калыптануучу «грамматикалык сезимдин» негизинде грамматикалык көрүнүштөрдү сүйлөө учурунда табигый түрдө өзүнөн өзү колдонууга көмөк болот жана кыргыз тилиндеги сөздөрдү, сөз айкаштарын тез жана бекем эске тутуп калууга өбөлгө түзөт, ошондой эле окуу учурунда акыл-эсти, демилгелүүлүктү, өз алдынчалуулукту көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Дидактикалык оюндун жогоруда аталган бардык өзгөчөлүктөрүнө туура келүүчү мисал келтирели. *Сабактын темасы: «Жашылча-жемиштер» (кайталоо)*. Дидактикалык оюн: «Биз эмне жейбиз?» Программа боюнча окуучулар бул темага чейин мектеп буюмдарын атай турган сөздөрдү билгени бизге белгилүү. Демек, ошол тема боюнча сөздөрдү да кайталаса болот. Мугалим классты эки топко бөлөт. Ал үчүн окуучулардын ар бири сөзсүз жашылча же жемишти билдирүүчү сөздөн өзүнө ат тандап, жупташып алып кезек менен мугалимдин жанына келип, ар бир жуп алдын-ала макулдашып, жашылча же жемишти атай турган сөздү суроо формасында атайт. Мисалы, Саша менен Маша келип: «Алмабы же жүзүмбү?» – деп сурашат. Мугалим: «Алма» — деп жооп берет. Ушул сөздү тандап алган окуучу (Саша же Маша) окуу бөлмөсүндө алдын ала белгиленген жерге барып турат, ал эми экинчи окуучу өз ордуна барат. Ошентип, эки топ түзүлөт. Мугалим жей турган жана жебей турган заттарды билдирүүчү сөздөрдү атай баштайт. Окуучулар жей турган нерсе аталганда колдорун көтөрүп, эгерде жебей турган нерсе аталса, колдорун көтөрбөйт. Желбей турган нерселер – мектеп буюмдары. Колун туура эмес көтөрүп алган окуучу оюндан чыгат жана анын тобунда балдардын

саны азаят. Көп бала калган топ жеңүүчү болот. О.э. ар бир топ сабактын темасына ылайыктуу жашылча-жемиштерди атаган сөздөрдү пайдаланып сырдуу сөз (пароль) же сөз айкашын (даярдык деңгээлине, курагына жараша) ойлоп табат. Ал эми экинчи топ паролго кайсы сөз (сөз айкашы) тандалганын табышы керек. Жогоруда каралган факторлордон сырткары окутуунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү, ийгиликтүү окутуунун биз мурдатан атап кеткен үч фактору бар: окуучунун акыл жөндөмү, окуу максатына карата анын ички муктаждыгы, каалоо-ниети, окутуунун жол-жоболору (окутуу методдору).

Окуучунун акыл жөндөмү жөнүндө Я.А.Коменский чөптүн, дарактын, жаныбарлардын ар биринин табигый өзгөчөлүгүнө жараша бирине мындайча, экинчисине такыр башка мамиле жасайбыз, баарын бирдей кароо мүмкүн эмес, ушул сыяктуу эле табигый өзгөчөлүктөр адамдарга да таандык экенин белгилейт.

Ийгиликтүү окутуунун үчүнчү ири фактору – окутуунун усулдары тууралуу сөз кылууда, албетте, кыргыз тилин окутуудагы жигердүү усулдарынын бири катары дидактикалык оюндарга назарыбызды салалы. Бизди «курчап турган дүйнөдөн адам бардык нерсени эмес, өзү үчүн олуттуу нерсени гана алып, ...ыктыярсыз өзүнө көңүл бурдуруучу (непроизвольное внимание) процесс көңүлүн ээлеп алган нерсенин үстүндө ой жүгүртүүсүн активдештирип, толкундантып, кызыгуу менен иштөөгө түртө тургандыгы» [138, 22-б.] менен байланышкан, себеби акылды гана эмес, кыял-сезимди да ээлеп алган нерсе гана жакшы эсте каларлыгы шексиз. Дидактикалык оюн ушул аталган касиеттердин бардыгына ээ. Эгерде мугалим ойлорду, жаңы нерселерди супсак жана эч бир сезимдин коштоосу жок эске тутуп калуу үчүн даяр маалыматтардын тизмеги түрүндө берсе, ал жаңылыкка окуучулар кайдыгер мамиледе калат. Мындай иш жандуу аракеттерди жаратпайт жана ойлорду ойгото албайт, ошого байланыштуу баланын эс тутумунда эч кандай жаңы нерсе пайда болбойт. А.Н.Леонтьевдин сөзү боюнча: «...ар бир иш-аракетке кайсы бир муктаждык негиз болот ... бардык иш-аракет бир себептин негизинде жаралат, б.а., адам үчүн ошол иш-аракетти маанилүү кыла турган

бир түрткүч олуттуу толкундануунун жаралуусунун негизин түзөт. [65, 153-б.] «Бир ой экинчи ойдон келип чыкпайт, ал биздин кызыгууларыбызды, муктаждыктарыбызды, жактырууларыбызды, кыял-сезимдерибизди кучагына алуучу аң-сезимибизге түрткү берүүчү чөйрөсүнөн келип чыгат. Эгерде ойду асманда кыймылсыз турган булутка теңесек, ойду козгогон булутту кыймылга келтирүүчү жана ага түрткү болуучу күчтү шамалга салыштырышыбыз керек» [31, 357-б.], – деп жазган Л.С. Выготский. Эгерде кыргыз тилинде сүйлөө булут болсо, анда дидактикалык оюн – бул окуп-үйрөнүүгө карата кызыгууну козгой турган шамал, ал эми таанып-билүүгө болгон кызыгууну козгоочу материалдагы негизги нерсенин өздөштүрүлүүсүн камсыз кылып, билимдин маанилүүлүгүн ачып көрсөтүп, сабакка актуалдуулук жана мазмундук жаңылыкты тартуулайт. И.П.Подласый *ишкердүүлүккө алып келүүчү жана ачык кысым көрсөтүп, орой мажбурлоого жол бербей турган факторлор* [83, 400-409-б.] деп аталган *кылдат түрткү берүүнүн он стимулу*, окуу процессиндеги таанып-билүү күчтөрүн активдештирет. Аталган стимулдар дидактикалык оюндардын жардамы менен кандайча окууга болгон кызыгууну козгоого боло тургандыгын жана кеп өстүрүүгө тийгизген таасирин карап чыгалы. Стимулдар төмөнкүлөр:

1. Каалоо-ниетке таянуу. Эгерде баланы табиятка шайкеш келүүчүлүк принцибин эске алсак, анда анын каалоосунан баштоо зарыл. Шаардын мектептеринде жүргүзүлгөн сурамжылоо башталгыч класстын окуучулары сабак учурунда ойношкучу келе тургандыгы жөнүндө фактыны ырастады. Экинчи тилди үйрөнүүдө тааныш эмес сөздөргө, тыбыштарга, кыргыз маданияттын табышмактуу дүйнөсүнө оюн аркылуу кирүү, андан да кызыктуу болуп, өзүндү, өз оюнду да башка ыкмалар менен билдирүүгө көнүп-үйрөнүү жеңил да болот. Мындай оюнда ар бир сөз, ар бир сүйлөм – жаңы ачылыш. Бөтөн тилди жаңы түшүнүп, ал тилде сөз айтууда бала эч нерсеге теңдешсиз кубануу жана толкундануу сезимине туш болот.

2. Идентификацияларды пайдалануу. Идентификация – бул адам же топ тууралуу мүнөздөмөлөрдүн жыйындысы, ошондой эле ал адамды же

топту башкалардан айырмалоого мүмкүндүк берет. Идентификация дегенди, адамдын же топтун башкалар жөнүндөгү түшүнүгү катары эсептесе болот жана ошону менен бирге бир адамды экинчи адамдан расмий түрдө аныктап, айырмалап турган маалыматтарга карата айтылат. Кеп өстүрүүдө өзүнүн же тобунун мүнөздөмөсүн жана башкалардан өзүнүн айырмачылыктарын ажырата билүү жөндөмүнө ээ боло турган дидактикалык оюндарды пайдалануу туура келери шексиз.

3.Кызыкчылыктар менен жөндөмдөрдү эске алуу. Жогоруда айтылгандай, окуучулардын табият берген жөндөмдөрү ар түрдүү болот, муну дидактикалык оюндарды жүргүзүүдө эске алуу зарыл. Экинчи тил жөнүндө айтсак, ар бир класста тилге өзгөчө жөндөмдүү жана бөтөн тилди өздөштүрүүгө шыгы чектелүү балдар кездешет. Дидактикалык оюн балдардын бул табигый айырмачылыктарын эске алуу менен уюштурууну талап кылат. Балдардын билимдерин теңдештирүү максатында алсызыраак балдарды оюнга алдын-ала даярдаса болот. Дидактикалык оюнду өткөрүүнүн алдында мугалимдин милдети артта калган окуучуларды өз күчүнө ишенгендигин арттыруу абзел. Ал үчүн тилге жөндөмсүз балдарды алдын-ала даярдап, оюнда пайдалануучу сөздөр менен тааныштырып, грамматикалык темаларды түшүндүрүп, оюн өткөрүүнүн алдында дагы бир жолу кайрадан кайталоого убакыт берүү керек. Ошондой эле теманы жакшы түшүнгөн окуучуга артта калган баланы алдын ала оюнга даярдап келүүнү көздөгөн үй тапшырмасын берүүгө болот. Мыкты окуган баланы топтордун башчысы же алып баруучу кылып коюу керек, акырындап орто жана начар жетишкен балдарды да бул ролго тартууга болот.

4.Ниет-максаттарды пайдалануу. Ниет-максат суроо-талаптын негизинде пайда болот. Окуучу бир неченин ичинен бирди тандап алып, эмнени жана качан жасашы керектигин өзү аныкташы керек болгон кырдаалга туш келгенде, анын окууга болгон мамилеси, жүрүм-туруму өзгөрөт. Дидактикалык оюнду өткөрүүдө балдар ролдорду өздөрү тандап, өз ара сүйлөшүп бир жыйынтыкка келгени жакшы. Оюнда мажбурлоо, кыстоо жок,

ошондуктан ойноп жатып, бала дүйнөнү, буюмдарды, көрүнүштөрдү таанып өздөштүрөт. Оюн – бул курчап турган дүйнөнү ыктыярдуу иш-аракеттердин аркасында таануу ыкмасы. Мунун баары оюн процессине тиешелүү жана анын жүрүшүндө окуучунун билими жаңы нерселер менен өзүнөн өзү өнүгүп, жаңы тажрыйбаларга ээ кылат, себеби дидактикалык оюн анын билгичтиктери менен көндүмдөрүн өнүктүрүүгө эркин шарттарды, эч мажбурлоосуз ишмердүүлүк чөйрөсүн түзөт.

5. Таанып-билүү ниетин колдоо. Ар бир адам, айрыкча башталгыч класстардын балдары, тегеректегилерге таанылуусун каалайт. Дидактикалык оюн өзүн өзү төмөн баалоочу балдарга «эл катарына кошулуу» үчүн ишеним ыйгарат. Артта калган окуучулар менен жекече иштөө аркылуу мугалим алардын өзүнө ишеним сезимин калыптануусуна жардам бере алат.

6. Жасалган кыймыл-аракеттердин натыйжаларын көрсөтүү. Мугалим дидактикалык оюндардын жардамы менен жасалып жаткан аракеттердин натыйжасын, кесепеттерин көрсөтүп баалап бере алат. Эгерде окуучу начар даярданса, мурда өтүлгөн сөздөрдү билбей же, мүмкүн, ооруп сабакка келбей материалды өздөштүрбөй калса, ал өз командасын артка тартат, о.э. бул факт окуучунун билиминин жетишсиздигин көрсөтөт. Мугалим ар бир окуучунун кемчилигин так көрсөтүп, андан арылуу жолдорун издөөсү зарыл. Оюндун жүрүшүндө окуучунун жоопторун талдоо аркылуу аны өзүнүн даярдык деңгээлин баалоого үйрөтүүгө болот. Бирок ошол эле учурда окуучуну өз артыкчылыктарын таанып-сезүүгө үйрөтүү да абдан маанилүү, анткени анын иш-аракет жасоого берилип окугандыгын пайда кылуучу, андагы болгон адамдык бардык жакшы сапаттарын, анын артыкчылыктарын таанытуу аркылуу өнүктүүгө болот.

7. Ийгиликтерди колдоо. Жеңилип чыккан окуучуну же команданы алардын жетишкендиктери менен мыкты жактарын баса көрсөтүп, мактоо керек. Жеңилип калгандарды оң иш-аракеттерге түрткү болгудай баа берип, алардын болочок мүмкүнчүлүктөрүн баса белгилөө максатка ылайык. Жакшы оюн ойногондорду гана эмес, жакшы ойногонго аракеттенип жаткандарды да

мактап, сөз менен, ар кандай ишараттар аркылуу колдоп туруу зарыл. Деги эле мүмкүн болгон бардык стимулдарды пайдаланган жакшы. Ал турсун кетирилген ката да окуучуга кандайдыр бир түрткү боло алат. «Орундуу ката болду, түшүнсө болот», «Кокустан жаңылган жоксун», «Чындыкка алып келе турган ката», «Рахмат, оюң анча туура болбосо да, ойлонууга түртөт» – деп, окуучулардын каталарына жооп кылуу керек. Каталарды окуучунун өзүнө оңдоого мүмкүнчүлүк берүүгө аракет кылуу зарыл. Чындыгында, биздин көп жылдык тажрыйбабыз бул сөздөрдүн акыйкаттыгын далилдейт.

Окуучуларга өз эне тили таасирин тийгизген, бирок мугалим өз тили менен бөтөн тилдин ортосундагы конкреттүү айырмачылыкка басым жасабаган учурда ката кетиришет. Мисалы, окуучулар *беш кыздар* деп айтуусу ыктымал. Мугалим: «Бул ката кокус болгон жок» – деп айтуу менен, катанын себебин – орус тилинде бирден ашык сандар менен зат атооч көптүк түрдө колдонгонун, ал эми кыргыз тилинде зат атооч бардык сандар менен жекелик түрдө гана колдонгонун, бул көрүнүш эки тилдин грамматикалык айырмачылыгын түзгөнүн айтып, түшүндүрүп берүүгө тийиш. Дидактикалык оюндарды колдонууда ушул сыяктуу эне тилинин таасирин тийгизген көптөгөн каталардан теориялык маалымат аркылуу эки тилди салыштырып, айырмалоого болот.

8. Иш-аракетке түрткү берүү. «Кээ бирде «керек» деп айткыла», – деп жазат И.П. Подласый. Ал айрыкча дидактикалык оюндарды өткөрүүдө өтө маанилүү. Алар «Сен муну жасашың керек, Саша! Сен жигит эмессиңби. Сен өз командаңды артка тартпас үчүн бул кыйынчылыкты жеңишиң керек» делген айтымдар аркылуу окуучуга күч-кубат тартуулап, өз күчүнө ишенүүгө жардам берүү өтө маанилүү. Окуучу ал тоскоолдуктан өтүп, өз тобунун жеңишине салым кошконуна сыймыктанып, кубанат

9. Кырдаалдан пайдалануу. Мектептин жашоосу көп кырдуу, бай келет, ошол сыяктуу ар түрдүү күтүүсүз жагдайлардан пайдалана билүү натыйжалуу. Мисалы, окуучу кечигип келди же китебин үйгө унутуп калды дейли. Бул жагдай планга киргизилбесе да, тийиштүү сөз, айтым, кептик

бирдиктер, грамматикалык курамдарды пайдаланып, кырдаалдык оюндарды өткөрүп жиберүү окуучуну реалдык турмушка жакындатып, жакшы натыйжа берет.

10.Окуучуга мүмкүнчүлүк берүү. Окуучуларга дем берип, ишке кызыктыруунун ар түрүн үзгүлтүксүз пайдаланып, алардын ийгиликтерине чын дилден кубануу керек. Мугалим окуучунун жөндөмдүүлүгүнө ишенерин көрүшү зарыл. «Сенин колундан келет, жасай аласың» деген стимул көп кырдуу болот. Америкалык окумуштуу Гарри А.Оверстрит “Эгерде кимдир бирөө башка адамга тигил же бул ишти жасаткысы келсе, алгач ошол ишти жасоону аябай каалоого аны ынандыруу керек”, – деп эсептейт [52, 53-б.].

Биздин көз карашыбызда, жогоруда аталган он стимул сабакта кыргыз тилин жаңыртып, окуучулардын иш-аракеттерин активдештирип, материалды ийгиликтүү өздөштүрүүгө, кыргыз тилинде кеп кура билүүгө, кеп өстүрүүгө жагымдуу шарт түзөт.

Педагог колдонуучу окутуу усулдары, класстагы кырдаал балдарды өзүнө тартып, сабактын мазмуну менен идеялары алардын көңүлүн толук ээлеп алуусу зарыл. Андан тышкары, педагогикалык мыйзамга ылайык, кайсы бир ишти жасоо алдында баланы кызыктырып, ошол ишти аткарууга даярдап, болгон күчү менен көңүлүн аткарыла турган ишке топтоп, баланы өз алдынча ишке багыттап, андан соң анын ишин жетектеп, тийиштүү нукка буруу зарыл, б.а. максаттуу иш-аракетке үндөөгө тийиш. Дал жогоруда айтылгандарды жүзөгө ашыруу үчүн Н.Б.Хасановдун эмоциялык жана интеллектуалдык стимуляторлорун окуу процессинде колдонуу абзел. Алар Эмоциялык стимуляторлор:

1.Дидактикалык оюн белгилүү кырдаалга байланыштуу өткөрүлөт. Мисалы, *«Силер китепти жакшы көрөбүз деп жатпайсыңарбы. Биздин шаарда жаңы китеп дүкөнү ачылыптыр. Мен ал дүкөндүн сатуучусумун. Жүргүлө, кандай китептер бар экендигин көрөлү».*

2.Мугалим балдарды кубаттап турат. Ал: *«Силер мыкты иштедиңер,*

бирок минтип айтуу туура болот».

3. Ролдуу оюндарда адамдын коомдогу статусуна ылайык кадыр-барктуу ролдорду тандап алуу керек.

4. Жеңүүчүлөрдү жалпы класс куттуктайт. Аларды унутуп койбой, эксперттер катары ишке тартуу керек.

Интеллектуалдык стимуляторлор төмөнкүлөр:

1.

Окуунун салттуу түрлөрүнөн башка түргө өтүү окуучулар үчүн күтүүсүз, ошол үчүн жана сабактын оюндук бөлүгү сырткы ассоциацияга муктаж. Төмөндөгүдөй суроолор интеллектуалдык иш-аракетке оюн менен сабакты байланыштыруучу ассоциацияны тартуулайт.

- *«Силер кыргыз улутундагы өз курдашыңар менен жолукканда, мындай абалга туш болушуңар мүмкүн...». «Ушул маселени чече аласыңар деп ойлойм». “Бул ишти аткара аларыңарга ишенем”. “Келгиле, аракет кылып көрөлү».*
- *«Тема боюнча силердин билимиңер бул маселени чечүү үчүн жетиштүү деп ойлойм. Бул ишти аткара аларыңарга ишенем. Келгиле аракет кылып көрөлү!»*
- *«Кана, бул жагдайда силер эмне кылат элеңер?»*
- *«Келгиле, эгер ... болсо, эмне кылуу керектигин ойлонуп көрөлү!»*,
«Жакында менден ...?» - деп сурашты. «Кандай кеңеш бересиңер, эмне деп жооп кылыш керек эле?»

Оюн дайыма бир проблеманы чечүүгө багытталат. Окуучуларга коюлуучу милдеттер өтө жөнөкөй эмес, бирок алар аткара алгыдай болуусу зарыл.

3. Төмөнкүдөй суроолордун жардамы менен интеллектуалдык иш-аракетке стимул берүүгө болот:

– Кана, силер ушунда эмне кылат элеңер?

– Келгиле, эмне кылуу керектигин ойлонуп көрөлү

– Жакында менден ... ? – деп сурашты. Кандай кеңеш бересиңер, эмне

деп жооп кылыш керек эле? ж.б.

Көп учурда дидактикалык оюн менен сабакты байланыштыруучу жогоруда айтылган суроолор, сунуштар сыяктуу сөздөр жетишпейт. Жогоруда аталган стимуляторлор дидактикалык оюн аркылуу кеп өстүрүүнү көздөгөн иш-аракеттерди жөн гана кызыктуу эмес, өнүктүрүүчү кылып уюштурууга жол ачат. Ал окууну жашоо менен, теорияны практика менен байланыштыруучу көпүрө сыяктуу оюн процессин максаттуу кеп байланышына айландырат.

Жогорудагы эмоционалдык жана интеллектуалдык стимуляторго үндөш англис тилди окутуу усулдарында *warming – up activity* (алдын ала активдештирүүгө даярдоо) деп аталуучу ыкма. Анда сабактын түрү, максаты, мазмуну, формасы кандай болбосун, тиги же бул теманын кайсы жерине келбесин, педагогдун иш-аракеттеринин биринчи кадамы – бул окуучуларга ички түрткү берүүчү коммуникативдик аракет болушу керек деген ойду карманат. [21, 43 с.] Аталган ыкма башка тилдеги баарлашууга көңүлүн буруп, бөтөн тилге кызыгуусун ойготуп, сабактын негизги бөлүгүндөгү темага, материалга же ишмердүүлүккө көпүрө болушуна багытталат. Мында кайсы бир окуя, адам тууралуу жөн гана эркин сүйлөшүү эмес, анда ар түрдүү максаттуу кептик байланыш аркылуу окуу милдеттерин ишке ашыруу.

Дидактикалык оюнду өткөрөр алдында оюн аракетин баштоого түрткү болуучу даярдык иши да маанилүү. Бул даярдык ишке баланы алдын-ала каралган жаңы материалды кабыл алууга даярдоо да кирүүсү керек. Ал үчүн мугалим баланын мурдатан алынган дидактикалык оюн үчүн зарыл билимдерин активдештирип, анын оюнга кызыгуусун пайда кылат. Ошону менен ал баланын иш-аракет кылууга түрткү болуучу ички себептерин козгоп, өтүлүп жаткан материалды өздөштүрүү аркылуу жетишүүгө мүмкүн болгон маанилүү максаттарды аныктап белгилөөгө жардам берет. Эң биринчи кезекте, ал оюндун мазмунунун окуучуларга канткенде жакындай тургандыгы жөнүндө, алар тааныгыдай кылып балдардын өз тажрыйбаларына шайкеш болорун ойлоону зарыл. Жогоруда айткандарды «*Жатыш жөндөмө*» грамматикалык темасында пайдаланып көрөлү.

1. Нерсенин турган ордун аташ керек болгондо, жатыш жөндөмөнү колдонобуз. Мисалы, сиз досуңузга телефон чалсаңыз, ал үйүндө жок экен. Сиздин сурооңузга анын кайда экендигин айтып жооп беришет. Муну кырдаалдуу байланыш куруу түрүндө оюн уюштуруп, аткарса болот.

2. Кепте жатыш жөндөмөнү колдонуп, адамдын мүнөздүү сапаттары менен жүрүм-турумдарынын ичинен сылыктыкты, сыпайылыкты атоого болот. Мисалы, кептин катышуучусу сизден улуу болсо, алгач сөзсүз учурашып, андан соң суроо узатасыз. Кыргыз тилинде учурашуунун кептик эрежесине ылайык, аталган кырдаалда экинчи жактын сылык формасы колдонулат. Албетте, кептин аягында ыраазычылык билдирүүнү унутпоо керек. Мисалы:

– *Саламатсызбы, эже! Айтып коёсузбу, Асан үйдөбү?*

– *Жок, ал мектепте.*

– *Чоң рахмат!*

3. Үйдө же мектепте окуучу нерсенин же кимдир бирөөнүн кайда экендигин билүү зарылчылыгына туш болушу мүмкүн. Ошондуктан мында окуучунун кеп аракеттерин активдештирүүгө багытталган кырдаалдуу сахналаштырууну колдонуу максатка ылайык. Мисалы, мугалим окуучудан: «*Дептериң кайда?*» – деп суроо менен, аны чыныгы мазмундук негизге ээ болгон кебине тартат.

4. Окуучунун турмушунда мүмкүн болгон кырдаал: Сиз бейтааныш адам менен тааныштыңыз. Сиз анын кайда иштерин же окуй тургандыгын, кайда жашаганын, ата-энеси кайда иштерин, ал жайында кайда эс алгандыгын ж.б. билгиңиз келет. Тапшырма: жатыш жөндөмөнү колдонуп, бейтааныш адам менен таанышканыңызды сахналаштырып көрсөтүңүз.

Бул маселени, тактап айтканда, тил каражаттарын эске тутуу, бекемдөө, кепте эркин колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу маселесин чечүү жолдорунун бири болуп дидактикалык оюндарды колдонуу эсептелет. Оюндун жүрүшүндө тигил же бул деңгээлде сүйлөө шарты жана зарылчылыгы жаралат,

маектешинин сөзүн угуп, аны түшүнүп жана ага сөз түрүндө өз мамилесин билдирүү аркылуу окуучу белгилүү лексикалык-грамматикалык материалды топтойт, көп жолу кайталоо аркылуу кеп көндүмдөрү бекемделип, кеп түзө билүү практикасы калыптанат. Үй-бүлө, өзү, досу жөнүндө чакан монологдор менен диалогдор, диалог түрүндөгү чакыруу, кайсы бир иш-аракетке түртүү, нерселерди, адамдарды, көрүнүштөрдү мүнөздөө кызыктуу оюн түрүндө болуп, окуучулардын кебин өстүрөт.

Оюнда кеп органдары гана эмес, кулак, көз, кол да активдүү иштеши керек. Ал турсун, оюн учурундагы кыймыл да материалды бекем өздөштүрүүгө жана кеп көндүмдөрүнө ээ болууга өбөлгө түзөт. Дидактикалык оюндар кептик байланышты камсыз кылуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп, сабактын максатын ишке ашырат. Биринчиден, окутуунун оюн түрүндөгү жолдору сабакта баарлашуунун табигый же ага өтө жакын шарттагы кырдаалды уюштурууга мүмкүнчүлүк берет. Экинчиден, кеп эмоциялык сезимдер (суктануу, кубануу, ыраазычылык, нааразылык, таң калуу ж.б.) менен коштолуучу жандуу жана активдүү кеп үстүндө калыптанылат. Үчүнчүдөн, мында окуучулар тарабынан ачык жана жандуу, иштин жамааттык жана чыгармачыл түрлөрү кенен колдонулат. Дидактикалык оюндардын негизги артыкчылыгы – бул мажбурланылбаган, эркин, чыныгы турмуштук кырдаалды, туруктуу тилдик чөйрөнү түзгөндүгү жана оюнда ишмердик процессинин өзү жүрүшүнө жана натыйжасына карабай коммуникация жаратат. Оюн экинчи тилде угуу, кабыл алуу, кеп бирдиктерин кайра кайталап айтуу жөндөмдөрүн гана эмес, өз ой, көз карашынын, сезим-мамилелеринин негизинде жаңы айтымдарды жаратуу жөндөмдөрүн, билгичтиктерин, көндүмдөрүн өстүрөт. Дидактикалык оюндар сабактын практикалык багыттуулугун күчөтөт, окуу процессин чыныгы шарттарга мүмкүн болушунча жакындатып, «социалдык баарлашуу үчүн зарыл билгичтикти: байланыш түзүү, өтүнүү, сунуштоо, кеңеш берүү, бир нерсени тактоо, бирөөнү кепке тартуу, бирөөнүн пикири менен макул экендигин же макул эместигин билдирүү, четке кагуу, фактыга түшүндүрмө берүү, өз оюн айта билүү, кайсы бир иш-аракетке түрткү берүү билгичтиктерин иштеп

чыгат».[57] «Оюнду мектеп окуучуларын окутуп тарбиялоодо өз шериктешине айландыруу үчүн мугалим жөн гана оюнду уюштуруп коюу менен чектелбестен, өзү да ойноосу зарыл» [75]. Демек, педагогдун өзүнүн оюнга карата позициясы да маанилүү. Ошентип, оюн түрүндөгү усулдарды колдонууда окуу процессинде жөн гана билим берүүчүнүн ролунан билимге жеке инсандык мүнөз тартуулоочу жолуна чыгууну шарттайт. Оюн аркылуу окутуу даяр маалыматтын мугалимден окуучуга берилишин гана эмес, билим, көндүмдөр «жекече куралган билимдер» аркылуу калыптандыраарын билдирет. Активдүү жана өз алдынча окууда билим түшүнүлгөн түрдө өздөштүрүлөт, окуучулар сабактын мазмунун жөн гана билбестен, практиканын жардамы менен кабыл алат. Мындай учурда ал тилдик материалды жакшы эстеп калат жана өз билимин мектептен сырткары башка кырдаалдарда да колдонуп, окуу процессине окуучу канчалык активдүү катышса, ал ошончолук чоң натыйжага жетише алат. Изилдөөчүлөр далилдегендей, биз укканыбыздын 20%ын, көргөнүбүздүн 30%ын, өзүбүз аракет кылып жасап, өз сөзүбүз менен билдиргендибиздин 80%ын жана (!) өз колубуз менен жасап, өзүбүз тапканыбыздын 90%ын эске тутуп калабыз.

Мындан оюн аркылуу окутуу билим алуунун эң натыйжалуу жолдору деп тыянак чыгарууга болот, себеби окуучулар өздөрү аракет кылып, сөз менен айтып, аны аткарышат жана табышат. Байланыштуу кепти өстүрүүнүн натыйжалуулугу билимдерди өздөштүрүү кандай кырдаалда жүрүп жатканына жараша болот. Дал ушул биз кеп кылып жаткан дидактикалык оюн окуучу сүйлөөдөгү психологиялык тоскоолдуктарды эч тартынбастан жеңе ала турган иш-аракет болуп эсептелет. «Сөз байлыгынын аздыгы, эрежелерди кепте колдоно албоо сыяктуу кыйынчылыктарды дидактикалык оюнда командалаш балдардын, мугалимдин жардамы менен жеңип, натыйжада окуучу өз билбегендиги үчүн оңтойсуздукту сезбейт. Демек, байланыштуу кеп эч кысымсыз, эркин түрдө өсүп, ката кетирип алам деген коркуу сезими төмөндөйт. Бала оюнга толук берилген, демек, мында бөтөн тилде сүйлөөнү коштоочу психологиялык тоскоолдук өзүнөн өзү жоюлушу үчүн жагымдуу чөйрө түзүлөт» [78,74-б.]. Ошону менен бирге топ менен чогуу ойноо сабакта бардык

окуучулардын кептик аракеттеринин көлөмүн арбытат, ушинтип байланыштуу кепти өстүрүү үчүн өз алдынча иш-аракет процесси көп эсе узартылат.

Окуу максатына ээ жалпы топтук оюн жөн гана балдардын кептик активдүүлүгү үчүн шарт түзбөстөн, башканы угуу, топто иштөө, чыдамдуулук, өз иш-аракеттери менен айткандарына жооп берүү ж.б. көндүмдөрдү өстүрүү аркылуу аларды социалдаштыруу милдетин да аткарат. Тилди окутууда теория менен практиканын И.А. Зимняя сунуштаган катышына (1:3) таянып, биз окутуунун натыйжалуу системасында «кеп ишмердүүлүгү биринчи орунда турат, ал эми теориялык билим аны коштоочу милдетти аткарат» деген пикирин толугу менен коштойбуз. Ошондо гана байланыштуу кептин өстүрүлгөндүгү, демек, кепке ээ болгондугу жөнүндө сөз кылууга болот.

Ошентип, бөтөн тилди өздөштүрүүдө биринчи орунга теория эмес, кеп практикасы илгери чыгарылат. Кепти өздөштүрүүнүн психологиялык мыйзамченемдери окуу процессине коммуникативдик-кептик мүнөз берүү талабын шарттайт жана «коммуникативдик мамиле кылууда окутуунун максаттары практикалык мүнөздө болуу принциби чоң роль ойнойт». [20,181-б.] Сабактарда баарлашуу милдеттерине мүмкүн болушунча толук туура келүүчү иштин түрлөрү менен формалары колдонулушу керек. Ал эми алардын алдыңкы катарында дидактикалык оюндар турат.

Башталгыч класс үчүн өзү, үй-бүлөсү, досу ж.б. жөнүндө чакан монологду, чакан диалогду пайдалануу ылайык келет. Оюн учурунда чакан диалог түрүндөгү чакыруу, кайсы бир аракетке козгоо, адамды мүнөздөө, затты сүрөттөө жана колдонуу окуучулардын кептик көндүмдөрүн жакшы өстүрөт. Угуп кабыл алынган материал өзү сүйлөгөнүнө, окуганына караганда тез унутулат. Ошондуктан байланыштуу кепти өстүрүү боюнча ишмердик угуу жөндөмдөрүнө гана эмес, сүйлөө, көрүү аркылуу кабыл алуу менен коштолуусун да талап кылат. Ошону менен бирге ар түрдүү кыймылдар кептик материалды бекем өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Тилди үйрөнүү акылды гана эмес, сезимдерди да козгоосу зарыл. Мисалы, окуучунун тиши ооруп, тиш дарыгерге келген коркок адамдын ролун ойноп жатат дейли. Ошол кырдаалдагы кеби анын

абалына ылайык коркуу, чочулоо сезимдер менен коштолуп, чыныгы кептик баарлашууга жакындалат. Псевдокоммуникациясы, адамдын кыялында белгилүү бир кырдаалда башка адам (жаныбар, зат ...) боло алуу жөндөмү ойноп жаткан окуучунун кеп өстүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

1.2. Башталгыч мектеп окуучуларынын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсү

Башталгыч мектеп курагыгандыгы окуучуларды кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу үчүн эң маанилүү мезгил жана эң ыңгайлуу курак болуп саналат.

Ш.А. Амонашвилинин сөзү боюнча, «көптөгөн функциялардын эң күчтүү өнүгүүсү баланын 6 жаштан 7–9 жашка чейинки курагына туура келет. Ошондуктан бул мезгилде оюнга болгон суроо-талап өзгөчө күчтүү болуп, ал эми оюн баланын өнүктүрүүсүн башкаруучу ишмердүүлүккө айланат» [7, 19-б.]. Бул мезгилде психологиялык жактан кайрадан куралуусу жүрүп, ал баладан олуттуу акыл чыңалуусун гана эмес, дене-күч жагынан көбүрөөк көтөрүмдүүлүктү талап кылат. Бул окуучунун андан аркы окуп билим алуу аракеттери үчүн өзгөчө маанилүү, себеби дал ушул мезгилде зарыл окуу көндүмдөр менен билгичтиктер калыптанат. Ой жүгүртүү аракеттери менен эс тутумдун өнүгүүсү балалык куракта катуу жүрө тургандыгы жөнүндө айтууда И.Ф. Харламов: «Эгерде бул мезгилдин ой жүгүртүү аракеттери менен эс тутумду өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү талаптагыдай деңгээлде пайдаланылбай калса, андан кийин кечирээк аны жасоо өтө кыйын, ал эми айрым учурда мүмкүн да эмес» [124, 8-б.], – деп эскертет.

Эмне себептен бала оюн аракетине умтулат деген суроого жооп берүү үчүн Д.Н.Узнаденин функциялык багыттануу концепциясына жана Ш.Амонашвилинин окутуунун педагогикалык негизине токтололу.

Д.Н.Узнаденин концепциясынын маңызы бала төрөлгөндөн эле генетикалык жактан берилген функцияларга ээ экендигинде, б.а., ар бир функция белгилүү бир мезгилде гана өнүгөт. Алсак, бала төрөлөр замат басып кете албайт. Ал өзүнүн биринчи кадамын бул күчтүн негизинде жүзөгө ашыруусу

генетикалык жактан алдын ала белгиленген мезгилде гана жасайт. Бирок адамдын камкордугусуз, ыңгайлуу шарт түзүлмөйүнчө, ал эки бутуна туруп тик баса албайт. Ал үчүн бутуна жыгылбай турууга, түз басууга үйрөтүүчү улуулардын жардамы керек. Демек, сырттан бирөөнүн жардамысыз генетикалык жактан бекитилген функциялар, анын ичинде сүйлөө функциясы иштебейт. Функциялык күчтөр менен оюн аракеттеринин байланышы эмнеде? «Кеп аракеттерине түрткү берүүчү адамдын ички күчү балада баарынан да оюнга болгон муктаждык катары козголот... Мында оюн – ичке топтолгон ашык күчкүбүт сыртка чыгаруунун түрү эмес, өнүгүүнүн негизги түрү, функциялык багыттануунун эркин, алдын-ала даярдыксыз ишке ашырылышы» [12, 19-б.] функциялык багыттануунун импульсунан келип чыккан активдешүү оюндун негизги маанисин түзөт. Окуучу ийгиликтүү окушу үчүн окутуу процесси анын билимдерин өздөштүрүүгө катыша турган ички күчтөрүнүн активдештирүүсү жана өнүктүрүүсү керек. Д.Н. Узнадзедин концепциясынын окутуудагы конкреттүү көндүм же билим эмес, билим алуу процессине катышуучу күчтөрдү белгилүү багытта өнүктүрүүсү негизги орунду ээлей тургандыгы жөнүндө ырастоосун маанилүү деп эсептейбиз.

Ш.Амонашвилинин педагогикасынын негизинде окутууну балдар кубаныч тартуулоочу таанып-билүү процесси катары кабыл алышы керек деген ой жатат. Ага дидактикалык оюндун жардамы менен жетишүүгө болот деп эсептейт. Ал муну мындайча түшүндүрөт: «алты жашар бала өзүнүн функциялык багыттануусуна байланыштуу активдүү кыймылсыз, оюнсуз жашай албайт. Оюн аракетин токтотуу жана баланы функциялар аралык күчтөргө каршы келүүчү башка аракетке которуу анын интенсивдүү өнүгүүсүнүн жана жөндүмдөрүнүн ар тараптуу ачылышынын токтоосуна алып келет. Дал ошол себептен алты жашар баланы окууга мажбурлоо ал мектепти, окууну, китепти, мугалимдин өзүн жек көрүүсүнө алып келиши ыктымал» [7, 20-б.].

Баланын ойногусу келгени – бул анын табигый абалы. Бул инстинкти эске албай коюу менен, биз адамдын табиятына каршылык кылган болобуз. Бул тууралуу З. Фрейд: «Инстинкти күч менен басууга болбойт, эгерде кимдир бирөө

ал инстинкти басып койсо эле жок болуп кетет деп ойлосо, бул үстүртөн болгон ынанымысыз көз караш»,- деп жазган. «Аларды аң-сезимден көмүскөдөгү аң-сезимге сүрүп чыгарып салса болот, бирок психиканын ошол табышмактуу жеринде топтолуп отуруп, алар тынчсызданууну, ооруну, бузулууну жаратат» [19, 6-б.]. Жогоруда айтылгандардан улам оюн менен окуп-үйрөнүү бир бүтүн нерсе болуусу керек деген тыянак чыгара алабыз, себеби окуучуну оюндан ажыратуу менен, биз аны өзүнүн табигый абалынан күч менен сууруп алган болобуз.

Ал эми башталгыч мектептин окуучуларынын жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүн: ой жүгүртүүмүн, эс тутумун, көңүл тутумун, элестетүү ой жүгүртүмүн, символун калыптануу деңгээдерин талдоо аркылуу, дидактикалык оюндарды аталган жаш куракта пайдалануу кыргыз тилинде кепти өстүрүүгө кандай таасирин тийгизет деген суроого жооп берели.

Биринчиден, балдар жогоруда аталган куракта күчтүү өнүккөн *баарлашуу инстинктине* ээ, алар бири-бири менен оңой таанышышат – оюндар, аңгемелер, токтоосуз сүйлөшүүлөр ушул инстинкттин белгилери болуп эсептелет. Жогоруда айтылгандарды Л.Л. Вохмина да ырастайт. Ал: «8–10 жаш курак өспүрүм мезгилдегисине салыштырганда *кептик активдүүлүктүн жогорулугу* менен мүнөздөлөт. Бул куракта балдар башкалар менен оңой сүйлөшүп, өзүн эркин кармашат, ката кетирүүдөн анча коркушпайт, мунун бардыгы тең бөтөн тилди ийгиликтүү үйрөнүүгө жагымдуу таасир кылат» [27, 69-б.] – деп белгилейт. Башталгыч класстын окуучуларынын Л.Л. Вохмина атаган өзүн эркин алып жүрүү өзгөчөлүгү жана анын натыйжасында башка адам менен бат кеп байланышын түзүп, сүйлөшүп кете алуусу кыргыз тилин окутууда дидактикалык оюндарды колдонуу үчүн эң жагымдуу нерселердин бири, себеби бул өзгөчөлүк үйрөнүлүп жаткан тилди кепте эч кыйынчылыксыз колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Анын үстүнө бул курак деги эле баланын башкалар менен баарлашып, социалдык көндүмдөрдү калыптандыра турган жеке инсандык өнүгүүсүнүн олуттуу мезгили болуп эсептелет. Бөтөн тилди үйрөтүүдө оюнду пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү чексиз, себеби кеп байланышын өстүрүү эрте балалык куракта

1,5 – 8 жашынан башталып, Л.С.Выготский атаган шарттуу оюндар ойноочудан тапкычтыкты гана эмес, кеп байланышын түзө билүүнү да талап кылат, ал эми кыргыз тилин окутууда биздин негизги максат – бул келечекте баланын коомдук-социалдык жеке максаттарынын ийгиликтүү ишке ашуусу үчүн байланыштуу кепин өстүрүү. Демек, кенже куракта баланын кеп жагынан бир топ активдүү болушу башталгыч класстарда кыргыз тилинде байланыштуу кепти өстүрүүнү бир топ жеңилдетип, натыйжалуу кылат. Алар ката кетириүүдөн, башкаларга күлкү болуудан эч коркпостон жаңы үйрөнүп жаткан тилде ырахаттануу менен сүйлөшө алышат. Ал үчүн мугалим ыңгайлуу шарттарды – оюн түрүндөгү кептик кырдаалдарды ырааттуу, усулдук жактан сабаттуу уюштуруп, түзө билүүсү гана талап кылынат.

Экинчиден, таанып-билүүгө карай өзүнчө бир түрткү боло турган *таң калуу сезимин* жана кандайдыр бир суроону пайда кыла турган ар түрдүү ыкмаларды колдонуу менен, *окуучунун сабакка болгон кызыгуусун ойготуу* өтө маанилүү болуп эсептелет. Бала үчүн бир нерсени таанып-билүү ниетинин булагы баланын акыл эмгегинин мүнөзүнүн өзүндө, ойлорунун эмоциялык көрүнүшүндө болот. «Балалык, баланын дүйнөсү – бул бөтөнчө дүйнө. Балдар жакшылык менен жамандык жөнүндө, абийир менен намыссыздык жөнүндө, адам кадыр-баркы жөнүндө өз түшүнүктөрү менен жашайт, сулуулуктун көрсөткүчтөрү да аларда башкача туюлат, ал турсун убакыт ченеми да чоңдордукунан айырмаланып турат. Балалык кезде күн жылдай, ал эми жыл түбөлүктөй сезилет ... Баланын түшүнүктөрү, баалоо көрсөткүчтөрү, көз караштары, ишенимдери кичинекей, бирок келечекте өсүп чыккан зор дарактын көчөтүндөй бекем болуусу зарыл. Дидактикалык оюндарды пайдалануучу мугалим балалык деп аталуучу жомок сарайына кире алгыдай болуп, кайсы бир деңгээлде ошол сарайдагыларга кайдыгер карабаган кичинекей бала болуусу керек» [112, 29-б.] – деп жазган В.А.Сухомлинский. Башталгыч класста сөз ой менен фантазияны бириктирип турат, бул курактагы балдар үчүн жомок, оюн анын руханий дүйнөсүн куруучу нерселер эмеспи. Ошол үчүн жомоктор, балдар үчүн кызыктуу ырлар, оюндар – мына ушулар сабактын темасын түзүүсү зарыл.

Балдар буларды кызыгуу менен окуп сахналыштырышат.

Үчүнчүдөн, балдар оюнунун психологиялык өзгөчөлүктөрү. Бала кыялынын жандуулугу жана балдардын түшүнүктөрү менен өз кыялдарында жараткан элестердин чын экендигине болгон ишеними алардын оюн учурундагы кыймыл-аракеттеринин маңызын түзөт.

Төртүнчүдөн, башталгыч мектеп курагы – окутуу үчүн эң ыңгайлуу мезгил, себеби 6 жаштан 12 жашка чейинки курак окуучунун таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнүн өтө зор экендиги менен мүнөздөлө турган сенситивдүү, өтө сезгич мезгил. И.П.Подласыйдын ырастоосу боюнча: «башталгыч класстын окуучусунун мээси сөзмө-сөз эстеп калуу тапшырмаларын аткарууга жөндөмдүү. Эгерде мектеп жашына чейинки бала 15 сүйлөмдөн 3 – 5 сүйлөмдү эстеп кала алса, башталгыч класстын окуучусу 6 – 8 сүйлөмдү эстеп калат. Анын эс тутуму көрсөтмөлүү-элестүү мүнөзгө ээ, бирок окуучу ачык түстүү, кызыктуу, таасирдүү эстен чыккыс материалды гана эстеп калат. Ошентсе да окуучу өзүнүн жаш курагына байланыштуу өз эс тутумун башкарып, аны билим алуу милдеттерине баш ийдире албайт» [83, 111-б.]. Мугалим бул учурда башталгыч класстардын окуучуларында механикалык эс тутуму үстөмдүк кыларын түшүнүүсү зарыл. Ой жүгүртүү аркылуу түшүнүп, эстеп калуу белгилүү бир кыйынчылыктар менен коштолот, себеби ал талдоо, айырмачылыктарга ажыратуу, окшоштуруу сыяктуу олуттуу окуп-билүү аракеттерин талап кылат. Ошондуктан мугалимдин ойлонуп-түшүнүү аркылуу эстеп калуунун ордуна, көпчүлүк окуучулар механикалык жаттоону артык көрүшөт. Муну дидактикалык оюндардын жардамы менен окуучуларга билимдерди терең ойлонуп- түшүнүүгө түрткү берүү аркылуу болтурбай коюуга болот. Башталгыч класстын окуучусу тиги же бул сөздүн, сүйлөмдүн куралыш жолдорун түшүнүп, ошондой эле жол менен башка сөз сүйлөмдөрдү түзө билиши керек. Өзүн өзү башкаруу жөндөмүнө, өзүн өзү текшерүү көндүмдөрүнө үйрөтүү сырткы таң калычтуулугу, кызыктуулугу, кооздугу аркасында гана жөнгө салынуучу эске тутуу жана ой жүгүртүү процесси өзүнөн өзү болуп, аларды туруктуу процесстерге айлантууга дидактикалык оюндар жардам берет,

себеби бул куракта эмоциялык таасирден көз карандылык дагы эле олуттуу болот.

Бешинчиден, башталгыч класстын окуучуларынын ой жүгүртүүсү *элестүү-эмоциялык мүнөзгө* ээ. Бала сырткы түзүлүштөр, боектор, үндөр, сезимдер аркылуу ой жүгүртөт, ошондуктан дал ушул өзгөчөлүктөргө таянуу зарыл. Дидактикалык оюндар балдардын бул элестүү-эмоциялык ой жүгүртүүсүн сапаттык жактан жаңы абстракттык-логикалык деңгээлге көтөрүүгө жардам берет. Башталгыч мектеп курагында ой жүгүртүү да акырындык менен өнүгүүгө жол алып, ага жетишип, талдоону жана синтезди, абстракттуу түшүнүп элестетүү жана жалпылоо сыяктуу татаал процесстерди ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Биздин изилдөө үчүн бул баланын сырткы түзүлүштөр жана үндөр аркылуу ой жүгүртө тургандыгы жана кептин сөзсүз болууга тийиш экендиги өзгөчө маанилүү.

Алтынчыдан, башталгыч мектеп окуучуларынын көңүл буруусундагы *туруксуздугу, көлөмүнүн чектелгендиги, атайылап көңүл бура албагандыгы*. Дидактикалык оюн ыктыярдуу көңүл бурууга карата үзгүлтүксүз көнүгүүлөр аркылуу окуу процессин кунт коюучулук маданиятына баш ийдирүүгө, балдардын бир нерсеге көңүл топтоо көндүмдөрүн калыптандырууга жардам берет.

Жетинчиден, балдардын кабыл алуусунун *туруксуздугу жана уюшулбагандыгы, тартипке көнбөгөндүгү, ошону менен бирге курчтугу жана жаңылыгы*. И.П.Подласый менен И.Ф.Харламов башталгыч класстын окуучусу дүйнөнү жандуу кызыгуу менен кабыл алат, ага эмоциялык жактан айкын кабыл алуу мүнөздүү, «кызыксыз» материалды кунт коюп кабыл алуу алар үчүн кыйын болорун айтышат.

Сегизинчиден, башталгыч класстын окуучусунун олуттуу өзгөчөлүгү болуп, анын *булчуңдарынын катуу өрчүүсү, булчуң салмагынын өсүшү* эсептелет. Бул курактагы балдардын өтө кыймылдуулугу, алардын чуркагысы, секиргиси келип, кыймылсыз бир абалда көпкө тура албагандыгы, алардын булчуң күчүнүн өсүшү жана кыймыл аппаратынын өнүгүүсү менен шартталат.

Нерв-психикалык аракеттеринин тездик менен өнүгүүсү, сезимге тез берилүүсү, кыймылдуулугу жана тышкы таасирлерди курч кабыл алуусу башталгыч класстагы баланын тез чарчоосу менен коштолот. Ушуга байланыштуу дидактикалык оюндар аркылуу окутуу, өзгөчө маанилүү усул деп эсептейбиз, себеби сабакта оюн ар турдүү кыймылдар менен коштолуп, балага ары-бери жылып жүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Дидактикалык кыймылдуу оюндарда окуучулар бир жерде отурбастан, алардын кеби ар кандай кыймыл-аракеттер менен коштолуп, физиологиялык өзгөчөлүктөрү эске алынат.

Тогузунчудан, окуучуларга *дифференциялуу мамиле кылуу принциби* балдардын табигый өзгөчөлүктөрүн эске алуу ар бир окуучуга, анын күчүнө жана жөндөмдөрүнө ишенич менен мамиле кылууга, ар бири үчүн жагымдуу жана коопсуз чөйрө түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ар бир окуучунун жана жаш курактык топтун психологиялык өзгөчөлүгүн эске алуу менен түзүлгөн окуу процесси мектепте ийгиликтүү билим берүү маселесин чечүүнүн бир жолу болуп эсептелет. Алдыңкы жана активдүү окуучуларга эмес, бүтүндөй класска, ар бир окуучунун өөрчүп-өсүүсүнө эсептелген дидактикалык оюн коюлган билим берүүнүн максаттарына жетүүнүн натыйжалуу жолу боло алат.

Онунчудан, дидактикалык оюндар аркылуу экинчи тилди үйрөнүүдө функциялардын бири – *символдоштуруу функциясын* өздөштүрүү үчүн балдарга ыңгайлуу шарт түзүүгө болот. В.В.Давыдовдун пикири боюнча, «окуу ишмердүүлүгүн оюн түрүндө гана уюштурууга болот, себеби окуу илимий абстракцияларды билүүгө багытталат, бул болсо балада дал оюн учурунда өнүгө турган символдоштуруу функциянын болушун талап кылат» [32, 46-б.].

Оюнда бир заматта боло коюучу, кадимки, күнүмдүк нерселердин чегинен дайыма чыгып тургандыктан, ал сөзсүз кыял-элестүү өнүгүүсүнө алып келет. Ал эми башталгыч класстагы окуучунун элестетүү ой жүгүртүмү көргөндү кайра калыбына келтирүүдөн жаратуучу чыгармачыл жолуна өтө баштайт. Тааныш, белгилүү нерседен айкаштырып башка бир жаңы нерсени түзүү жөндөмү бардык чыгармачылыктын негизинде жатат, анын башатын биз балалык курактан, оюндан табабыз.

1.3. Дидактикалык оюндар аркылуу кепти өстүрүүнүн лингвистикалык негиздери

Кептин байланыштуулугун С.Л. Рубинштейн: «Угуучу же окуучуга сүйлөп же жазып жаткан адамдын ою кебинде түшүнүктүү таризде (формада) жеткирилгендиги» [89, 68-б.] – деп эсептейт. Байланыштуулук деген сөз байланыш деген уңгудан турат, демек, эки тараптын өз ара байланышын, катнашын билдирет. Кеп эки тараптын болуусун шарттайт. Мында маектеши ойду түшүнгөнүн камсыз кылуу үчүн логикалык, лексикалык, грамматикалык жактан айкашуучу тил каражаттарынын жардамы менен өз ара байланыш түзүлөт. Ал байланыштуу кептин негизги мүнөздөмөсүн, түшүнүктүүлүгүн камсыз кылат. Жандуу оозеки кыргыз тилинде сүйлөп, бул тилдеги кепти түшүнүп жана анда өз оюн жеткире билгенде гана байланыштуу кеп өсөрү жөнүндө сөз кыла алабыз. Байланыш айтым (выражение) аркылуу ишке ашырылат. М.М.Алексееванын пикири боюнча: «Айтым – бул кептик иш-аракет да, ошол иш-аракеттин натыйжасы да, жөн гана сүйлөмдөн жогору турган белгилүү бир кеп чыгармасы, байланыштуу кеп – өз ара байланышкан, тематикалык жактан бир, бүткөн бөлүкчөлөрдү бириктирип туруучу ой менен түзүмдүн бүтүндүгү». [5, 25-б.]. Байланыштуу кептин негизги милдети – коммуникативдик милдет, негизги формасы – диалог жана монолог. М.М. Алексеева жана Б.И.Яшина сунуштаган байланыштуу кептин эки түрүнүн өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү.

Диалогдук кеп	Монологдук кеп
1. Баарлашуунун баштапкы жана табигый түрү;	1. Байланыштуу, логикалык ыраатка ээ, убакыт жагынан
2. Маектештер кезек менен сүйлөөсү жана бирин-бири угуусу;	диалогдук кепке салыштырмалуу узун, о.э. угуучунун токтоосуз

<p>3. Маектештер эмне жөнүндө кеп болуп жаткандыгын билишип, жана ой менен айтымды чечмелөөгө муктаж эмес;</p> <p>4. Оозеки диалогдук кеп айкын кырдаалда ар кандай жаңсоолор, ишараттар, үн ыргактары менен коштолот;</p> <p>5. Кеп толук эмес, кыскартылган, айрым учурда баяндоо үзүндү-үзүндү болуусу ыктымал;</p> <p>6. Ага оозеки кеп стилиндеги лексика жана туруктуу сөз айкаштары, кыска, ойдун аягына чейин чыкпагандыгы мүнөздүү;</p> <p>7. Кыска мөөнөттөө алдын-ала ойлонуу, тездик жана алдын-ала даярдыктын жоктугу мүнөздүү;</p> <p>8. Шаблондор менен клишелерди, кеп стереотиптерин, о.э. тиги же күнүмдүк жагдайларга тиешелүү боюнча кептин темасына байланышкан баарлашуудагы</p>	<p>жооп кайтаруусуна эсептелбеген кеп айтымы;</p> <p>2.Монологдогу айтымдардын түзүлүшү татаал, угуучуларга карата айтылган маалымат белгисиз;</p> <p>3.Маалымат толук ачылып, кенен чечмеленет;</p> <p>4. Ички даярдык, айтылуучу пикирди алдын-ала көбүрөөк ойлонуу, башкы нерсеге ой топтоо мүнөздүү;</p> <p>5. Ага жаңсоо, ишараттар, үн ыргагы да, жандуу, ынанымдуу сүйлөй билүү да маанилүү;</p> <p>6.Ага адабий лексика, ойдун кеңири ачылгандыгы, толугу менен бүткөндүгү, логикалык, синтаксистик толуктугу жактан толуктуулугу жана синтаксистик жактан туура түзүлгөндүгү мүнөздүү.</p>
--	---

туруктуу сөз же сөз айкаштарын колдонуу мүнөздүү.	
--	--

Диалогго үйрөтүүнү биз эң маанилүү жана биринчи орунда турат деп эсептейбиз, себеби диалогдун байланыштуулугу, «баарлашуунун темасына карата айтылган репликалардын ырааттуулугу, айтымдардын логикалык-маанилик жактан өз ара байланыштуулугу монологдук кепти үйрөнүүнүн негизи болуп эсептелет». [5, 25-б.] Баарлашуу монолог түрүндөгү кеп аралашкан диалог болуусу ыктымал. Мында кыска айтылган сөздөр менен катар ойду кенен чечмелөөчү, бир нече сүйлөмдөн турган жана ар түрдүү маалымат камтылган кеп түрлөрү болот (билдирүү, кошумчалоо же тактоо ж.б).

М.М.Бахтин диалогду адамдардын өз ара түшүнүүсүнүн жалпы негизи деп эсептеген: «Диалогдук мамилелер... – бул адамдын кебине, мамилелерине жана турмушунун бардык көрүнүштөрүнө, деги жалпы-жонунан маани-мазмунуна ээ болгон бардык нерселерге сиңип кирген дээрлик универсалдуу көрүнүш... Аң-сезим башталган жерде диалог да башталат» [3,9-б.]. Иммануил Канттын ырастоосу боюнча: «Ой жүгүртүү өзүн менен өзүн сүйлөшүү..., демек, өзүндү ичинден угуу (репродуктивдүү кыял аркылуу) ». [20, 20-б.] Ошондо диалог – бул жооп берүүгө же кайсы бир иш-аракетти жасоого үндөө максатындагы эки адамдын маеги. Диалогдук кепке, негизинен, оозеки кептик стиль мүнөздүү. Л.В.Щербанын пикири боюнча: «Оозеки кеп – бул алдын ала пландалбаган сүйлөшүү аркылуу өз аракеттешүүсү, бири-биринин сөзүнө шайкеш (адекваттуу) жооп кайтаруусу». Ал эми монолог диалогдон айырмаланып, жазуу түрүндөгү кепке туура келет, ошондуктан ага «ойлордун тутуму» мүнөздүү. Байланыштуу кеп катары «белгилүү бир мазмундуу, логикалуу, ырааттуу, так, грамматикалык жактан туура жана көркөм-элестүү кенен баяндоо» деп түшүнүлөт. [146]

Байланыштуу кепти өстүрүү окуучунун тилин жатыктыруу көндүмдөрүн калыптандыруу, сөз байлыгын кеңейтип жандандыруу, кептин грамматикалык түзүлүшүн калыптандыруу жана кеп маданиятына тарбиялоо аракеттери менен ажырагыс байланышта болуу. Керектүү сөз корун калыптандырып,

тигил же бул мазмунду сөз аркылуу жеткирүү жөндөмүнө, өз оюн так жана толук билдирүү билгичтигине ээ болуу үчүн сөздүк иши зарыл. Грамматикалык иш өз оюн жөнөкөй жана татаал сөздөр менен билдирип, грамматикалык формаларды туура колдонуу билгичтиктерин өстүрүү үчүн керек. Фонетикалык иш баланын кеби так, айкын жана түшүнүктүү болуусу үчүн зарыл. Л.С.Выготскийдин пикири боюнча «...кептин сырткы жагы балада бир сөздөн эки-үч сөздү улаштыруу, андан соң жөнөкөй сөз айкаштарына, андан сөз айкаштарын бири-бири менен жалгаштыруудан калыптанат. Кийинчерээк ал татаал сүйлөмдөргө жана жайылма сүйлөмдөрдүн катарынан турган байланыштуу кепке өтөт. Ошентип, бала бөлүктөрдөн бүтүндү карай кептин физикалык жагын өздөштүрөт» [31, 306-б.]. Кыргыз тилинде кепти өстүрүү үчүн кыргыз тилинин тутумуна өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул үчүн **“тилди бөтөн тил катары окутуу тажрыйбасындагы көптөгөн тил фактылары тилдер аралык окшоштуктар менен айырмачылыктарга ылайык өзгөчө чечмелөөнү, салыштырууну, жалпылоону талап кылат”** [86,10-б.] дегени, бөтөн тилди үйрөтүү эне тилди үйрөтүүдөн түп-тамырынан бери айырмаланарына байланыштуу. Эң биринчи кезекте окуучуларга бөтөн грамматикалык жана лексикалык категориялар, алардын кеп аракеттерине мүнөздүү болбогон эрежелер үйрөтүлүп жаткандыгын эстен чыгарбоо керек. *«Ага мурда ал билбеген, таптакыр жаңы нерсе берилип жатат. Болгондо да ал нерсе ушунчалык жаңы болгондуктан, өз эне тилинин көнүмүш ченемдерине каршы келет»* [136, 7-б.]. Тил чөйрөсү жок шартта «бизге керек тилдик көрүнүштөрдү колдонууга умтулуу» сыяктуу маселени кароо зарылчылыгы кырдаалды татаалданткан дагы бир себеп болуп эсептелет. Аны изилдөөбүзгө ылайык дидактикалык оюндардын жардамы менен чечебиз. Ал үчүн дидактикалык оюндарды колдонуучу мугалим тилдик көрүнүш жагынан кыргыз тилин экинчи тил катары өзгөчө кабыл алуу көндүмдөрүн калыптандырууга милдеттүү. Ушуга байланыштуу төмөнкү иш-аракеттерди жүргүзүү зарыл:

- өздөштүрүлүүчү материалды кепте колдонуу тажрыйбасындагы максатка эң ылайык келген дидактикалык оюнду тандоо;
- лексикалык-грамматикалык материалды орус тили менен салыштыруу, окшоштугун жана айырмачылыктарын туура талдай билүү;
- тилдик көрүнүштөрдү жана аларды кепте пайдалануу менен мыйзам-ченемдерин жалпылап, туура чечмелей билүү.

Бөтөн тилди окутуунун максатын туура аныктап, туура багыт бергенине байланыштуу залкар орус илимпозу Л.В.Щербанын илимий эмгегин “Башталгыч мектеп окуучуларынын дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү. (Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында) аттуу изилдөөбүздүн лингвистикалык негиздөөсү катары кабыл алабыз.

Д.В.Щербанын **биринчи** лингвистикалык негиздөөсү тилдик системалык негиздөөсүнөн келип чыгат, ошондуктан **бири-бирине байланышпаган тилдик эрежелер, фактылар эмес, тилдик фактылардын системасынын карама-каршылыгын жана функционалдуулугун, тилди баарлашуунун каражаты катары** окутуу талап кылынат. Ал тилдин тутумдуулугу менен шартталган, ошого байланыштуу тилдик фактыларды өз ара жана тилдик көрүнүштөр менен байланышсыз өзүнчө үйрөнүү мүмкүн эмес. Мисалы, *жөнөкөй учур чак* менен *татаал учур чактын функционалдык маанилери* төмөндөгүдөй: эгерде *жөнөкөй учур чак* (дайыма жазат) *кыймыл-аракеттин туруктуулугун* б.а. дайыма жасалуучу кыймыл-аракетти туюндурса, *татаал учур чак кеп учурунда жасалуучу кыймыл-аракетти* туюндурат.

Тилди баарлашуунун жана инсандын социалдашуусунун жандуу жана тездик менен өнүгүп туруучу каражаты катары үйрөтүү керек. “**Жакшы сатуучу**” оюну аркылуу окуучулардын кеби өз алдынча көрүнүш катары эмес, байланыштуу кепте түзүлгөндөй уюшулган окутуу процесси аркылуу коммуникация көндүмдөрү катары калыптанат. Мисалы, «Жакшы сатуучу» оюнунда окуучулар кунт коюуну талап кылуучу кандайдыр бир «*капкан*» болушу мүмкүн болгон өтүнүчкө туура жооп берүүлөрү керек. Мугалим кырдаал менен тааныштырып

жана бир эле мезгилде кеп үлгүсүн берүүсү керек. Мисалы: – *Саша жакшы көңүл коё аларын карап көрөлү. Анда азык-түлүк көп, бирок мен андан жок нерсени сурай алам жана ал эмне деп жооп берүүнү тез ойлоп табышы керек. Кеп мындайча болушу мүмкүн:*

- *Саша, мага бир килограмм кумшекер берип койчу.*
- *Рахмат, дагы мага нан берип койчу.*

Эгерде окуучу өтүнүчтү жаңылыш аткарса, анда мугалим оңдойт: *Бир нерсе жок экендигин кыргызча кантип билдиребиз? «Нан жок» дейбиз.. Саша, кайтала!* Андан соң башка балдар өз өтүнүчтөрү менен кайрылышат. Сатуучу кунт коюп иштеши үчүн анда жок нерсени атайы сураса болот. Сатуучунун артында дүкөндө болгон азык-түлүктөрдүн тизмеси илинип турат. (Оюндун башында Саша ал тизмени окуп, эстеп калууга аракет кылуусу керек. Оюн учурунда тизмени караганга болбойт). Эгер сатуучу жаңылып калса, классташтары аны оңдойт.

- *Саша, сенде май жок.*

Бардык окуучулар үчүн жалпы мындай кептик кырдаал, биринчиден, окуу милдетин ишке ашырууга – белгилүү кеп курамын жөн гана тил бирдиги катары эмес, оюн аркылуу түзүлгөн чыныгы турмушка жакындатылган кырдаалда көп ирет пайдалануу менен машыктырууга мүмкүнчүлүк берет. Экинчиден, баарлашуунун ушундай жалпы топтук кырдаалы окуу милдетин ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет. Балдар фразаны кантип куруу, сөздүн кайсы формасын тандап алуу жөнүндө ойлонушпайт, баары өзүнөн өзү болот. Үчүнчүдөн, оюн баарын активдүү болууга аргасыз кылат. Окуучулар керектүү учурда каталарды оңдоо үчүн сатуучуда кайсы азык-түлүк калгандыгына байкоо салышып туруусу зарыл ж.б.

Кыргыз жана орус тилдеринин фактылар системасынын карама-каршылыгын түшүнүүсү окуучулардын эркин сүйлөп кетүүсүнө ыңгайлуу шарт түзөт. Окумуштуунун лингвистикалык негиздөөсү боюнча окуу процессинде окуучунун кебин өзүнчө эмес, кеп менен байланыштырып, кеп аркылуу

уюштурат. Көндүмдөр коммуникация аркылуу калыптандырылат.

Теманы өтүүдө дидактикалык оюнду колдонуу чыныгы кырдаалды түзүп, кеп аркылуу чагылдырылып, тил баарлашуунун каражатына айланат

Л.В.Щербанын экинчи лингвистикалык негиздөөсү лингвистиканын негизги жобосуна – **тил менен кеп бирдигине таянуу**. Тил менен кептин дал ушул айкашуусу сүйлөөнүн, байланыштуу кепти өрчүтүүнүн негизин түзөт. Ошол үчүн балдарга өздөштүрүлүп жаткан тилде кептик байланышка активдүү катышууга мүмкүнчүлүк берүүчү тил каражаттарын кылдат тандоо зарыл. Кайсы баскычта болбосун тилди окутуу процесси кептик эң кичине бирдик катары сүйлөмдүн жана аны куруу материалы – сөз айкаштарынын негизинде түзүлөт. Баарлашууну камсыз кыла турган кеп бирдиги – сүйлөм. Сөз айкаштары сүйлөм үчүн куруучу материал катары колдонулат. Мисал катары «Ат коймой» кыргыз оюнун алалы. Оюнга эки калыс шайланат. Биринчи калыс оюнду баштайт. Ал: *«Сенин атың ... » – деп, өзү билген сөздү шыбырайт. Мисалы: коен, кумурска, карышкыр, ат ж.б. Ат коюлуп бүткөндө, экинчи калыс кезек менен ар бир оюнчуга түрдүү суроолорду бере баштайт. Мисалы:*

– Сен кечээ ким менен күрөштүң?

– Мен кечээ кумурска менен күрөштүм.

Же:

– Сен кечээ ким менен киного бардың?

– Мен кечээ карышкыр менен киного бардым.

Жогорудагы оюнда окуучулар билимдерин кебинде бекемдеп, активдүү колдоно турган тилдик каражаттар, пикир алышууну камсыз кыла турган сүйлөмдөр аркылуу уюшулган.

Д.В.Щербанын үчүнчү лингвистикалык негиздөөсү **окутуунун конкреттүү дифференциясын, башкача айтканда, татаал нерсени жөнөкөй элементтерге ажыратуу аркылуу, ага байланыштуу тилдин системалык кубулуштарынын өзгөчөлүгүн чыгылдыруу**. Мисалы, *окуучу бир нерсе кылгысы келип жатат, бирок аны кыргыз тилинде кантип айтарын билбейт,*

кыргызча уруксат сурай албайт. Мугалим -са болобу? -се болобу? -со болобу, -сө болобу? грамматикалык курамдардын варианттарын этиштин уңгусуна жалгоо аркылуу уруксат сурай ала тургандыгын билдирет. Жазса болобу? Кирсе болобу? Которсо болобу? Көрсө болобу? деген мисалдарды келтирет. Ушинтип татаал нерсени жөнөкөй элементтерге ажыратуу аркылуу мугалим окуучуга кыргыз тилинде уруксат алуу жолун көрсөтөт.

Экинчи мисалда да татаал нерсе жөнөкөй элементтерге ажыратылат. «Ким кайда?» аттуу дидактикалык оюнунда окуучулар алгач кайда кеткенин үйрөнүшөт, андан соң эмне менен кеткенин айтууга көнүгөт. Алып баруучу ар бир окуучуга чоң тамга менен жазылган сөз берет. Окуучулар таркатылган сөздү баарына көрсөтүп турат. Мисалы, дүкөн, оорукана, китепкана ж.б. Алып баруучу кимдир-бирөө кайда кеткендиги, кайда экендиги тууралуу окуучудан сурайт. Маек мындай болуусу ыктымал:

- Аня, Максим кайда?
- Ал базар+**за** кетти.
- Саша, Миша дагы базар+**за** кеттиби?
- Жок, ал мектеп+**ке** кетти.

Бул оюнду мындайча улантууга болот. Алып баруучу ар бир окуучуга унаанын ар кандай түрлөрүнүн сүрөтүн берет. Эми ким кайсы унаа менен жүрөрүн туура айтуу үйрөтүлөт. Төмөнкүдөй маек түзсө болот:

- Оля, Максим базарга **эмне менен** кетти?
- Максим базарга **машина менен** кетти. Сен каякка барасың?
- Мен мектепке барам.
- Сен ал жакка **эмне менен** барасың?
- Мен мектепке **автобус менен** барам.

Жогорудагы оюнга окшош “Почточу” дидактикалык оюну да тил менен кеп бирдиги лингвистикалык негизге таянат. Бул оюнду этиштин учур чагын жана чыгыш жөндөмөнү өтүүдө колдонууга болот. Оюнга алып баруучу тандалат, ал почточу болот. Класстын дубалында шаарлардын, айылдардын

аттары илинип турат. Мугалим ар бир окуучуну дубалда илинип турган жазуунун жанына тургузуп, колуна карточкага жазылган сөздү берет. Почточу эшикти тыкылдатып класска кирип ар бир окуучу менен маек түзөт.

- *Тык, тык,тык.*
- *Сиз кимсиз?*
- *Мен почточумун сизге кат алып келдим.*
- *Каяктан?*
- *Кара-Кол шаарынан.*
- *Ал жакта окуучулар эмне кылып жатышат?*
- *Алар китеп окуп жатышат.*
- *Катыңыз үчүн чоң рахмат!*
- *Эчтеке эмес.*

Почточуга окуучулар *эс алып жатышат, ырдап жатышат, конүгүү жазып жатышат* ж.б. айтуусу ыктымал.

Биздин көз карашыбызда, байланыштуу кепти дидактикалык оюндардын жардамы менен өстүрүүдө окутуу процессинде тил менен кептин ажырагыс байланышына таянуу байланыштуу кепти өстүрүү маселесин чечүүгө негизги көмөк болот.

Жогорудагы Л.В.Щербанын лингвистикалык негиздөөсү Кыргызстандагы жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн концепциясынын принциптерине дал келет. Атап кетсек: 1. функционалдык, 2. коммуникативдик, 3. баарлашууга багыт берүүчүлүк, 4. окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби, 5. окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүктөрдү эсепке алуу, 6. инсандын жеке тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу, 7. кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу тилди кепте колдоно билүүгө үйрөтүү максатындагы окутуунун лингвистикалык негиздеги усулу *тилдик көрүнүштөрдү тутум катары өз ара байланышта*

кароо, о.э. окутуу процессинде тил менен кептин ажырагыс байланыштуулугунан, биринчи кезекте, түзүмдүк-кептик бирдик катары сүйлөмгө таянуу зарылчылыгынан келип чыгат.

Грамматика тармагында Л.Щерба “грамматикалык формаларды алардын сырткы белгилеринен тез таануу” [137, 106-б.] жөндөмүн өнүктүрүү зарыл деп көрсөтөт.

Мында грамматика окутуу процессинен жоголуп кетпейт жана жоголуп кетүүсү да мүмкүн эмес, болгону аны пайдаланууга жана бекемдөөгө багытталган көнүгүүлөрдүн ыкмалары менен түрлөрү өзгөрөт. Ал эми грамматика өзүнөн өзү чектелген тар максат эмес, окуучунун сүйлөп кетүүсүнө жумшалган өбөлгөсү, куралы.

Кыргыз тилинде ар түрдүү грамматикалык формаларды жаратуучу мүчөлөр менен кеп курамдарды билүү зор мааниге ээ, себеби алар орус тилиндеги бүтүндөй сөздүн, сөз айкашынын ар түрдүү (себеп, натыйжа, карама-каршы, модалдык ж.б.) катыштагы маанилерди билдирүүчү сөздөрдүн маанисине туура келиши мүмкүн. Тил каражаттарын жөн гана эске тутуп бекемдөө эмес, билгендерин кепте автоматтык түрдө эркин пайдалануу көндүмдөрүн калыптандыруу зарыл. Биздин кеп жатталып алынган *Ден соолугуң кандай?* деген сыяктуу фразалардан гана турбайт. Биздин кеп – бул чыгармачыл аракет. Эмне үчүн мен “үйгө” деп айтам? Мурдатан билген “*мектепке, базарга, дүкөнгө*” деген формаларын жөн гана кайталап жаткан жокмунбу? Бул жерде сөз жөн гана окшошотуруп кайталангандыгы тууралуу эмес, сөз жаңыны жаратуу аркылуу калыптануучу лингвистикалык тажрыйба жөнүндө болуп жатат. Ушундан улам кеп – бул бир катар чыгармачыл аракеттердин натыйжасы. Оюндун жүрүшүндө көп ирет кайталоо өзүнөн өзү тездик менен тиги же бул форманы колдонуудагы автоматизмге алып келет.

Бөтөн тилди окутуу усулдарында Бенжамин Блумдун *ой жүгүртүү билгичтеринин таксономиясы*, кепти аң-сезимдүүлүк менен кабылдоого таянуу керек. Ал окутуунун иреттүү жана өз ара байланыштагы баскычтарынан туруучу жол. Байланыштуу кепке үйрөтүүнүн бул баскычтарынын өз ара байланышы

төмөнкүчө: *тилдик көрүнүштөрдү ойлонуп түшүнүү, эске тутуп калуу*, андан соң *белгилүү мыйзам ченемдеринде пайдалануу көндүмдөрүнө ээ болуу*. Акырында күчөтүлгөн кептик машыгуулардын натыйжасында *аң-сезимдүү кабыл алуу көндүмдөрү менен билгичтиктерине ээ болуу*. Дидактикалык оюндардын жардамы менен жетиштүү кеп практикасынын натыйжасында калыптандырылуучу тил билүүнүн активдүү кеп көндүмдөрү башкалар менен сүйлөшүү үчүн тилдик материалдарды пайдаланууга, байланыштуу кепти өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Дал ушул себептен биз карап жаткан маселенин лингвистикалык негизин жогоруда сүрөттөлгөн кепти аң-сезимдүүлүк менен кабылдоого таянууну көздөгөн Бенжамин Блумдун таксономиясы түзөт. Кепке үйрөтүүдөгү ырааттуу баскычтар төмөнкү иретте чагылдырылат: *угуу (көрүү) – түшүнүү – билүү – жасай алуу – ээ болуу*. Бенжамин Блумдун таксономиясына ылайык окуучу алгач керектүү сөздөр менен тилдик көрүнүштөрдөн туруучу зарыл кеп бирдигин угат, ал жөнүндө маалымат алат. Бул баскыч билим деп аталат. Андан соң тилдик каражаттардын маанисин түшүнөт. Бул баскыч түшүнүү деп аталат. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, тилдик материалды жөн гана механикалык түрдө билүү, түшүнүү байланыштуу кепке алып келбейт, бирок кепте колдонулуучу формаларды аң-сезимдүүлүк менен курап, талдоого мүмкүнчүлүк берет. Андан соң көп сандагы дидактикалык оюндардын жардамы менен уюшулган окуу-кептик машыгуулар аркылуу эркин кепке ээ болууга багыттайт. Бул үчүнчү баскыч, ал *пайдалануу* деп аталат. Акырындап грамматикалык формаларды талдоо жана куруу зарылчылыгы жоюлат, себеби угуу менен сүйлөөдө тилдик мыйзам ченемдерин аң-сезимдүүлүк менен кабыл алуу көндүмдөрү калыптанып, коммуникативдик кеп көнүгүүлөрүнөн эркин кеп курууга өтүү үчүн шарт түзүлөт. Ал жагдайлар окуучунун кеп курууга, кеп байланышын түзүүгө кызыгуусун, муктаждыгын жараткыдай болушу керек. Л.В.Щерба бөтөн тилде сүйлөөгө ички муктаждыкты, каалоону жаратуучу каражаттарды издеп табууга чоң маани берген. Бөтөн тилде кеп көндүмдөрүнө ээ болуу үчүн күчтүү кеп практикасын камсыз кылуучу эң натыйжалуу усулдардын бири катары дидактикалык оюндун ролу зор. Өз ара байланыштагы

жана иреттүү жогоруда аталган таксономиянын ылдыйкы үчөө төмөнкү деңгээлдеги тилдик жана сүйлөө көндүмдөрүнө кирет. Анда тилдик көрүнүштөрдү кептик көнүгүүлөр аркылуу ойлонуп түшүнүү, эске тутуу кеп көндүмдөрүнө ээ болууга алып келет. Төртүнчүсү – *талдоо*. Эгерде окуучу үчүнчү баскычта билимин көрсөтсө, талдоодо алган маалыматын байланыштуу бөлүктөргө бөлөт. Бул баскычта окуучу маалыматты талдайт, топторго, категорияларга бириктирет, салыштырат, изилдейт, маанисин түшүндүрөт, иретке келтирет, карама-каршылыгын ачат, бөлөт, иреттейт, текшерет ж.б. Бешинчи баскыч – *синтездөө*, грек тилинен алганда, ал бириктирүү деп которулат. Анда окуучу алынган маалыматты жалпылайт, бир жаңы нерсе иштеп чыгат, өздөрү аныктама берет, пландоону же башка бир жаңы нерсени сунуштайт ж.б. Алтынчы баскычтын аты айтып тургандай, окуучу баалайт, талдайт жана дискуссия жүргүзөт. Анда окуучу далилдейт, талдайт, алдын ала айтып берет, текшерет, колдойт ж.б.

Таксономиянын жоболорунун баскычтары боюнча кепти кандайча өстүрө тургандыгын талдап көрөлү. Биринчи баскыч – *билүү*, бул өздөштүрүлүп жаткан эмке тутп калуусу дегенди билдирет. Мисалы, окуучу « - дан мүчөсү салыштырууну туюндурат» деген эрежени билет.

Экинчи баскыч – *түшүнүү*, өздөштүрүлгөн материалды түшүнүп кабылдоо жөндөмүнүн көрсөткүчү катары материалды бир формадан экинчи формага өзгөртө алуусу эсептелет. Окуучу аталган тилдик форманын түзүлүшүн түшүнөт.

Үчүнчү баскыч – *пайдалануу*. Окуучу өз билимдери менен түшүнүктөрүн кептик жагдайларда колдоно алат. Ал эки нерсени салыштырып, мисалы, анын классташы Саша Машага караганда улуу экендигин “*Саша Машадан улуу*” деп, кебинде колдоно алат.

Төртүнчү баскыч – *талдоо*. Буга бүтүндү бөлүктөргө ажыратуу, алардын ортосундагы байланышты аныктоо, бүтүндүн уюштурулуш принциптерин түшүнүп билүү кирет. Биздин пикирибизче, бул – окуучунун өзү айтып жаткан материалдын сырткы мазмунун гана эмес, анын ички түзүлүшүн түшүнө турган

монолог жана диалог түрүндөгү кептик иш-аракети. Сырткы мазмуну – бул ой жүгүртүү логикасы, ал эми ички мазмуну – монологодун же диалогдун тилдик курулуш материалы. Окуучу өз үй-бүлөсү, классташтары, үй жаныбарлары ж.б. жөнүндө айтып жатып, ангемесинин мазмунунда (*-дан мүчөсү аркылуу*) салыштырмалуу мүнөздөгү айтым колдонот же болбосо эки үй-бүлөнү салыштырмалуу мүнөздөгү айтым колдонулат. Окуучу салыштырууну туюндурган – *дан мүчөсүн* эсинде сактап калып, тема өтүлгөндөн кийин да кебинде пайдалана берет. Булар башталгыч мектеп окуучулары болгондуктан, алар өздөрүнө тааныш үй-бүлөлөргө, мугалим тарабынан берилген тексттерге жөнөкөй салыштыруу жүргүзө алышат.

Бешинчи баскыч – *синтездөө*. Окутуунун бул баскычы жаңы бүтүн нерсени жаратуу үчүн ар түрдүү элементтерди айкаштыра билүүнү болжойт. Анда окуучу маалыматты жыйынтыктайт. Окуучулар салыштыруу кызматын аткарган –*дан мүчөсүн* пайдаланып, жаңы текст жазып, класска окуп беришет.

Алтынчы баскыч – *баалоо*. Баалоо критерийлери түзүмдүк (грамматикалык жактан тууралыгы) же логикалык (тексттин логикалык жагынан ырааттуулугу). Дидактикалык оюндар таанып-билүү чөйрөсүнүн баскычына жараша тандалат. Башталгыч мектеп окуучуларынын жаш курагына карабай, ой жүгүртүүнүн жөнөкөй көндүмдөрү (билүү – түшүнүү – пайдалануу) менен катар жогорку деңгээлдеги (эң жөнөкөй формадагы талдоо – синтез – баалоо) көндүмдөрүн да өстүрүүчү оюндарды пайдалануу зарыл. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууну өркүндөтүү концепциясында Бенжамин Блумдун таксономиясы тилдик жана сүйлөшүү билгичтерин жана сабаттуулугун жогорулатарына өзгөчө басым жасалат. [62,19-б]

Дидактикалык оюндар аркылуу байланыштуу кепти өстүрүү төмөнкү лингвистикалык принциптерге негизделүүгө тийиш:

1. *Тутумдуулук принциби*. Мында тил ар кайсы түзүм деңгээлинен өз ара байланышылбаган элементтерден туруп, бир бүтүмгө бириккен түзүлүш катары каралат. Ал окуучулардын аң-сезиминде тил жана кеп элементтеринин, о.э. аларды кепте колдонуу эрежелеринин топтомунан туруучу бүтүн тутум катары

тил тууралуу түшүнүктүн калыптандырылуусун талап кылат. Тилдин тутумдуулугу грамматиканын лексика менен жандуу байланышта өздөштүрүлүшүн шарттайт. Бул болсо тил бирдиктеринин лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн сөз айкаштарында жана сүйлөмдө колдонуу аркылуу өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал өтүлүп жаткан материалды конкреттүү сабактын темасына ылайык келүүчү синтаксистик негиздеги бүтүн кеп бирдиктерин киргизүү мүмкүнчүлүгүн четке какпайт. Ал тургай орто мектептин мугалимдери колдонуучу кыргыз тили программасында «ар бир тема – коммуникациянын негизги куралы болгон сүйлөмдөр, кеп үлгүлөрү жана моделдер аркылуу ачылып, тилди синтаксистик негизде окутуу ыкмасы негизги орунду ээлей» [61, 6-б.] тургандыгы жөнүндө айтылган.

2. *Концентрализм* принциби. Бул принцип мурдатан өздөштүрүлгөн лексикалык-грамматикалык материалга кайра-кайра кайрылуу менен, кошо кеңейтүүнү, тереңдетүүнү камсыз кылуу. Бул принципти сактоо төмөнкүлөрдү шарттайт: а) окутуунун алгачкы мезгилдеринде эле балдардын кепте баарлашууга катышуу мүмкүнчүлүгүнүн аркасында окутуунун коммуникативдүүлүгү жана кыргыз тилин *өздөштүрүүгө, кыргыз тилинде сүйлөп кетүүсүнө кызыгуусу күчөйт*; б) *жеткиликтүүлүк* (жеңил өздөштүрүүлүк), себеби центрлердин жайгашуусу жөнөкөйдөн татаалга, өздөштүрүлгөндөн жаңыга өтүүнү камсыз кылат; в) центрдин мазмунун түзүүчү кырдаалдардын чегинде *кеп куруу үчүн жетиштүүлүк*; г) ачыктык, б.а., мурдатан өздөштүрүлгөн *материалды* окуучунун муктаждыктарына ылайык *кеңейтүү* мүмкүнчүлүгү.

3. Тилге керектелүүчү тил каражаттарын окуучулардын билим деңгээлине жараша *чектөө* принциби. Мында жалпы тилдик жана кептик каражаттардын ичинен сабакта өздөштүрүүгө туура келген аспекти тандап алуу. Алар: а) тил – тил тутуму; б) кеп – баарлашуу учурунда тил аркылуу ойду так жеткирүүнү калыптандыруу; в) кеп ишмердиги – кептин ар кандай түрлөрү жана түркүмдөрү аркылуу баарлашуу процесси катары

4. *Функциялуулук* принциби. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда

конкреттүү кеп кырдаалына жараша грамматикалык материал айтымдын мазмунун туюндурган кеп курам же үлгү катары киргизилгени өзгөчө мааниге ээ, себеби кыргыз тилинде сөздүн, сөз айкашынын грамматикалык жактан аткарган кызматы, формасы жана мааниси көп учурда кептин кошумча, анын ичинде эмоциялык-экспрессивдүү мазмунун аныктайт.

5. *Стилистикалык айырмалоо* принциби. Бул принцип кепке мүнөздүү болгон стилистикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарылчылыгын билдирет. Кыргыз тилин окутууда кептин оозеки стилине өзгөчө көңүл буруу керектигин көңүлгө алуу зарыл, себеби бул стиль окуучуларды эң биринчи кезекте кызыктыруучу кеп чөйрөсүнө мүнөздүү.

6. *Тилди минималдаштыруу* принциби. Бул принциптин мааниси тилге үйрөтүү максаттары менен милдеттерине дал келүүчү жана белгилүү бир деңгээлде функциялык жактан бүтүн тутумду түзүүчү тил жана кеп каражаттарын тандоодо эң керектүү каражаттарды гана тандап алуу. Тилди минималдаштыруу:

- 1) фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалды;
- 2) Мекен таануучулук мүнөздөгү темаларды;
- 3) кеп кырдаалдарын;
- 4) окуу үчүн тексттерди тандоого тиешелүү.

7. *Материалды жагдайлык-тематикалык уюштуруу* принциби. Бул принцип тилдик жана кептик материалдарды жана баарлашуу темарын кыргыз таанууга (кыргыз элине таандык баалуулуктар) ылайык кеп үлгүлөрүндө берүүнү шарттайт. Аталган кеп темасы негизги болушу керек дегенди билдирет.

Окуучулар өздөштүрүлүп жаткан грамматикалык курамдарды «формаларды сырткы белгилеринен тез таанууга, аларды кепте колдоно алгандай коммуникативдик-кептик дидактикалык оюндар зарыл. Сабакта дидактикалык оюнду өткөрүүдөн мурун байланыштуу кепке үйрөтүү жолу *«грамматикадан, лексикадан кырдаалдарга карай эмес, тескерисинче, өз кеп айтымдарын жаратуу үчүн белгилүү бир грамматика менен лексиканы талап кылуучу баарлашуу кырдалынан лексика менен грамматикага карай»* [42, 49-б.]

башталарын эске тутуу керек.

Дидактикалык оюндардын жардамы менен кеп өстүрүүдө коммуникативдик усулга таянабыз. Анын маңызы төмөндөгүдөй.

Тил жөнүндө түшүнүк	Тил – бул маалымат берүүчү белгилердин тутуму. Эң олуттуу милдеттери – өз ара байланышуу жана коммуникация.
Тилди өздөштүрүү жөнүндөгү түшүнүк	Окуучулар тилдин колдонулушун көргөндө гана окууга кызыга башташат. Тилге үйрөтүү аркылуу окуучуларга маанилүү, жүрүшү менен максаты түшүндүрүлгөн кеп өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндар аркылуу жүргүзүлөт. Оюн ишмердүүлүгү чыныгы тилдик байланышты өзүнө камтыйт. Тилди өздөштүрүү процессинде окуучулар өз көз караштарын билдирип, пикир алмашуу менен өздөрүнүн жеке инсандык касиеттерин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алат.
Тилди өздөштүрүү максаттары	Тилди өздөштүрүүдөгү максаттар окуучунун муктаждыктарын чагылдырат. Негизги максат – тилдик байланыш түзүү компетенциясы. Тилди өздөштүрүүдө ар бир адам аны социалдык контекстке ылайык пайдалана билүүсү зарыл. Окуучу тилдин формаларын, маанилерин жана милдеттерин билүүсү керек. Окуучулар бир эле милдетти аткаруу үчүн тилдин ар түрдүү формаларын колдонсо болорун же бир эле грамматикалык форма түрдүү милдеттерди аткарууну түшүнүүлөрү керек. Социалдык контексти жана маектешти эске алып, окуучу тилдик

	каражаттардын ичинен өзүнүн кептеги максатына жетүү үчүн эң зарыл форманы тандай билүүсү зарыл.
Окуу программасы	Программанын түзүиүнүн ырааттуулугу окуучунун муктаждыктары менен кызыкчылыктарына ылайык аныкталат
Окуу процесси	Ойнолуп жаткандагы ишмердик бардыгы коммуникативдик максатка ээ. Окуучулар тилдик коммуникативдик оюндардын маселени чечүүгө багытталган иштердин үстүндө алектенишет.

Ошентип, тил адамдардын өз ара аракеттенишүүсүнүн жана байланышынын социалдык куралы катары кызмат кылат. Биринчиден, учурдагы жана келечектеги социалдык турмуштун катышуучулары болгон окуучулар бул куралды чеберчилик менен пайдалана билүүгө муктаж. Биздин өлкөдөгү курал – бул кыргыз тили. Аны билүү милдеттүү жана актуалдуу болуп эсептелет.

Экинчиден, окуучулардын тилди өздөштүрүүгө болгон ички ниет-каалоолорунун ролу чоң. Ал эми оюн түрүндөгү иштердин жардамы менен чыныгы (чындыкка жакын) кырдаалдарды түзүү балдарды өз ара сүйлөшүүгө, оюндун жүрүшүндө уккан-көргөндөрүнө кеп аркылуу мамилесин билдирүүгө түрткү берет, б.а. тил байланыш түзүү каражаты катары өздөштүрүлөт. Анда тил белгилүү контексте (мисалы, күнүмдүк турмушта) пайдаланылып, өз ара түшүнүүгө вербалдык эмес (тил аркылуу эмес) байланыш каражаттары да өбөлгө болот. Мындай түрдө тилди өздөштүрүүгө дидактикалык оюндар мыкты шарт түзөт. Демек, кыргыз тилин өздөштүрүү – кепте кыргыз тилинде баарлашуу көндүмдөрүнө ээ болуу дегенди билдирет. Окуучулардын кыргыз тилинде байланыштуу кепти өздөштүрүүгө муктаждыгы окутуунун максаты болуп эсептелет жана ага жетишүү үчүн грамматикалык курамдар менен лексикалык бирдиктерди туура тандоо, тил элементтеринин формаларын, маанилерин,

милдеттерин билүү, белгилүү бир лексикалык корду өздөштүрүү, о.э. кыргыз элинин кептик маданият эрежелерин билүү сыяктуу тапшырмалар аткарылуусу зарыл. Үчүнчүдөн, окуу программасы окуучулардын муктаждыктарына ылайык аныкталарына байланыштуу окуу процесси оюн түрүндө болуусун шарттайт.

Ушул айтылгандарды практикалык жактан бекемдөө максатында 3-класстарда өткөрүлгөн бир сабактын жүрүшүндө дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн лингвистикалык негиздери кантип чечилгенине көз сала кетели. (Буйлякеева Р.К., Алыпсатарова А.Р Кыргыз тили жана окуу: Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 3-класстары үчүн окуу китеби)

Элүү төртүнчү сабак. Кептик тема: Кыргызстандын кооз жерлери

Грамматикалык тема: зат атоочтун илик жөндөмөсү, зат атоочтун 3-жагынын таандык мүчөсү, ат атоочтор: анын, бул.

Сабактын максаттары:

1. Кыргызстандын кооз жерлеринин кыргыз тилиндеги аталыштарын туура айтууга, илик жөндөмө менен зат атоочтун таандык мүчөсүнүн мүчөлөрү тууралуу маалымат алып, аларды кебинде канткенде туура колдонуу керектиги тууралуу түшүнүк алуу.
2. “Кол чабуу”, “Сөздү тап”, “Кимдин күнү жарык?” деген аталыштагы дидактикалык оюндар аркылуу окуучуларды сөздөрдүн туура айтылышын, сөз корун, кебин өстүрүүгө көнүктүрүү.
3. Оюн аркылуу жаратылышты сүйүүгө, баалоого, анын кооздугун кабыл алып, аяр мамиле жасоого тарбиялоо.

Кайталоо:

1. кооз, көрк+ түү - красивый	6. таза - чистый
2. жашыл –зеленый	7. керемет+ түү - чудесный
3. тоо+ луу – горный	8. Жагым+ дуу - приятный
4. токой+ луу – лесной	
5. Сүйүк+ түү – любимый	

Жаңы сөздөр:

1. Кыргызстандын кооз жерлеринин аталыштары – названия красивейших мест Кыргызстана;
2. **чындыгында** – на самом деле;
3. **көл+дүн суу+су тунук** – вода озера прозрачная;
4. **көл+дүн суу+су муздак** – вода озера холодная;
5. **мамлекет+тик корук** – государственный заповедник (Сары-Челек).

Грамматика: зат атоочтун таандык мүчөсүнүн 3-жагы, илик жөндөмө, бул, анын ат атоочтору.

I. Кыргызстандын кооз жерлери менен тааныштыруу.

Окуучулар Кыргызстандын кооз жерлеринин аталыштарын мугалим менен кошо аташат. (Аталыштарды эстеп калууга аракеттенишет)

1. Ысык-Көл

2. Сары-Челек

3. Манастын күмбөзү (*гумбез – мавзолей, большое надгробное сооружение*)

4. Сулайман тоосу

5. Таш-Рабат кербен сарайы (караван-сарай)

6. Соң-Көл

7. Жети-Өгүз

2. «КОЛ ЧАБУУ» ОЮНУ (Игра “Хлопание в ладоши”)

Оюнча чейин балдар «Окуу китебинин элүү төртүнчү сабагындагы 104-беттин 1-көнүгүүсүнүн таблицасына берилген Кыргызстандын кооз жерлеринин аталыштарына номер коюп чыгып, окуп, эстеп калышат.

Кыргызстандын кооз жерлери

№1. Ысык-Көл

№2. Сары-Челек

«3. Манастын күмбөзү

№4. Сулайман тоосу

№5. Таш-Рабат

№6. Соң-Көл

№7. Жети-Өгүз

ОЮНДУН ЖҮРҮШҮ

Окуучулар мугалимди тегеректеп турушат. Ортодо турган мугалим кооз жерлердин аталыштарынын бирөөсүн атаганда, окуучулар анын номурунун санына жараша кол чабышат. Колун биринчи чапкан окуучу жеңүүчү болуп саналат. Ошентип оюндун жети жеңүүчүсү аныкталат.

3. “СӨЗДҮ ТАП” ОЮНУ. (Игра “Найди слово”) (ойнордо мурдагы 51, 52 сабактардагы сөздөр кайталанылат, жаңы сөздөр өздөштүрүлөт.)

1. кооз, көрк+ түү - красивый	7. жагым+дуу - приятный
2. жашыл –зеленый	8. суу+су тунук – вода прозрачная
3. тоо+ луу – горный	9. Суу+ су муздак - холодный
4. токой+ луу – лесной	10. Керемет+ түү - чудесный
5. Сүйүк+ түү – любимый	11. абасы таза – воздух чистый
6. чындыгында – действительно, на самом деле;	
12. мамлекеттик корук – государственный заповедник (Сары-Челек)	

Ошондой эле төмөнкү таблицадагы сөздөрдүн котормосун окуп, котормосу менен таанышат. Бул сөздөрдүн аталышын билип алгыла: **бул** – это, **жана** – и, **жер** – земля, место, **анын** – его, ее, **менин** – мой, **аталыш** – название, **таштан** – из камня, **жасалган** – сделанный, **кербен сарай** – караван сарай.

Оюндун жүрүшү

Мугалим Кыргызстандын кооз жерлерин сүрөттөгөн сүйлөмдөрдү окуйт, мисалы “ Бул жердин суусу ысык”, “Ал – мамлекеттик корук”, “Көлдүн суусу тунук жана муздак”, “Бул кооз жер”, “Бул кереметтүү жер”, “Анын абасы таза”, “Менин сүйүктүү көлүм”, “Бул жер жашыл жана тоолуу”, “Бул тоонун аталышы”, “Бул таштан жасалган кербен сарай”. Окуучулар кайсы жер (жерлер да болуусу ыктымал) тууралуу сөз болуп жатканын айтуусу керек. Биринчи айткан үч окуучу жеңет, себеби жогоруда айтылгандай бир нече жердин аталышы болуусу ыктымал.

4. Грамматиканы мугалим окуучулар менен биргеликте өздөштүрөт. Мугалим жаңы сөздөрдөгү кызыл сыя менен белгиленген мүчөлөрдүн аткарган кызматы тууралуу суроо берет, андан соң таблицалар менен иштейт.

Аффиксы, обозначающие принадлежность (слова с данными аффиксами отвечает на вопрос **Кимдин? (Кого?) – Чей? Мисалы, окуучу+нун – ученика.** Данное значение образуется при помощи нижеследующих аффиксов.

Последняя буква гласная	Последняя буква звонкая согласная	Последняя буква глухая согласная
- НЫН	- ДЫН	- ТЫН
- НИН	- ДИН	- ТИН
- НУН	- ДУН	- ТУН
- НҮН	- ДҮН	- ТҮН

Аффиксы, обозначающие предмет, которому принадлежат (слова с данными аффиксами отвечает на вопросы **Эмне+си?(Что ее?) Айгүл+дун**

мектеб+и – Школа Айгуль. *Ким+и=си?(Кто его?)* Мугалим+дин баа+сы.
Оценка учителя. *Оценка учителя.*

5. Төмөнкү сөздөрдү орус тилине которгула.

Кыргызстан+дын жер+и

Ысык-Көл+дүн суу+су

Сары-Челек+тин аба+сы

Манас+тын күмбөз+ү

Сулайман тоо+су (тоонун аталышы)

Таш-Рабат кербен сарай+ы (кербен сарайдын аталышы)

Соң-Көл – көлдүн аталышы

Жети-Өгүз капчыгай+ы – капчыгайдын аталышы. *Капчыгай – ущелье.*

6. “КИМДИН КҮНҮ ЖАРЫК ? ” ОЮНУ. (Игра “Чье солнце ярче”)

Оюндун жүрүшү

Окуучулар Кыргызстандын кооз жерлери тууралуу илик жөндөмөнү колдонуп, “*чындыгында*”, ... деген сөздөрдү колдонуп, сүйлөм түзүшөт. Ким туура, көп сүйлөм түзсө ошол жеңет

Чындыгында, Кыргызстандын суусу тунук

Чындыгында, Кыргызстан кереметтүү

Чындыгында, анын абасы таза

Кыргызстандын
кооз жерлери
кандай?

Жыйынтыктоо: Биз бүгүн эмне кылдык?

Кыргызстандын кооз жерлерин атаганды үйрөндүк. Кыргызстандын кооз жерлери кантип аталат экен?

Жаңы сөздөрдү өздөштүрдүк. Кайсы сөздөрдү эстеп калдыңар?

Кыргызстандын кооз жерлери кандай экен? Биз кыргыз тилинде эмне кимге таандык экенин, анын, бул ат атоочтор менен сүйлөм түзгөнгө үйрөндүк. Ким бул сөз айкаштарды кыргыз тилине которот? Алар: “*Вода Иссык-Куль*”, “*Вода озера*”, “*ее воздух*”, “*Название горы*”, “*Это – государственный заповедник*”,

Биринчи бап боюнча корутунду

Оюн – баланын табигый кыймыл-аракети, ал аркылуу бала дүйнөнү тааныйт. Оюн учурунда баланын кыймыл, ой жүгүртүү жана эмоциялык жөндөмдөрү активдүү өнүгөт. Оюн менен баланын өнүгүүсү өз ара байланышкан. Биринчи бөлүмдө айтылгандардан биз төмөнкү тыянактарды чыгара алабыз:

1. Оюн бардык курактагы адамдарга мүнөздүү феномен катары көптөгөн илимдердин изилдөө предмети болуп эсептелет. Алар оюндун адамга психологиялык, эмоциялык, денесине тийгизген таасирин изилдеп карашат. Оюндун тарыхына, маданий, этнографиялык жактарына арналган илимий изилдөөлөр аз эмес. Көптөгөн окумуштуу педагогдордун эмгектеринде оюндун дидактикалык касиеттери чагылдырылган. Ал нерселерди, курчап турган дүйнөнү абстрактуу түрдө эмес, ачык-айкын көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле учурда оюн баланы чындыктан оолактатпайт. Ал болгону ошол чындыкты айкын көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Оюндагы атрибуттар, эрежелер ар бир катышуучуну тартипке үйрөтүп, өз каалоолору менен умтулууларына гана эмес, жүрүм-турумдун жалпы социалдык мыйзамдарына баш ийүүгө үйрөтөт.

2. Дидактикалык оюндарды колдонуу менен окутуунун ийгиликтүүлүгү окуучуларды кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон каалоосун козгой турган бир катар факторлорго жараша болот. Аларга баланын башкалар менен баарлашып, жаңы

маалыматка ээ болууга табигый умтулуу, кызыгуу жана муктаждык фактору; мактоо, колдоо жана аракетке түрткү берүү ж.б. сыяктуу эмоциялык өбөлгө түзүү факторлору; сабактын максаттарын кептик байланыш аракеттерине түрткү берүүчү себеп катары интеллектуалдык өбөлгө түзүүчү факторлор; көйгөйлүү жагдайлар, ой жүгүртүүнү талап кылуучу суроолор ж.б. факторлор кирет.

3. Дидактикалык оюндарды колдонуу кенже курактагы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, алардын оюнга, кыймылдуу аракеттерге, бир иштен экинчи ишке тез өтүп кетүүсү менен шартталат. Башкарылуучу, максаттуу билим берүүчү оюн сабакта баланын акыл аракеттерин эркин жана анын өзү үчүн психологиялык жактан жагымдуу кылат.

4. Дидактикалык оюндар баланын интеллектуалдык жана башка жөндөмдөрүн терең ачып, өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошону менен бирге, дидактикалык оюндар балдардын эмоциялык жактан оң маанайдагы аракеттерге болгон табигый суроо-талаптарына шайкеш келет. Ал дидактикалык оюндарды колдонууда баланы оюнга же, тескерисинче, оюндан башка ишке өтүүгө күчтөп мажбурлоого болбойт дегенди билдирет.

5. Дидактикалык оюндардын жардамы менен кеп өстүрүүдөгү Л.В.Щербанын экинчи тилди окутуунун лингвистикалык негиздөөсүнүн мааниси ачып берилет.

6. Кеп өстүрүүдө тил мыйзамдарын аң-сезимдүүлүк менен кабыл алган Б.Блумдун таксономиясына таянуу зарыл. Окуучу көп сандагы оюндар, кептик көнүгүүлөр аркылуу кепте колдонулуучу формаларды аң-сезимдүүлүк менен куруп, талдап эркин сүйлөөгө үйрөнөт. Таксономияда тилди терең түшүнүп-кабыл алуу аркылуу өздөштүрүүнү жана тилди практикалык жактан колдонууну көздөйт. Эс тутум көп сандагы фактыларды сактап кала албайт, ошондуктан окутуу процессинде түшүнүктөрдү, көрүнүштөрдү, тилдик материалды ж.б. пайдаланууга оңой болуу үчүн белгилүү иретте тутумдаштыруунун түрү колдонулат.

7. Кыргыз тилин дидактикалык оюндардын жардамы менен окутууда педагог төмөнкү принциптерге таянат: тутумдуулук; концентризм;

көрүнүштөрдү кеп менен тилдин деңгээлинде чектөө; функционалдуулук; стилистикалык айырмалоо, тилди минималдаштыруу, материалды жагдайлык-тематикалык уюштуруу.

8. Дидактикалык оюндардын жардамы менен кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө коммуникативдүүлүк принцип негизги принцип болуп эсептелет, анкени ал активдүү чыгармачыл иш-аракетти уюштуруп, тилге чыныгы баарлашуу шарттарын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мында иштин жамааттык түрлөрү колдонулуп, окутуу чыныгы кептик кырдаалга жакындатылат. Баарлашуу каражаты катары тилди өздөштүрүү активдүү кептик аракет аркылуу ишке ашырылат. Мындан биз дидактикалык оюндарды пайдалануу окутуу максаты (тилди баарлашуу каражаты катары өздөштүрүү) менен максатка жетүү каражатын (кеп ишмердүүлүгүн) бириктирип, чындыкка жакындаштырылган кырдаал кыргыз тилинде сүйлөө зарылчылыгын пайда кылып, ал эми чыныгы баарлашууну түзүү эч кыйнап-кыстоосуз, эркин жагдайды, туруктуу тил чөйрөсүн жаратат.

II БАП. ОКУТУУ ОРУС МЕКТЕПТЕРДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЫРГЫЗЧА КЕБИН ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ӨСТҮРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объекти – окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын кыргыз тили предметинде дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү процесси.

Изилдөөнүн предмети – окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын кыргыз тили предметинде дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнү өркүндөтүүнүн ыкмалары жана жолдору.

Э.Мамбетакуновдун айтуусу боюнча: “Методология – максатка жетүүнүн жолу жөнүндөгү окуу, анын функциясы таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн практикасын өзгөртүп түзүүнүн, бир жагдайдан экинчи жагдайга которуунун

натыйжалуу жолдорун аныктоо.” [69 – 9-б.] Окумуштуу айткан жолдорун аныктоо үчүн изилдөөнүн негизги материалдарын кароогодон баштайлы. Аларды бир нече токо бөлүп кароого болот.

Биринчиси, **2023-жылдын 17-июлундагы № 157 “Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын” Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү 1-беренесинин жарлыктарын төмөнкүдөй:**

1. Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат.
2. Кыргыз Республикасында кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусу ушул конституциялык Мыйзамда жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган бардык чөйрөлөрдө анын милдеттүү түрдө пайдаланылышын камсыз кылат.
3. Мамлекеттик тил пайдаланылган бардык чөйрөлөрдө кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык, орфографиялык, стилистикалык, грамматикалык ченемдери сакталат. Кыргыз адабий тилинин алфавити жана орфоэпия, орфография эрежелери Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан бекитилет.
4. Мамлекеттик тил Кыргыз Республикасынын бардык этносторун бириктирүүчү жана алардын өз ара түшүнүшүүсүн жана байланыштарын бекемдөөгө өбөлгө түзүүчү Кыргыз Республикасындагы улуттар аралык баарлашуу тили болуп саналат.

Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануучу чөйрөлөр аталган. Кыргыз тилине болгон коомдук талап түзүлүп, мамлекеттик тилде сүйлөөгө болгон муктаждык жаралды.

Экинчиси, **“Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясында”** мындай деп айтылат “Мына ушундай мыйзамдуу көрсөтмөлөргө ылайык , республиканын орус, өзбек, тажик тилдүү мектептеринде окуучуларга кыргыз тилин талаптын деңгээлинде окутуу-

үйрөнүү, турмуш-тиричиликтин жана коомдук турмуштун түрдү чөйрө-кырдаалдарында кыргызча сүйлөп пикир алышууга көнүктүрүү маселеси күн тартибине коюлган”. Тактап айтканда “ бала мектепти актаганда кыргыз тилинде өз оюн ачык, так, сабаттуу жазып билдире алышы, башка бирөөнүн сөзүн түшүнүп, болуп өткөн же боло турган окуя туурасында монологдук баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү түрүндө пикирин билдире алууга жетишүүсү – максаттуу иш”. “Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү” аттуу изилдөөбүз концепцияда аталган кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методологиялык негиздерине шайкеш келет. Атап кетсек:

- Тилди адамдардын өз ара карым-катнашынын куралы катары үйрөтүү (коммуникативдик куралы катары);
- Кепке жатыгуу негизги өзөктү ээлейт;
- Грамматика формалдуу үйрөнүүдөн – практикалык грамматиканы үйрөнүүгө багытталат.

Үчүнчүсү, **“Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4-класстары үчүн кыргыз тили боюнча предметтик стандарт (2022-ж)**. Анда “башталгыч мектепте *кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максаты* кенже окуучулардын алар үчүн жетиштүү болгон деңгээлде кеп ишмердүүлүгүнүн негизги түрлөрүндө: угуу, сүйлөө, окуу жана жазууда элементардык коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу болуп саналат.

Аталган максатка жетүү төмөнкү милдеттердин аткарылышын карайт.
Милдеттери:

Таанып-билүүчүлүк – окуучу баарлашуу максаттарына жетүү үчүн белгилүү “Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын” “Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын” “Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын” “Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын” лексикалык жана грамматикалык зарыл билимдерди өздөштүрүшү, социалдык жагдайга жараша керектүүсүн тандап туура колдоно

алышы керек.

Жүрүм-турумдук – карым катнаштын социалдык-тиричилик, социалдык-маданий жана расмий-ишкер чөйрөлөрүндө мамлекеттик тилди түшүнүшү жана бааралашуу үчүн жетиштүү деңгээлде тил ишмердигинин түрлөрүн (угуу, окуу, жазуу, сүйлөө ыктарын) эркин колдоно билиши.

Баалуулук – окуучу кыргыз тилинде сүйлөгөн элдин маданиятындагы баалуулуктарды кабыл алып, өзүнүн жана коомдун өсүп-өнүгүшү үчүн көп тил билүү зарылдыгын андашы керек.

Окутуунун практикалык негизин компетенттүүлүк аныктайт. Мамлекеттик стандарттын талаптарына ылайык, “филологиялык билим берүү чөйрөсү окуучулардын кептик, тилдик, социомаданий компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган.

1. *Кептик компетенттүүлүк* – кеп ишмердигинин негизги төрт түрүндөгү (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) билгичтерди жана көндүмдөрдү өнүктүрүү.
2. *Тилдик компетенттүүлүк* – негизги мектеп үчүн тандап алынган темаларга баарлашуу чөйрөлөрү менен кырдаалдарына жараша тилдик (фонетикалык, орфографиялык, лексикалык, грамматикалык) каражаттарды колдоно билүү, үйрөнүлүп жаткан тилдеги өзгөчөлүктөр жөнүндө билимдерди, ойду туюнтуучу ар турдүү ыкмаларды өздөштүрүү.
3. *Социомаданий компетенттүүлүк* – окуучулар өздөрүнүн тажрыйбасына, кызыкчылыктарына, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша белгиленген баарлашуу темаларынын, чөйрөлөрүнүн жана кырдаалдарынын чегинде, үйрөнүлүп жаткан тилде сүйлөгөн элдин маданиятына, каада-салттарына, турмуш чындыгына тиешелүү маданиятка, салттарга аралашып, маданият аралык баарлашуу шартында өз өлкөсүн, анын маданиятын башкаларга тааныштыра билиши керек.

Төртүнчүсү, **“Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик программасы (A1 деңгээли, 1- 4 - класстар) 2023”**. Программада башталгыч мектептин тил билүү деңгээли *“элементардуу” деп аталып*, эки деңгээлге бөлүнөт: *A1* тилдик чөйрө бар кырдаалда, *A1+* тилдик

чөйрө жок кырдаалда тил билүүгө ээ болуусу. “А1 деңгээли (*кыргыз тилине киришкен баштапкы мезгил*). Анын ичинен А1.1. – 1- класс (карапайым) деңгээл болуп эсептелинет. Анда кыргыз тилин жаңыдан үйрөнө баштаган башка тилдүү балдар кыргызча сүйлөшүүгө үйрөнүүгө киришүү мезгили болуу менен , анын эң жөнөкөй көндүмдөргө ээ кылуу аркылуу жыйынтыкталат. ... Ал эми 2-3-4-класстарда тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгил болот да балдарды турмуштук жөнөкөй чөйрөлөрдө сүйлөшүп-пикирлешүүгө көнүктүрүү менен , баштапкы киришүү деңгээлдеги көндүмдөрдү андан ары улантат”. Программада жогоруда аталган элементардык деңгээлинин мазмуну, сүйлөшүү чөйрөлөрү, окуу материалдарынын тематикасы, грамматикалык жана коммуникативдик минимумдар сунушталды.

Жогоруда аталган нормативдүү документтер менен бирге окуу китептери изилдөөнү жазуунун негизги материалдары болду. Изилдөөдө колдонулган окуулуктар төмөнкү таблицанда көрсөтүлдү:

Класстар	Аталышы	Авторлору	Чыккан жылдары
1-класс	Кыргыз тили: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн орто мектептердин 1-классы үчүн окуу китеби	К.Эсеналиева, Р.Буйлякаева, А.Алыпсатаров, А.Б.Ставинская,	2011
2-класс	Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн мектептердин 2-классы үчүн окуу китеби: 1, 2-бөлүм	Ч.Ж.Кенчиева, З.С.Сарылбекова	2020
3-класс	Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 3-классы үчүн окуу китеби	Р.К.Буйлякеева, А.Р.Алыпсатарова	2018

4-класс	Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 4-классы үчүн	А.Р.Алыпсатарова Р.К.Буйлякаева, З.К.Момункулова	2015
4-класс	Кыргыз тили. Учебник киргизского языка для 4 класса русской школы	С.К.Рысбаев, Н.А.Абылаева	2001

Окуу китептеринен тышкары көптөгөн дидактикалык оюндар тууралуу чыккан китептер жана сайттардагы материалдар изилдөөдө колдонулду. Алардын ичинде төмөнкүлөр: А.Муратов, Кыялбек Акматов. “Окутуунун жаңы технологиялары”, С.К.Рысбаев “Кыргыз тили экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери”, Т.Джороев “Кызыктуу кыргыз тили”, Ж.Ж.Максүтова, К-М. А.Джээнбаева “Дидактикалык оюндар”, М.Жигитова, А.Токтомаматов, Б.Субанова усулдук комплект “Кызыктуу ынтымак тамгалар”, Г.К.Абдалиева, Н.К.Рысмендеева “Мурас (Кыргыз руханий дөөлөтөрүнүн жана каада-салттарынын негизинде)”, С.Токторбаев “Өспүрүмдөрдүн оюндары” жана <https://kyrgyztil.taalimforum.kg/index.php/site/allbooks?&lang=ru>, [:https://ibilim.edu.gov.kg/kyr/index.html](https://ibilim.edu.gov.kg/kyr/index.html), <https://kao.kg/wp-content> ж.б. санариптик контенттери.

Жогоруда аталган нормативдүү документтер, окуу китептери жана оюн проблемасын чагылдырган методикалык эмгектер диссертациялык изилдөөбүздүн материалдык каражатын түздү.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору

Изилдөө жүргүзүүдө милдеттерди чечүү максатында үч методду классификацияладык. Биринчи методдордун группасы – *теориялык методдор*. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу – бул окуучуну билим, көндүм, билгичтикке ээ кылып, кеп компетенттүүлүгүн калыптандыруучу өтө татаал, көп кырдуу процесс. Ушул багытта илимий жыйынтыктарды туура талдоо жана корутундулоо үчүн төмөнкүдөй методдордун натыйжалуу экендиги аныкталды: – Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында

дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган методологиялык адабияттарды талдоо жана колдонуу;

– Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында окуучулардын кебин өстүрүүгө багытталган психологиялык, дидактикалык эмгектерди үйрөнүү, аларга теориялык талдоо берүү жана илимий изилдөөдө пайдалануу; тилди экинчи тил катары, тилди чет тил катары (мис. казак, өзбек, орус, англис, немец ж.б. тилдерди) окутуу боюнча мугалимдердин иш тажрыйбаларын үйрөнүү, талдоо жана жыйынтыктоо. Илимий жыйынтыктарды алуу үчүн жалпы теориялык методдор колдонулду: формалдоо , талдоо, синтез, жалпылоо, жекелештирүү, жана башка логикалык методдор.

- божомолдоо жана илимий теорияны формалдаштыруунун натыйжасы катары формулалардын жыйындысын тартуулоо;
- теориялык методдордун комплексинен биринчи кезекте оюнга, анын ичинде дидактикалык оюндарга байланыштуу кубулуштардын жана процесстердин конкреттүү аспектилерин жана өзгөчөлүктөрүн айырмалоочу белгилерин жана мүнөздөмөлөрүн билдирген метод катары теориялык талдоо жүргүзүү.
- талдоо менен айкалышта синтез методу аркылуу изилдөө предметибиздин компоненттеринин ортосундагы байланыштар жөнүндөгү тушүнүктөрдү алуу;
- жеке байкоолордон, фактылардан, кубулуштардан кеп өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндар тууралуу тыянак чыгаруу, жалпы бүтүндүккө айкалыштыруу;
- кеп өстүрүүдөгү дидактикалык оюндардын мазмунун ачып берүү максатында жалпы ойдон конкреттүүлүккө өтүү.

Экинчи методдордун группасы – *эмпирикалык методдор*. Аларга “байкоо, салыштыруу, жазуу, ченөө, анкеталык суроолор, маектешүү, тестирлөө.

эксперимент”¹ кирет. Ошондой эле бул методго мыйзамдары, жарлыктарды үйрөнүү, Кыргызстандын жалпы билим берүү мектептериндеги башталгыч класстарда кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү боюнча концепцияны, предметтик стандартты жана программаны талдоо. Жогоруда аталган методдор иш жүзүндө аткарылып, жыйынтыкталды.

Практикада педагогикалык эксперименттин функционалдык мазмунундагы үч түрү колдонулуп келет: аныктоочу (констатациялоо), **изденүүчү**, калыптандыруучу. [69.53-б.]

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору.

Аталган этапта дидактикалык оюн аркылуу кеп өстүрүү боюнча илимий-усулдук эмгектер, окуу китептери, программалар талданды, денгээлдик окутуунун абалы аныкталды, окуу жана тарбиялоо процессине катышкандардын окуучулар, мугалимдердин иш-аракетине байкоо, темабызга ылайык окуучулар менен мугалимдерден сурамжылоо жүргүзүлдү жана изилдөөчү экспериментке сабактардын иштелмеси даярдалды. Изилдөөдө төмөнкү теориялык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн методологиялык негиздерин үйрөнүү, б.а., илимий эмгектерди изилдөө жана колдонуу методу. Бул багыттагы эмгектердин биринчи тобу психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгү, оюндун жана балалыктын сырдуу касиеттерин аныктоо максатында оюн аракетинин психологиялык маңызын жана анын маанисин ачып берген психологдор: А.А.Брудный, Э.Берн, Л.С.Выготский, У.Джеймс, И.А.Зимняя, М.Кордуэлл, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Ж.Пиаже, Д.Н.Узнадзе, З.Фрейд, Й. Хейзинга, Д.Б.Эльконин, ж.б., оюн ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликтүү окутуунун өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн окумуштуу, педагогдор: Ш.А. Амонашвили, Л.Л. Вохмина, В.В.Давыдов, Я.А.Коменский, И.П.Подласыйдын, К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинский, И.Ф.Харламов ж.б., дидактикалык оюндар

¹ Атаптаев И.О., Омурбекова М.О. Илимий изилдөө методдору. — Б.: 2022 — 121 б.
https://kstu.kg/fileadmin/user_upload/atantaev_i.a._omurbekova_m.o._ilimii_izild_metoddoru.pdf сайты.

аркылуу кепти өстүрүүнүн лингвистикалык негиздерин изилдеген окумуштуулар: М.М. Алексеева, М.М.Бахтин, Б.Блум, Е.Н.Китайгородская, И.С.Милованова, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, В.Г.Ниорадзе, А.А.Реформатский. Л.И.Смагина, Е.Щерба, Б.И.Яшин ж.б, кеп өстүрүү маселесин изилдеген кыргызстандык окумуштуулар: М.С.Абайдулова З.Б.Бектенов, М.С.Бугазов, А.И.Васильев, , Т.А.Джороев, К.Д.Добаев (1999, 2023), Г.А.Жутанова, Н.П.Задорожная, У.Култаева, А.С.Мукамбетова, М.Л.Мухарова, (1975), С.К.Рысбаев, Е.И Пассов, М.М.Сыдыкбаева, А.Д.Токтомаматов (2014), З.Б. Тагаева, П.И.Харакоз, Н.Б.Хасанов (2012), Ж.А.Чыманов (1996), В.Н.Шнейдман ж.б.

Салыштырма методу – жалпы окшоштуктарын же айырмасын билүү максатында кыргыз тили менен орус тилдерин салыштыруу. Бул методду колдонуу аркылуу кыргыз жана орус тилиндеги мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдеп, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда айырмачылыктарын белгилөө менен интерференцияга бөгөт коюп, окуучулардын кебин эффективдүү өстүрүүгө жол ачуу максатын көздөйт. Мисалы, сандарды туура айтууга үйрөтүү сабагында “Калпычылар” оюнун пайдалануу максатка ылайык келет. Анда төмөндөгү полилогдун үлгүсү боюнча окуучулар сан атоочту колдонуп калп айтуусу зарыл.

– *Менин атамдын эки машинасы бар.*

– *Калп айтпа, сенин атаңдын машинасы жок. Менин атамдын эки машинасы бар.*

– *Калп айтпагыла, силерди атаңардын машинасы жок. Силер калпычы турбайсыңарбы!*

Бул оюнду ойноордо мугалим окуучуларга *орус тилинде бирден ашык сандар менен зат атооч көптүк түрдө айкалашарын, ал эми кыргыз тилинде зат атооч бардык сандар менен жекелик түрдө гана колдонуларын, бул эки тилдин грамматикалык айырмачылыгын түзөрүн түшүндүрүп, тилдер аралык айырмачылыгын салыштырып өзгөчө чечмелеп берип, окуучунун ой*

жүгүртүүсүн өзгөртүп, кеп курууда ката кетирбеске шарт түзөт. Ошондо окуучулар *эки дүкөндөр, он үйлөр* деп айтышпайт. Же болбосо кыргыз тилинде да, орус тилинде да этиштин учур чагын билдирүүчү сөздөр бар, бирок алар өз ара эквивалент болуп эсептелбейт. Мисалы, орус тилинде *Маша всегда читает книгу. Маша сейчас читает книгу*. Силер көрүп тургандай, орус тилинде *всегда* деген сөз менен да, *сейчас* деген сөз менен да *читает* деп бирдей колдонулат, кыргыз тилинде болсо бул чактардын формалары эки башка жол менен түзүлөт: *Маша дайыма китеп окуйт. Маша азыр китеп окуп жатат*.

Ошону менен бирге биздин изилдөөбүздүн өзөгүн түзгөн кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун функционалдык принциби салыштырма методу аркылуу кыргыз тилинин грамматикасын өздөштүрүү эмес, мүчөлөрдүн жана кеп курамдардын аткарган кызматына карай багыталуусу окуучулардын байланыш түзүүсүнө мүмкүндүк берет жана окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принцибине дал келип, кебин өстүрөт.

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

Психолого-педагогикалык эксперимент үч этапта өткөрүлөт. Биринчи этапты Э.Мамбетакунов² даярдоо этабы деп, төмөнкү милдеттерди аткарылышын шарттагандыгын белгиледи:

- 1. экспериментти текшерүүгө жана анын тууралыгын далилдөөгө арналган илимий гипотезаны аныктоо жана аны эреже катары формулировкалоо.**
- 2. эксперименталдык объектилердин санын аныктоо жана тандоо.**
- 3. эксперименттин объектисинин баштапкы абалын аныктоо.**
- 4. экспериментти өткөрүүнүн методикасын иштеп чыгуу;**
- 5. сунуш кылынган педагогикалык шарттарды колдонуунун натыйжасында пайда болгон эксперименталдык объектилердин өзгөрүүсүн баалоонун критерийлерин аныктоо.**

² Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы – Б.: 2021 – 51-б.

6. иштелип чыккан эксперименттин методикасынын колдонууга ыңгайлуулугун жана эффективдүүлүгүн текшерүү;

Жогоруда аталган 1 милдет: экспериментте текшерүүгө жана анын тууралыгын далилдөөгө арналган изилдөөнүн божомолу: окуу орус жана башка тилдерде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын кыргызча кебин өстүрүүгө мүмкүн, качан:

- оюн ишмердүүлүгүнүн педагогикалык мүнөздөмөсүн, анын теориялык-методикалык негиздерин кыргыз тили мугалимдери жетишердик түшүнгөндө;

- дидактикалык оюндардын түрлөрүн, классификациясын, кеп өстүрүүдөгү ролун мугалимдер туура өздөштүрө алганда;

- мугалимдер окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө жараша сабакта оюндарды туура колдонгондо;

- оюндарды сабактын темасына жана этаптарына жараша максаттуу колдонуу менен, лексикалык-грамматикалык материалдарды туура өздөштүрүүнүн жолдоруна ээ болгондо;

- сабакта дидактикалык оюндарды колдонуу менен кеп өстүрүүнүн технологиясын жеткиликтүү колдонгондо.

Аталган этаптын 2-милдети: эксперименталдык объектилердин санын аныктоо жана тандоо. Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Бишкек шаарыныны окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн №14, № 27, №64 мамлекеттик мектептери тандалып алынды. Мектептерди тандап алууда мектептердин окутуу жүргүзүлгөн тилин, мамлекеттик мектептердин менчик мектептерге караганда абалын (класстагы окуучулардын санын көп экендигин, көбөйтүүчү аппараттардын, интерактивдүү доскалардын, интернет булактарын колдонууга мүмкүнчүлүктөрүнүн жоктугун ж.б.) жана кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу өзгөчө Бишкек жана башка шаарларда орчундуу көйгөйдү туудургандыгы негизги критерий катары кабыл алынды.

3-милдет боюнча эксперименттин объектисинин баштапкы абалын аныктоодо окуу китептерин талдоо, анкеталык суроо, окуучулардын билим деңгээли маселесин кароо, эксперттик баалоо жана аңгемелешүү методдору

колдонду.

Мамлекеттик мектептерде окуу китеби жалгыз окуу куралы болуп, материалдык-техникалык базасы жоктугуна байланыштуу, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч мектептин 1-4-класстарынын **“Кыргыз тили жана окуу”** аттуу окуу китептериндеги дидактикалык оюндардын түрү, мазмуну, колдонулушу кеңири талдоого алынды. Албетте, окуу китеби – окуу-маалыматтардын булагы, окуучулар үчүн да, мугалимдер үчүн ролу зор экендиги түшүнүктүү. Мектептерде изилдөө жүргүзүү учурунда мугалимдердин айрымдары гана китептин рамкасынан чыкпаса, көбү аны туу катары карманганын байкадык. Андыктан китеп – окутуунун негизги булагы катары экенине ынанып, биздин изилдөөбүздүн ”Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү” аттуу темабызга ылайык окуу китептерин карап чыгууну туура көрдүк. Э.Мамбетакуновдун сөзү боюнча “ Окуу китеби – бул кайсы бир окуу предметинин программасы боюнча илимдин негиздери жазылган жана бардык принциптерге туура келген китеп³”. Дидактикалык оюндар окутуунун жеткиликтүү принцибине, турмуш менен практиканы байланыштуулук принцибине, окуучулардын окууга (билим алууга) ынтызар болуусун стимулдаштыруу принцибине, сезимталдуулук, окутуунун оптималдуулук принциптерине жана башталгыч класстардагы окуучулардын жаш өзгөчөктөлөрүнө төп келгенине карабастан окуу китептеринде өтө сейрек учурайт. Албетте, Эсеналиева К., ж.б. *«Кыргыз тили: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн орто мектептердин 1-классы үчүн окуу китебинде»* “табышмактарды табалы”, “угуп кайталагыла” аттуу тапшырмаларын, төрт саптуу Б.Ставинскаянын, Ж.Абдылдаевдин жана В.Ниязалиеванын ырларын жолуктурууга болот. Биздин пикирибизче, классик акындарыбыздын да балдарга арналган ырлары китептен орун алса, окуучулардын эстетикалык табитин артырмак деп эсептейбиз. Бирок ырлар балдардын жаш курагына төп келип, активдүү лексиканы камтып, окуучулардын кызыгуусун жаратууну талап

³ Э.Мамабетакунов. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы. – Бишкек, 2021. – С. 110.

кылуусу зарыл. Али да болсо оюндардан арылбаган 6 -7 жаштагы 1-класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө төп келген окуу жылынын аягында бир гана “Ак терек, көк терек” кыймылдуу оюну өткөрүүгө сунушталгандыгы терс таасирин тийгизбей койбойт. Эгер түрдүү дидактикалык оюндар окуу китебине сунушталбаса, демек, оюн ишмердүүлүгү окуу процессине сиңбейт. Дидактикалык оюндардын окуу китептеринде саналуу гана санда болуусу кыргыз тилинин көйгөйлөрүнүн, кемтигинин бири деп эсептейбиз

Кенчиева К.Ж, Сарылбекова З.С. “Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 2-кл. үчүн окуу китебинин экинчи бөлүмүндө» табышмактар, манжалар жөнүндө ыр, таблицаларды толтуруу, кроссворддор, чайнворддор, жаңылмачтар камтылган. “Дүкөндө”, “Кандай тамакты жакшы көрөсүң?”, “Жер-жемиштер” “Бакчамда” аттуу диалогдорду “окугула” деген тапшырмадан көрө, теманын башындагы сөздөрдү колдонуп сахналаштырса, ролдук оюндарды өткөрсө, 2-класстын окуучуларына кызыктуу жана натыйжалуу болмок. Ошону менен бирге окуучулар жаңы сөздөрдү оюндар аркылуу активдештирсе, мааниси окуучулардын эсинде бекем сакталып, сабактын натыйжасы кыйла артмак. Андыктан “сөздөрдү жана сөз айкаштарын эсиңерге туткула” деген тапшырманын ордуна кызыктуу оюн өткөрүү эффективдүү деп эсептейбиз. Грамматика тууралуу сөз кылсак, функционалдык грамматиканын эн бир жөнөкөй формаларын киргизүү туура деп эсептейбиз. Мисалы: 75-сабактын “Жапайы канаттуулар” темасындагы сөздөрдү төмөнкүчө берүүгө болот:

Этиштердин аягындагы – т мүчөсү “ал” деген мааниге ээ, этиштин 3-жагын, жекелик санын туюндурат. . Мисалы, жата+т – он лежит, баса+т – он ходит, уча+т,- он летает, сойлой+т- он ползает, секире+т – он прыгает. (мисалдар окуу китебинен алынды)

Жогорудагы таблица 78-темада жөнөкөй этиштин жекелик жана көптүк санын өтүүдө таблица аркылуу этиштин мүчөсү алдын ала таанышылып, түшүнүүгө

курулган көпүрө болмок. Тилекке каршы, окуу китебинде бир да дидактикалык оюн жок.

Буйлякеева Р.К., Алыпсатарова А.Р. *“Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 3-классы үчүн окуу китебиндеги»* “Кайсы тамгалар жок”, “Фильворддогу сөздөрдү тапкыла”, “Табышмактарды окуп, жандырмагын тапкыла”, кроссворддор, бат айтма, “Бул эмнени билдирет?”, “Сөздөрдү таап”, “Оюнду уланткыла”, “Ашык сөздү тапкыла” аттуу дидактикалык оюндар колдонулган, бирок алардын көбү лексикалык оюндарга туура келет. Дидактикалык оюндардын башка түрлөрүн колдонуу зарыл. Окуу китебиндеги диалогдор, тексттер менен иштөөнү да окуучулардын жашына, билим деңгээлине тууралап, дидактикалык оюндарды колдонсо экинчи тилди окутуунун максатын жүзөгө ашырууга өбөлгө болмок. Окуу китебинде тартууланган ырларды жаттоо тапшырмалары тилдик жана кептик компетенцияларга алып келбейт, себеби аларда окуучуларга жат, пассивдүү сөздөр көп учурайт. Китептеги тексттерде мурдатан өтүлүп, өздөштүрүлгөн мүчөлөргө караганда окуучулар тарабынан мааниси түшүнүксүз мүчөлөр көп учурайт. Өзгөчө кыргыз тилинде сүйлөй албаган балдар ошого байланыштуу тексттин маанисин түшүнбөй кыйналышат.

А.Р. Алыпсатарова, Р.К. Буйлякеева, З.К. Момункулованын *« Кыргыз тили жана окуу 4-кл.: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн 4-класстын окуу китебинде»* “Катылган сөздү тапкыла”, “Муундардан сөз курагыла”, кроссворд, бат айтмаларды жолуктурууга болот. “Кан таламай оюну” аттуу кыргыздын улуттук оюну маалымат катары гана берилген. Бул класстын окуу китебине бир да кептик оюн камталган эмес.

Жалпысынн окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн баштооч класстардын “Кыргыз тили” окуу китептери жөнүндө сөз кылсак, дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү кыргыз тилин окутуу технологиясы катары кара албагандыгы байкалат. Дегеле темадагы ар бир сөз, сөз айкашы, сүйлөм, диалог, текст, грамматикалык мүчө окуучуга “компетенцияларга практика жүзүндө ээ

болууга, ага шайкеш келүүгө, аларды турмушта колдоно билүүгө⁴” кызмат кылуусу шарт болгон мыйзамченемдиктен алыс. “Биз сиентикалык моделден компетенттик моделге өтүүдөбүз, бул жагдай маданиятты жана жалпы парадигманы талап кылуучу билим берүүнүн жаңы философиясы”⁵ баарынан мурда окуу китептерди талапка ылайык жазуудан баштоону талап кылат. Азыркы кезде окумуштуу-методисттер, изилдөөчүлөр, китеп тузүүчүлөрү башка планетада жашагандай реалдуу болуп жаткан мектеп көйгөйлөрүнөн алыс.

Сурамжылоо аркылуу дидактикалык оюндарды колдонуп, кеп өстүрүүнүн чыныгы абалын аныктоо иштери жүргүзүлдү. Сурамжылоо окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн эксперименттик изилдөө өткөрүлгөн Бишкек шаарынын мамлекеттик мектептеринде окуган башталгыч класстардын мугалимдерине жана окуучуларына таркатылды. Анда «ооба», «жок» деген жооптору менен бирге кенен жооп берүүнү талап кылган суроолор да камтылган. (*таркатылган сурамжылоонун суроолору тиркемеге жүктөлдү*). Андагы маалыматтарды талдоо төмөнкүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди. Сурамжылоонун жыйынтыгы **мугалимдерге** сунушталган жоопторду талдоодон башталды.

1. Дидактикалык оюндарды колдонуунун деңгээли тууралуу суроого респонденттердин басымдуу бөлүгү көп эмес, айрым учурда гана же ачык сабактарда колдонуларын билдиришип, дидактикалык оюндар сабактарда туруктуу колдонулбай тургандыгын көрсөтүштү.

2. Мамлекеттик тилди окутуунун негизги максаты кыргыз тилде сүйлөөгө үйрөтүү экендигине карабастан, коммуникативдик дидактикалык оюндардын колдонбогондугу кепти өстүрүүгө маанилүү көңүл бурубай жаткандыгы тууралуу кабарлады.

3. Дидактикалык оюндарды өткөрүүдө баалоо чен-өлчөмү кокустан болуучу, ыраатсыз мүнөзгө ээ экендигине ынандык.

⁴ Рысбаев Сулайман Казыбаевич. Кыргыз тилин үйрөтүү технологиялары: Кыргыз тили мугалимдери. Усулчулар, аспиранттар, изденүүчүлөр үчүн методикалык колдонмо./ Рысбаев Сулайман Казыбаевич. – Б.: “Кут бер”, 2023. – 280 б.

⁵ Добаев К.Д. Новая школа – новое мышление./ Добаев К.Д. – Б: 2023. – 256 с.

4.Мугалимдерге усулдук адабияттын, дидактикалык оюндар жыйнактарынын жетишсиз экендигине көзүбүз жетти.

5.Бардык респонденттер дидактикалык оюндарды пайдалануунун маанилүү жана зарыл экендигин белгилешип, дидактикалык оюндар сабакка болгон кызыгууну жаратып, материалды өздөштүрүүнү жеңилдетип, кеп аракетине түрткү берерин, өздөштүрүлгөн материал көпкө чейин эсте каларын жана “оюн шаттыкты жана кубанычты жаратып, баланын эркине кысым көрсөтүлбөй, ошол эле учурда ар бир окуучунун жеке инсандык сапаттарын ачып көрсөтүүгө шарт түзүп, алардын интеллектуалдык жана инсандык сапаттарын тездик менен өнүктүрүүчү каражат” деген ырастоого жана шаар мектептеринде тил чөйрөсүнүн жоктугу, жетишсиздиги, мындай чөйрө түзүүнүн натыйжалуу экенине кошулушканы менен, өз сабактарында дидактикалык оюндарды өтө сейрек колдоно тургандыгын билдик.

Респонденттердин көпчүлүгү кандай мугалимдер дидактикалык оюндарды пайдаланат деген суроого: ишке чыгармачыл мамиле кылган, балдарды сүйгөн, жоопкерчиликти, максатка умтулган мугалимдер деп жооп беришти.

Ал эми *окуучулардан* алынган сурамжылоодогу дидактикалык оюндарды колдонуунун жыштыгы жөнүндө суроого балдар «сейрек колдонот» деп жооп берди. Көпчүлүгү кыргыз тили сабагында мугалим өткөргөн бир оюнду да эстей алышкан жок. Алар окуу оюндарынын көп болушун каалашат, себеби дидактикалык оюндар менен өткөрүлүүчү сабактар аларга кызыктуу, көңүлдүү, алар убакыттын кандай өткөнүн сезишпейт. Респондент-окуучулар жөнөкөй оюнду окуу оюндарынан айырмалай алышат, окуу оюндарынын пайдалуулугун түшүнүшөт. Окуу оюндары кандай ассоциацияларды жаратат деген суроого алар “сабактагы оюн – бул шаттык, кубаныч, жеңилдик, баарлашуу, жаңы билим”,– деп жооп беришкен.

Сурамжылоодон окуу куралдарында кептик дидактикалык оюндар жетишсиз, тилдик материал басымдуулук кылганын, сунушталган дидактикалык оюндардын үзүк-үзүк мүнөзгө ээ болгонун, ошондой эле алар балдар үчүн кызыктуу, сахналаштырууга жарай турган тексттердин жоктугу менен

мүнөздөлгөнү жана дидактикалык оюндарды сабакта сейрек колдонгону тууралуу жыйынтык чыгардык. Мугалимдер менен окуучулардын сурамжылоосунун натыйжаларын талдоодон башталгыч орус класстарынын кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндарды колдонуу маселеси олуттуу иштерди талап кыларын көрсөттү. Ал иштерге аталган тармакта изилдөөлөрдү жүргүзүү, мугалимдер үчүн колдонмолорду иштеп чыгуу, мугалимдер үчүн тренингдерди жана окууларды уюштуруу керек экенидин маалымдады. Дидактикалык оюндардын зор мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылбай калганынын кесепетинен кеп өстүрүү аксап, сабактар грамматикалыштырылып, теориялык материал практика аркылуу өздөштүрүлбөй ж.б., окутуу процессиндеги көп сандаган милдеттер ишке ашырылбай калганы тууралуу билдик. Окуу куралдарын жана сурамжылоолорду талдоодон төмөнкү бүтүм чыгарылды:

- экинчи тилди окутууда дидактикалык оюндарга байланышкан илимий изилдөөлөр жана усулдук адабияттар зарыл экендиги;
- мектептерде дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн жандандыруу, чыгармачыл чөйрө түзүү, сабактагы иштерди түрлөнтүү, окуучулардын социалдашуусуна шарт түзүү боюнча иштер жетишсиз экендиги;
- негизги кеп байланыш каражаты орус тилдүү шаар жерлеринде кыргызча тил чөйрөсүнүн жоктугуна же жетишсиздигине байланыштуу окуучулар кыргыз тилин билүү муктаждыгын анча сезишпегени, б.а., аны өздөштүрүүнүн ички түрткүнүн жоктугу;
- орус тилдүү окуучулардын экинчи тилди өздөштүрүүдөгү коркунуч сезими, психологиялык бөгөт, психологиялык тоскоолдуктарга каршы туруучу дидактикалык оюндар колдонбогондугу.

Окуучулардын кебинин абалын аныктоодо биз көйгөйлүү маселеге дуушар болдук: ал *окуучулардын билим деңгээли проблемасы*. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу тил чөйрөсүндө же чөйрө таптакыр жок шартта жүрүп жатат деп бир жактуу айтуу кыйын. Бир жагынан, шаарда көбүнчө орусча сүйлөшөт, экинчи жагынан, кыргызча кепти да угуп жүрүшөт. Бирок шаарда

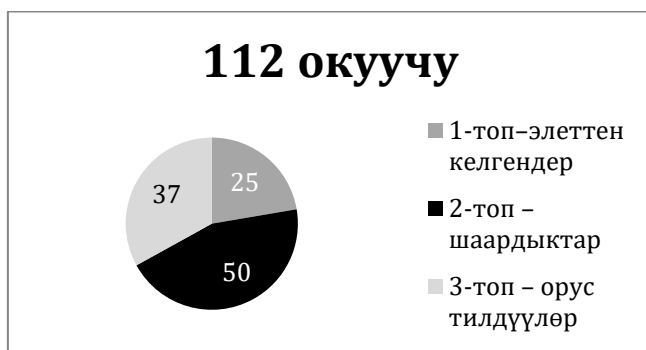
бүгүнкү күндө да орус тили басымдуулук кылары талашсыз, ошондуктан шаар мектептеринде кыргыз тилин окутууда кыргыз тилдүү чөйрө жетишсиз шартта жүрүп жатат деп айтууга болот. Ошол эле учурда орус класстарында айыл жеринен келген (демек, кыргызча сүйлөгөн) же ата-энелери жана кыргыз тилдүү классташтары менен кыргызча сүйлөшкөн балдардын да саны жетиштүү. Аны менен катар жөнөкөй деңгээлде да кыргызча сүйлөй албаган балдар кездешет. Ошол себептен окуучулардын эки тобунда тил билүү деңгээли боюнча олуттуу айырмачылык байкалат: кыргыз тилин такыр билбегендер жана оозеки баарлашууну жетиштүү деңгээлде билгендер. Классты окуучулардын билим деңгээлине жараша топторго бөлүү зарылчылыгы – мектепте кыргыз тилин окутуудагы көйгөйлүү маселелердин бири. С.Рысбаев менен К.Добаев жогорудагы топтордо шаар менен айыл мектептеринин билим деңгээлдери бири-биринен такыр айырмаланарын калыс белгилешет. Мунун себеби – кыргыз тили ар кайсы аймактарда бирдей кызмат аткарбагандыгында. Алсак, Бишкек шаарынын №27 мектебинин эксперименттик 4 «а» классында 13 окуучу – алардын бешөөсү орус тилдүү балдар, калгандары кыргызча оозеки сүйлөй алышат. Республиканын башка аймактарынан келгендер көп. *Эксперименттин калыптандыруучу этабында бул айырмачылык эске алынып, №27 мектепте орус тилдүү окуучулар гана тандалып алынды.*

Топторду балдардын билим деңгээлине жараша бөлүүдө, кошумча тоскоолдуктар жаралды. Себеби кыргыз тилдүү топ да бир кылка эмес, шаардык кыргыз тилдүү балдарга караганда, айылдан келген окуучулар тилди жакшыраак билишет, бирок кыргыз улутундагы шаардык балдардын арасында жөнөкөй сөздөрдү түшүнбөгөн окуучулар да кездешет. Бул айырмачылыктарды эске алып, классты бир нече чакан топко бөлүүгө болот:

1. Кыргыз тилин мыкты билген, айыл жеринен келген балдар;
2. Үйдө негизинен орус тилинде сүйлөшкөндүктөн, кыргыз тилин анча жакшы билбеген, бирок түшүнгөн кыргыз жана кыргыз тилине тектеш: өзбек, казак, татар улутундагы шаардык балдар;

3. Орус тилдүү окуучулар: орус тилинде гана сүйлөөчү орус жана башка улуттундагы балдар, о.э. эне тилинде сүйлөбөгөн, такыр түшүнбөгөн кыргыз балдар.

Жогорудагы көрсөткүчтөр боюнча бөлүнгөн топтордогу окуучулардын саны төмөндөгүдөй:

Алынган натыйжаларды объективдештирүү максатында билим деңгээлине карата окуучулар болжолдуу түрдө 2 топко бөлүндү:

- оозеки кыргыз тилинде сүйлөгөн окуучулар;
- оозеки кыргыз тилин сүйлөгөндү билбеген же түшүнгөн, бирок сүйлөй албаган окуучулар.

Оюн ыкмасынын натыйжалуулугун так аныктоо үчүн, биз эксперимент өткөрүлгөн №27 мектепте орус тилдүү гана балдарды, б.а., 2-топтогу окуучулар менен гана иштедик. Ал эми 64, №14 мектептериндеги эксперименталдык сабактар деңгээлге бөлүнбөгөн шартта өткөрүлдү. Биз атаган №64, 14 мектептердеги окуучуларды тил билүү деңгээлине жараша башталгыч жана улантуучу топторго ажыратып окутулбагандыктан, орус тилдүү балдарга талаптагыдай көңүл бурулбай калды. Ушуга байланыштуу алар баарлашууда зор кыйынчылыктарга туш болушту. Тактап айтканда алардын грамматикалык билимдери төмөн болуп, сөз байлыгы талапка жооп бербейт, о.э. алар орус тилинде кездешпеген тыбыштарды айтууда кыйналышып, кыргыз тилинде сүйлөгөн окуучулардын жанында психологиялык ыңгайсыздыкты сезишти.

“Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тили экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүү концепциясында” республиканын шаар жана айыл аймактарындагы тилдик чөйрөлөргө жана ар түрдүү тилдин өкүлдөрү басымдуу жашаган чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнө, ошону “менен бирге, балдардын тил билүү деңгээлдерине бөлүү маселеси каралат. Бардык мектептерде балдарды тил билүү деңгээлдерине ылайык тайпаларга бөлүп окутуу уюштурулуусу зарыл” [92] деп айтылат.

4-милдет: экспериментти өткөрүүнүн методикасын иштеп чыгуу.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн компоненттери

Максаты	Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн негизги мазмунун, максатын аныктоо, ал аркылуу окутуунун технологияларын илимий-теориялык багытта иште чыгуу жана анын эффективдүүлүгүн педагогикалык сынактын негизинде өткөрүү.
Милдети	Психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгүн жана анын дидактикалык маанисин, башталгыч мектеп курагындагы окуучуларынын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсүн аныктоо; Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүдөгү методдорго, принциптерге, өзгөчө баарлашууга багыт берүүчүлүк жана функционалдык принциптерине таянуу менен окутуунун эң оптималдуу ыкмаларын жана жолдорун аныктап, оюн технологиясын иштеп чыгуу жана практикага сунуштап, педагогикалык экспериментте текшерип көрүү.

Каражаты	Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тили сабагында кыргызча кеби.
Формасы	Кыргы тили сабагы
Методу	Дидактикалык оюндар
Натыйжасы	Тилдик системасы боюнча теориялык билимге ээ болуу; тилдин сөздүк байлыгына ээ болуу; тилдин грамматикалык тузүлүшүн, сөздөрдөгү мүчөлөрдүн аткарган кызматын так түшүнүп, кебинде колдоно алуу, коммуникативдик милдетти чечүүнү билүү; кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн программага ылайык өздөштүрүү; айрым кыргыз эл оюндарын практика жүзүндө таанышып, ойной алуу.
Жыйынтыгын текшерүүнүн чен-өчөмү	Кыргыз тилиндеги төл тыбыштарынын айтылышын жана жазылышын; өздөштүрүлгөн активдүү лексикасын, сөздөрдөгү мүчөлөрдүн аткарган кызматын (функциясын) билүүсүн, аларды кепте колдоно алуусун текшерүү. Үйрөнүлгөн лексикалык жана грамматикалык формаларды колдонуп, туура угуп түшүнүү, кыска маектешүүгө катышуу, оюн айта алуу, чакан текст жазуу.

Жогорудагы компетенциялардын негизинде окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тили сабагында **дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн модели** иштелип чыкты.

Максаты: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстардын окуучуларынын кыргыз тили сабагында кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн натыйжалуу ыкмаларын, жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу жана аларды сынактап өткөрүп, практикага сунуштоо.

Милдети: кыргызча кепти дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн дидактикалык принциптерин, методдорун, каражаттарын, натыйжаларын аныктоо.

<p>Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүүнүн дидактикалык принциптери: баарлашууга багыт берүүчүлүк, функционалдык, кырдаалдык, инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыкчылыгына таянуу, эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу, лингво-улуттук маданиятты таануучулук, окуу материалдарын кепте таанытуу жана коммуникативдик кыхматына жараша тандап алуу, денгээлдик окутуу.</p>	<p>Кыргызча кепти дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн жолдору:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>даярдоочу этап</i> : оюнга керектүү болгон мурда өтүлгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалды кайталатуу; сабактын максаттарын, сабактын мазмуну менен оюнду байланыштыруу жолдорун, окуучу кандай билимге, көндүмгө, билгичтиктерге ээ боло тургандыгын, канткенде тилдик жана кептик компетенттүүлүккө жетишүүнү камсыз кылууга болорун, кайсы коммуникативдик милдет чечилерин, оюндун эрежелерин аныктоо; оюндун сценарийин жазуу, оюнга керектүү жабдууларды даярдоо. 2. <i>Оюндун жүрүшү.</i> 3. <i>Жыйынтыктоо</i> 4. <i>Баалоо.</i>
---	---

Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүдө жетишкен компетенттүүлүктөр

Тилдик компетенттүүлүк

Кептик компетенттүүлүк

<p>1. Фонетика: кыргыз тилинин төл тыбыштардын айтылышы менен жазылышын эстеп, сүйлөөдө жана жазууда колдоно алат;</p> <p>2. Лексика: активдүү лексиканы эсинде сактап, керектүү жагдайда пайдалана алат;</p> <p>3. Грамматика: мүчөлөрдүн аткарган кызматын билип, кепте туура колдонот.</p>	<p>Сүйлөөдө: окуучулар темага жана сүйлөшө чөйлөрүнө жараша өз алдынча ой-пикирин кыргыз тилинде билдирип, маектеше алууга жетишет жана турмуштук түрдүү кырдаалда сүйлөшө билет; Угууда: өтүлгөн грамматикалык-лексикалык материалдын чегинде, сүйлөшүү сферага жараша туура угуп түшүнөт; Окууда: чакан, жөнөкөй тексттерди окуйт жана түшүнөт. Жазууда: чакан текст жаза алат.</p>
---	---

Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн натыйжалары

Изилдөөнүн теориялык методдорунун жана изденүүчүнүн жеке тажрыйбасынын негизинде дидактикалык оюндар аркылуу башталгыч класстын окуучуларынын кеп өстүрүүсүнө багытталган сабактын формуласы иштелип чыкты.

Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн усулу төмөндөгүдөй:

- 1-этап: даярдоо этабы;
- 2- этап: функционалдык грамматиканын негизинде кеп өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюнду жүргүзүү;
- 3- этап: дидактикалык оюнду жыйынтыктоо жана баалоо.

1- этап – *даярдоочу этап*. Дидактикалык оюнду жүргүзөрдөн мурун мугалим окуучу кебинде кайсы маселени чечүүгө багытталарын аныктап алып,

ошого байланыштуу окуучуну оюнга керектүү маалымат менен камсыз кылуусу зарыл. Ошол үчүн мурдагы сабактарда өтүлгөн сөздөрдү кайталытып, алардын тыбыштык жактан туура айтылуусун, котормосун, мүчөлөрдүн аткарган кызматын, кепте колдонуусун окуучуга алдын ала эске салып, окуучуну оюнга даярдоо зарыл. Дагы бир маанилүү маселе – бул , мисалы, окуучунун оюндун жүрүшүндө кыргыз тилин колдонуу менен, нан сатып алууну, жолду табууну, кайсы бир нерсенин жайгашкан жерин сурай алууну б.а. кайсы бир **коммуникативдик милдетти чечүүсү** талап кылынат. Дидактикалык оюндун жүрүшүндө коммуникативдик милдетти чечүү үчүн мугалим алдын ала окуучу эмне деп айтыш керектигин эмес, канткенде туура айтуусу керектигин, аны кайсы жол менен түшүндүрүү керектигин иштеп чыгуусу керек. Ошону менен бирге даярдоо этабында мугалим төмөнкү маселелерди аныктоо зарыл:

- дидактикалык оюнду өткөрүүнүн максатын;
- кантип сабактын мазмуну менен оюнду байланыштырыш керектигин;
- окуучу кандай билимге, көндүмгө, билгичтиктерге ээ боло тургандыгын;
- канткенде тилдик жана кептик компетенттүүлүккө жетишүүнү камсыз кылууга болорун;
- окуучулар канчалык деңгээлде оюнга катышууга даяр экендигин;
- оюндун сценарийин түзүүдө кайсы ыкмаларды пайдалануу зарыл экендигин;
- канча оюн, сабактын кайсы этабында өткөрүлөрүн, канча убакытка созуларын;

оюнду өткөрүүгө кайсы жабдуулар керектигин.

Дидактикалык оюн аркылуу өткөрүлгөн сабактын максаты төмөнкүдөй:

1. окуучуга оюндун негизинде жаңы маалымат берүү; окуучуга жаңы маалыматты оюндун негизинде түшүндүрүү; жаңы маалыматты оюндун негизинде бышыктоо; алган билимин чыгармачылык менен оюн аркылуу практика жүзүндө колдонуу.

2. Л.В.Щербанын лингвистикалык негиздөөсүнүн негизинде тилдик

материалдарды экинчи тил катары окутуу тажрыйбасына ылайык өзгөчө чечмелөө, салыштыруу, жалпылоо эксперименталдык сабактардын өнүктүрүүчүлүк максатын түздү.

3. Кыргыз тили сабактарынын тарбия берүүчүлүк максаты кептик темаларга ылайык аныкталды.

5-милдет. Сунуш кылынган педагогикалык шарттарды колдонуунун натыйжасында пайда болгон эксперименталдык объектилердин өзгөрүүсүн баалоонун критерийлери:

- Окуучулардын өз алдынча ой-пикирин кыргыз тилинде билдирип, темага ылайык маектеше алууга жетишүүсү;
- Кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө, жазуу жана которуу түрлөрүндө иштөө көндүмдөрүнө ээ болуу;
- Сабакты дидактикалык оюндар жардамы менен коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалда сүйлөшө билүүгө үйрөтүү;
- Башталгыч класстардын программасынын материалына жараша баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү түрүндө пикирин билдире алуу; эң жөнөкөй темада чакан текст түзө алуу талабы коюлган.
- Оюндар айкын максатты жана бир нече милдеттердин комплексин чечүүнү койсо, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык сабаттуулугун артыруу.
- Тилдик жана кептик компетенттүүлүктөрүн баалоо. Дидактикалык оюндар аркылуу башка улуттун өкүлдөрүн күндөлүк турмуш-тиричиликтин түрдүү чөйрөсүндө жана турмуштук түрдүү кырдаалдарда эркин сүйлөшө билүү менен сабаттуу жазууга ээ кылуу.

Алар тил жатыктыруучу, лексикалык байлыгын өстүрүүчү, грамматикалык (функционалдык) көндүмдөрүн калыптандыруучу, кептин өстүрүүчү дидактикалык оюндар аркылуу ишке ашырылат.

6-милдет: иштелип чыккан эксперименттин методикасынын ыңгайлуулугун жана эффективдүүлүгүн текшерүү экинчи изденүүчү экспериментке дал келет. Аталган эксперимент орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү процессин максаттуу активдештирип, кылдат тандалган жана усулдук жактан өзүн актоочу окуу материалдарынын негизинде сабактардын тутумун иштеп чыгып, сунуштаган усулдун натыйжалуулугун текшерүүнү көздөдү. Изденүүчү эксперимент Бишкек шаарынын 14-мектебинде, 64-мектеп-гимназиясынын 1,2,3-класстарында өткөрүлдү. Экспериментке жалпысынан эксперименталдык класстан 120, текшерүүчү класстан 119 окуучу катышты. Изденүүчү эксперименттин сабактары К.Эсеналиеванын ж.б. *“Кыргыз тили: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн орто мектептердин 1-классы үчүн окуу китебинин”*, Кенчиева К.Ж, Сарылбекова З.С. *“Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 2-кл. үчүн окуу китеби: 2-бөлүмүнүн”*, *“Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 3-классы үчүн окуу китебинин”* темаларынын негизинде иштелип чыкты. Дидактикалык оюн аркылуу адегенде тилдик компетенттүүлүккө б.а. теориялык билимге: тил жатыктырууга, тилдин сөздүк байлыгына, грамматикалык түзүлүшкө – сөздөрдүн мүчөлөрүнүн функционалдык кызматын так түшүнүүгө, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү түзө билүүгө, андан соң коммуникативдик компетенттүүлүккө - тилдик каражаттарды практикада колдоно билүүнү жүзөгө ашыруу ишмердигин жана аларды турмушунда колдоно билүүсүн калыптандырууга багытталды.

Изденүүчү этаптагы 1-класста өткөрүлгөн сабактын *“УУ – созулма үндүү”* аттуу темасы боюнча сабактын иштелмеси тиркемеге жүктөлдү.

Изденүүчү этаптын 2-классында өткөрүлгөн бир сабактын үлгүсүн мисал катары келтирели. *(2-класстын изилдөөчү этабында өтүлгөн төмөнкү сабактын иштелмеси жүктөлдү).*

. (Кенчиева К.Ж, Сарылбекова З.С. “Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 2-кл. үчүн окуу китеби: 2-бөлүм” 7-цикл. *Адамдын келбети. Элүүнчү сабак. “Ак жуумал кыз” (50--сабак) аттуу темасына ылайыкталып иштелди.*

№64 мектеп-гимназия. Бишкек шаары

Класс: 2 “Ж” классы.

Окуучулардын саны: 18

Элүүнчү сабак: Ак жуумал кыз

Урок 50. Внешность Акылай

Кептик тема: Адамдын келбетин сүрөттөө

Грамматикалык тема: 3-жактын таандык мүчөсүнүн (көз+ү) жана сын атоочтун -луу, -дүү, -түү (орто бой+луу) мүчөлөрүнүн функционалдык мааниси. 3-жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтор менен сын атоочтордон түзүлгөн (чач+ы сары) жана сын атоочтордун (-луу, -дүү, -түү) мүчөлөрү менен ыктышкан зат атоочтордун (мээрим+дүү кыз) сөз айкаштары.

Сабактын максаты:

1. Адамдын тышкы келбетин, мүнөзүн туюндуруучу сөздөрдүн маанисин билип, 3-жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтор менен сын атоочтордон түзүлгөн жана сын атоочтордун мүчөлөрү менен ыктышкан зат атоочтордун сөз айкаштары жөнүндө маалымат алып, аларды кебинде канткенде туура колдонуу керектиги тууралуу түшүнүк алат.
2. “Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?” дидактикалык оюну аркылуу сөздөрдүн туура айтылышын, грамматикалык жактан туура колдонулушун, сөз корун, кебин өстүрүүгө көнүктүрүү.
3. Кебинде адамды сүрөттөй жана мүнөздөй алуу.

4. Оюн аркылуу ынтымалуулукка, шамдагайлуукка, зээндүүлүккө тарбиялоо.

Сабактын жүрүшү

Ар бир окуучуга атайын даярдалган сабактын иштелмесинин кыскартылган формасы таратылат.

I. 49-сабакта өтүлгөн кайталоочу сөздөрдү өздөштүрүүнүн алдында таандык мүчөнүн жекелик санынын мүчөлөрүнүн мааниси (функционалдык кызматы) түшүндүрүлөт. (таблица менен иштөө)

Аффиксы **- ы, - и** обозначают слово *его* (ее). Например, чач+ы тармал – его (ее) волосы кудрявые, бет+и тегерек – его (ее) лицо круглое,

Иштелменин ылдый жагында өздөштүрүлүүчү сөздөргө туура келген сүрөттөрдү көрсөтүп, сөздөр кайталанат.

1. көз+**ү** көк – его (ее) глаза голубые.
2. чачы сар+**ы** – его волосы рыжие;
3. көз+**ү** кара – его (ее) глаза черные;
4. чач+**ы** кыска – его (ее) волосы короткие;
5. бет+**и** тегерек – его (ее) лицо круглое;
6. чач+**ы** узун – его (ее) волосы длинные;
7. чач+**ы** кара – его (ее) волосы черные;
8. чач+**ы** тармал – его (ее) волосы кудрявые

II. Жаңы сөздөрдү тааныштырууну ылдыйдагы таблицаны колдонуп, сын атоочтун мүчөлөрүнүн мааниси (аткарган кызматы) түшүндүрүлөт.

Аффиксы **- луу, - дүү, - түү** образуют прилагательные, обозначает слово *имеющий*. Например, узун бой**луу** – *имеющий высокий рост или высокого роста*, орто бой**луу** – *имеющий средний рост или среднего роста*, кыска бой**луу** – *имеющий низкий рост или низкорослый*.

Андан соң өздөштүрүлүүчү сөздөр иштелменин ылдый жагындагы сүрөттөр аркылуу тааныштырылат.

1. узун бой+ луу – высокого роста	6. күч+ түү – сильный
2. орто бой+ луу – среднего роста	7. сулуу – красивый
3. кыска бой+ луу – низкого роста.	8. мээрим+ дүү - добрый
4. арык – худой	9. ак жуумал – белолицый
5. толук – полный	10. ишеним+ дүү – надежный

III. «Ак терек, көк терек» оюну

Оюндун баштаарда мугалим карточкадагы адамдын келбетин жана мүнөзүн чагылдырган сүрөттөрдү окуучулар менен бирге кайталап, сөздөрдү окуп, эстеп калганга аракет кылышат. Андан соң ар бир окуучуларга сүрөттөр таркатылат.

1. көз+**ү** көк – его (ее) глаза голубые.
2. чач+**ы**+сары – его волосы рыжие;
3. көз+**ү** кара – его (ее) глаза черные;
4. чач+**ы** кыска – его (ее) волосы короткие;
5. бет+**и** тегерек – его (ее) лицо круглое;
6. чач+**ы** узун – его (ее) волосы длинные;
7. чач+**ы** кара – его (ее) волосы черные;
8. чач+**ы** тармал – его (ее) волосы кудрявые
9. узун бой+**луу** – высокого роста
10. орто бой+**луу** – среднего роста
11. кыска бой+**луу** – низкого роста
12. арык – худой
13. толук – полный
14. күч+**түү** – сильный

15. сулуу – красивый
16. мээрим+дүү - добрый
17. ак жуумал – белолицый
18. ишеним+дүү – надежный

1. көзү көк – его глаза голубые. 2. чачы сары – его волосы рыжие;

3. көзү кара – его глаза черные; 4. чач+ы кыска – его волосы короткие;

5. бет+и тегерек – его лицо круглое; 6. чач+ы узун – ее волосы длинные

7. чач+ы кара – его волосы черные; 8. чач+ы тармал – ее волосы кудрявые

9. узун бойлуу – высокого роста 10. кыска бойлуу – низкого роста

сулуу - красивая

ишенимдүү - надежный

оюндун жүрүшү

“Ак терек, көк терек” - кыргыз элинин улуттук оюну. Оюндун калысы – мугалим, ал оюнчуларды эки тарапка бөлөт. Ар бир окуучу мугалим таркаткан сурөттү кармап турат. Эки жаат сүрөттөрү менен алмашып, кимге кайсы сөз

таандык экенин эстеп калууга аракет жасашат. Ал үчүн беш минута берилет. Ар бир бала сүрөтүн көрсөтүп, сөзүн окуп, орус тилине которуп берет. Эгерде которо албаса, жаатташтар жардам беришет. Ар бир тарапта окуучулардын саны бирдей болууга тийиш. Ар бир жаат өз-өзүнчө кол кармашып бетме-бет сапка тизилип, биринен бири 10-15 аралыкта кол кармашып турушат.

Мугалим кайсы топ биринчи баштаарын айтат. Алар *“Ак терек, көк терек бизден сизге ким керек?”* – деп баары жапырт суроо беришет. Экинчи тарап *“Силерден бизге ак жуумал Марьям керек”* – деп, Марьямды чакырышат. (Эмне себептен *“ак жуумал”* деп чакырышат, себеби анын колунда ак жуумал кыздын сүрөтү тартылып, «ак жуумал» деген сөз жазылып турат). Шаардык окуучуларга суроо-жооп орус тилинде төмөнкүчө түшүндүрүлөт.

Вопрос: *“Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?”* переводится *“белый тополь, зеленый тополь, из нас кто вам нужен?”* (Бизден – из нас, сизге – вам, керек – нужен). Они задают вопрос, поэтому надо ответить так: *“От вас нам (силерден бизге), затем, читаем слово на карточке, называем имя выбранного игрока и в конце используем слово нужен (керек). Например,*

- o - *Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?*
- o - *Силерден бизге ак жуумал Марьям керек.*

Андан соң аты аталган оюнчу катуу чуркап келип, чакырган тараптын катарынан бир жерин жарып өтүүгө аракеттенет. Эгер чуркап келген оюнчу катарды бузуп өтө алса, ошол тараптагы бир оюнчуну өзү менен кошо алып кетет. Чуркап келип, кол кармашкан карама-каршы жааттын катарын үзө албай калса, окуучулардын колундагы баракка жазылган сын атоочторду, сөз айкаштарын которуп, ошол каршылаш жаатта калып калат. Оюндун аягында кайсы тараптын катарында окуучулардын саны көп болсо, ошол тарап жеңген болуп саналат.

Акырында оюн жыйынтыкталып, мугалим кайсы тарап жеңгенин, кайсы окуучу сөздөрдү жакшы билгенин айтып, куттуктайт. Үйдө окуучулар

каалаган адамдын сүрөтүн тартып келип, жаңы сөздөрдү колдонуп, сүрөттөп жана мүнөздөп берүүсү керек.

Жогорудагы сабакты өткөргөндөн кийин текшерүү иш (*срез знания*) алынды.

Эксперименталдык жана текшерүүчү топторго берилген текше

1. Сөздөрдү которгула. Переведите слова.

1. көз+ү көк –	10. орто бой+луу –
2. чач+ы сары –	11. кыска бой+луу –
3. көз+ү кара –	12. арык –
4. чач+ы кыска –	13. толук –
5. бет+и тегерек –	14. күч+түү -
6. чач+ы узун –	15. су+луу -
7. чач+ы кара –	16. мээрим+дүү -.
8. чач+ы тармал –	17. ак жуумал –
9. узун бой+луу –	18. ишеним+дүү –

2.

1. Что обозначают аффиксы: - ы, - и, - ү?

2. Что обозначают аффиксы: - луу, - дүү, - түү?

3. Силердин классынарга жаңы окуучу келди дейли. Ошол окуучуну сабактарда өткөн сөздөрдү колдонуп, сүрөттөп жана мүнөздөп бергиле.

“Биздин класска жаңы окуучу келди. Ал ... “ - деп баштагыла. Класстын билим деңгээлин эсепке алып, тапшырманы орус тилинде тушүндүрсө болот. Представьте, что в ваш класс пришел новый ученик (или ученица). Опишите и охарактеризуйте его (ее), используя слова, которые узанли в предыдущих двух занятиях. Описание начните с предложения “К нам в школу пришел (пришла) новый ученик (ученица). Она ...

Издөнүүчү жана текшерүүчү класстардын текшерүү иштеринин жыйытыгын төмөнкү таблицадагы “грамматикалык оюндар” аттуу таблицадан көрсөнүздөр болот. Издөнүүчү жана текшерүүчү топтордо жыйынтыктоочу “2” деген баа бирдей болгонуна карабастан, “текст түзүү” тапшырмасынан эксперименталдуу класстардын окуучуларынын үчөөсү гана “2” деген баа алса, текшерүүчү класста жетөөсү “2” деген баа алган. Ал эми балдардын көбү сөздөрдүн котормосун жазуу боюнча текшерүү иштин тапшырмасын жакшы жазышканына, лексикалык корго ээ болгонуна карабастан, *кептик компетенттүүлүк калыптанбагандыгы* жана *жаттоо тапшырмалары* үстөмдүк кылгандыгы тууралуу сөз кылууга болот. Эксперименталдык класстарда 3-жактын таандык мүчөлөрү (-ы, -и, -ү) жана сын атоочтун (-луу, -дүү, -түү) мүчөлөрүнүн функционалдык мааниси тууралуу маалымат берилгени менен, текшерүү иште болгону *беш* бала мүчөлөрдүн аткарган кызматы жөнүндө жооп бере алды. Калган окуучулар бул суроого жооп беришкен жок. Муну функционалдык грамматика жаңы маалымат болгондугу менен түшүндүрүүгө болот. Эгерде ар бир сабакта мүчөлөрдүн функциясы тууралуу айтылып көндүрүлсө, окуучулардын эстеп калуусуна ыңгайлуу шарт түзүлмөк.

Жогорудагы эксперименталдык жана текшерүүчү топтордун бааларынан ар бир топто бардык тапшырмаларды “2” деген баага жазган окуучуларды кездештирүүгө болот. Сөз кылган окуучулардын тобу эң эле аялуу, себеби билим деңгээли өтө төмөн болгондугуна байланыштуу кыргызча сүйлөгөн, түшүнгөн окуучулардын көлөкөсүндө көрүнбөй көмүскөдө калышат.

Жалпысынан изденүүчү этапта төмөнкү 12 сабак өткөрүлдү.

ФОНЕТИКАЛЫК ОЮНДАР

Дидактикалык оюн	Класс, тема, окуу китеби	Топ, окуучулардын саны	баа,% 5	оценки,% 4	баа,% 3	баа. .% 2
“Тыбышты тууроо” машыгуусу (зарядка), “Созулма үндүүнү тап” оюну.	1-класс. “Созулма үндүүлөр”	Эксперим.21 окуучу Текш. 20 ок.	8/ 38% 6/30%	5/24% 4/20%	3/14% 7/35%	3/14% 3/ 15%
“Транскрицияны тандоо” оюну	2 –класс. 73-сабак: “Жаратылыш”.	Экспер. 18 окуучу Текш. 18 ок.	5/ 28% 5/ 28%	4/22% 2/ 11%	6/33% 7/38%	3/16% 4/22%
“Жаңырык” (эхо) оюну	3-класс. 62-сабак: “Кыргыз элинин улуттук оюндары”.	Экспер. 38 окуучу Текш.38 ок.	12/32% 10/26%	12/32% 9/34%	10/26 14/37	4/11% 5/13/%
“Бузулган телефон” оюну	4-класс. 91-сабак. Тема: “Май айы. Эң, абдан”.	Экспер. 23 окуучу Текшер.23 ок.	7 / 30% 6 /26%	7/ 30% 5 /22%	5 /22% 6/ 26%	4 /11% 6/ 26%

ЛЕКСИКАЛЫК ОЮНДАР

Дидактикалык оюн	Класс, тема	Топ, окуучулардын саны	баа, % 5	баа,% 4	баа,% 3	баа,% 2
“Санак” оюну	1-класс. 10дон 50гө чейинки сандар. (41-бет)	Эксперим. 21 окуучу Текшер. 20 окуучу	7/41% 5/25%	5/ 25% 5/25%	6/29% 7/35%	1/ 5% 3/15%
“Тоголонгон кар” (“Снежный ком”)	2-класс. 83-сабак: <i>Өтүнүч сөздөр.</i>	Экспер. 18 окуучу Текш.18 ок.	6/ 33% 6/ 33%	7/ 38% 3/ 16%	3 /16% 6/33%	2/16% 3/22%

“Кол чабуу”, “Сөздү тап”	3-класс. 54-сабак: <i>Кыргызстандын кооз жерлери</i>	Экспери- мент.38 ок. Текшерүүчү 38 окуучу	11/ 29% 9/24%	15/ 39% 8/21%	7/18% 12/ 32%	5/13% 9/24%
“Куржун” оюну	”4-класс. 97- сабак: <i>Жай мезгили.</i>	Экспери- менталдык Текшерүүчү	7/ 18% 5/22%	4/ 11% 3/13%	11/48% 12/52%	¼% 3/13%

ГРАММАТИКАЛЫК ОЮНДАР

Дидактикалык оюн	Класс, тема, окуу китеби	Топ, окуучулардын саны	баа, % 5	баа, % 4	баа, / % 3	баа, / % 2
“Поезд”, “Иреттөө” оюндары	1-класс. “Канчанчы? : темасы (44-бет)	Экспери- мент.21 ок Текшерүү-чү 20 ок.	4 /19% 4 /20%	11 /52% 8/40%	4 /19% 7 /35%	2/10% 1 /5%
“Ак терек, көк терек” оюну	2-класс. 50-сабак “Ак жумал кыз” .	Экспер. 18 окуучу Текшер. 18 окуучу	6/ 33% 6/33%	5 /27% 2 /11%	4/22% 7/39%	3/17% 3/17%
“ “оюну	3-класс. 56-сабак. “Кымыз”.	Эксперм. 38 окуучу Текшер.38 окуучу	8/ 21% 9/ 24%	14/37% 10 /26%	10/26% 14/ 37%	6 /16% 7/ 18%
Топ менен ойноо.	4-класс. 9-сабак. “Адамдын келбети жана мүнөзү” (-ганды жакшы көрөт)	Экспер.23 окуучу Текшер.23 окуучу	7/30% 6/26%	8/35% 5/22%	6/26% 7/30%	4/11% 4/11%

Издөнүүчү эксперименттерден алынган иш-аракеттер окутуучу эксперименттин методологиясын жана методдорун иштеп чыгууга өбөлгө түздү, жогорудагы таблицадан эксперименттик класстын жетишкендиктери

текшерүүчү класстын окуучуларыныкынан жогору болгонуна байланыштуу изденүүчү тарабынан сунушталган усул эффективдүү экенин көрсөтөт.

Эксперименттик иштин (калыптандыруу) 3-этабы

Калыптандыруучу эксперимент Бишкек шаарынын №27 мектепте мектепте жүргүзүлүп, эксперименталдык класстарда 112 окуучу, текшерүүчү класстарда 110 окуучу катышып, С.К.Рысбаев, Н.А. Абылаеванын “Кыргыз тили: учебник киргизского языка для 4 класса русской школы” аттуу китеби колдонулду. Эксперименттик сабактар изденүүчү тарабынан өткөрүлдү. Эксперименттин калыптандыруучу этабында №27 мектепте орус тилдүү окуучулар гана тандалып алынды. Экспериментте дидактикалык оюн аркылуу кепти өстүрүү боюнча сабактар иштелип чыгып, анын негизинде беш сабак өткөрүлдү. Изилдөөнүн методологиясынын натыйжалуулугу тажрыйба жүзүндө текшерилип, диссертация жол-жоболоштурулду. Ал түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууну, оюн сабаттуу жаза билүүнү, анын негизинде кыргызча кеп маданиятына көнүктүрүүнү көздөдү. Экспериментибиздин мазмуну кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн инновациялык парадигмасы катары бааланган эл аралык тил үйрөтүү стандартынын А1 денгээлдик системасына туура келет. Эксперимент стандарттын мазмунуна жараша оозеки жана жазуу кеп аракетинин көндүмдөрүнө ээ болууга шарт түзөт. Кеп аракетинин аталган формаларын өздөштүрүү кептин тыбыштык жагынын өнүгүүсүн (*тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды сөз курамында балдар туура айтуу, үзгүлтүксүз фонетикалык көзөмөл жүргүзүү, айрыкча орус тилдүү окуучулар үчүн кыйынчылыктарды туудуруучу тыбыштарга ээ сөздөрдү туура айтууга тил жатыктыруу*) жана активдүү сөздөрдүн корунун топтолушун камсыз кылуу, ал эми грамматика боюнча окуучуларды *өз алдынча сүйлөөгү үйрөтүү эң маанилүү грамматикалык мүчөлөрдүн, кеп курамдарынын аткарган кызматын түшүнүп, анын орус тилиндеги айырмачылыгын жана окшоштугун билип, практика активдүү пайдаланууга үйрөтүү максатын коет.*

Мында басымды грамматикалык билимдерге жасабастан, сүйлөө практикасына, грамматикалык жактан сүйлөмдү туура түзө билүүгө багыт алды.

Окуучуларды өз алдынча сүйлөөгө, өз оюн так, сабаттуу жана байланыштуу билдирүүгө үйрөтүү үчүн. Аларды ар кандай тематикалар боюнча сүйлөө кебин өстүрүп, ар кандай турмуштук шарттарда кепти түшүнүп, ага кошула алгыдай окутуу зарыл. Аны чечүү үчүн балдардын кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон умтулуусун үзгүлтүксүз колдоп туруучу кубаттуу фактор болуп дидактикалык оюн эсептелет, анткени ал окуучулардын умтулуусун эмоциялык, кыймыл жана таанып-билүүчүлүк талаптарын толук канааттандырат. Оюн аркылуу байланыштуу кепке үйрөтүүнүн өзгөчөлүгү – ал айтылып-угулуучу кепти көрсөтмө катары кенен пайдаланып, окуучулардын ар кандай аракеттерин, анын ичинде сүйлөө аракеттерин жасоого түрткү берет.

Эксперименттин максаты: башталгыч мектеп окуучуларынын байланыштуу кебин калыптандырууда жана өстүрүүдө дидактикалык оюндарды пайдалануунун натыйжалуулугун белгилеген гипотезаны текшерүү. Иштелип чыккан кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун оюндук тутуму төмөнкүлөргө багытталган: 1) педагогикалык процессти гумандуу мамилелердин негизинде түзүү; 2) кыргыз тилине таанып-билүүчүлүк кызыгууну козгоо, окуунун жагымдуу себеп-негиздерин бекемдөө; 3) сабакта чыгармачыл чөйрө жаратуу; 4) окуучунун кыргыз тили сабактарында активдүү коммуникативдик иш-аракетин өрчүтүү. Окутуунун теориялык маселелерин чечүү белгилүү бир усулдук тутумду түзүүнү, теориялык тыянактарды ишке ашырууну, оң натыйжаларга жетишүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү тажрыйбага жетишүүнү шарттайт.

Биздин эксперимент Л.В. Щербанын лингвистикалык негиздерине таянуу менен түзүлдү. Иштин усулдук тутумун ырастоо үчүн «Жөнөкөй учур чак» менен «Татаал учур чак» темалары салыштыруу иретинде берилди. Этиштердин аталган грамматикалык категорияларынын кызматтык маанилерине өзгөчө көңүл бурулду. Төмөнкү таблицада эксперименттин маңызы үч параметр боюнча берилди.

№2 таблица

Тилдик эмес факторлор	Усул	Тилдик факторлор: тилдер аралык (эне тили менен) төп келүүлөр жана айырмачылыктар
4-класстын 2–чейрегиндеги 4 сабак, 20-24-темалар. Башталгыч топ.	Кеп өстүрүү боюнча Л.В.Щербанын лингвистикалык негизи, тилдик материалды функционалдык грамматиканын негизинде аң-сезимдүүлүк менен кабыл алуу, коммуникативдик усул.	Орус тилинде да, кыргыз тилинде да этиштин учур чагын билдирүүчү атайын формалар бар. Бирок алар эквивалент болуп эсептелбейт. Мисалы, орус тилинде <i>Маша всегда читает книгу. Маша сейчас читает книгу.</i> Кыргыз тилинде этиштин бул чактарынын формалары эки башка жол менен түзүлөт: <i>Маша дайыма китеп окуйт. Маша азыр китеп окуп жатат.</i>

Окуу китеби грамматикалык темаларды камтыйт. Бул чындыгында туура эмес, себеби кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү максатына ылайык, сабактардын негизин грамматикалык эмес, кептик темалар түзүшү керек, ошондуктан иштелмебиздеги кептик темабыздын аталышы «Менин үй-бүлөм». Биздин багытыбыз туура экендигин кыргыз тилин үйрөтүүнү өркүндөтүү концепциясындагы окутуунун кырдаалдык-тематикалык принцибине таянуу керектигин далилдейт. Текшерүүчү класстарда сабактар салттуу түрдө өткөрүлгөн. Эксперименттик класстарда окутуу биз иштеп чыккан усулдун негизинде жүргүзүлдү. Эксперименттик сабактардын максаты, мазмуну, натыйжалары, кептик жана грамматикалык материалы, лексикасы жана айтууда

кыйынчылыкты туудуруучу тыбыштарды ажыратып кароо жана кандай кеп билгичтерине ээ болуу керектигин белгилеген таблицалар сунушталды жана сабактардын иштелмеси корутундуга жүктөлдү. Төмөндө эксперименталдык сабактардын темасы, максаты жана мазмунун кыскача планы, эксперименттик сабактардын лексикасы, грамматикасы, фонетикасы, эскертүүлөрү жана кеп билгичтиктери жана белгиленген натыйжалары чагылдырылды.

№3 таблица. Эксперименттик сабактын максаты жана мазмуну

ТЕМАСЫ	МАКСАТЫ	МАЗМУНУ
<p>1-сабак. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм».</p> <p>Грамматикалык тема: «Этиштин жөнөкөй учур чагы».</p>	<p>- таяныч сөздөр, сүрөттөр боюнча чакан аңгеме, диалог түзүүгө үйрөтүү;</p> <p>- кыргыз тилиндеги <i>к,г</i> жана үндүүлөрдүн ортосундагы <i>б</i> тыбыштарын туура айтууга үйрөтүү;</p> <p>- кыргыз тилиндеги <i>к,г</i> жана үндүүлөрдүн ортосундагы <i>б</i> тыбыштарын туура айтууга үйрөтүү.</p>	<p>1.Сабактын максаттары менен тааныштыруу;</p> <p>2. Уюштуруу;</p> <p>3. Үй-бүлө мүчөлөрү тууралуу сүрөттөр жана ал тууралуу үлгү боюнча айтып берүү;</p> <p>4. Бармак оюну;</p> <p>5.Диалогдорду көркөм окуу, фонетикалык иш;</p> <p>6. Көркөм окуу сынагы;</p> <p>7. «Карусель» аттуу дидактикалык оюн;</p> <p>8. Сабактын жыйынтыгы;</p> <p>9. Үйгө тапшырма.</p>
<p>2–сабак. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм».</p> <p>Грамматикалык тема:</p>	<p>- «Менин үй-бүлөм» темасы боюнча сөз байлыгын кеңейтүү.</p>	<p>1.Сабактын максаттары менен тааныштыруу;</p>

<p>«Этиштин жөнөкөй учур чагы».</p>	<p>-грамматикалык көндүмдөрдү бышыктоо жана жөнөкөй учур чактын формасын кепте пайдаланууну активдештирүү;</p> <p>-үй-бүлө мүчөлөрү тууралуу сүрөттөр жана үлгү боюнча кыска аңгеме, диалог түзүүгө үйрөтүү;</p> <p>- кыргыз тилиндеги <i>к, г</i> жана үндүүлөрдүн ортосундагы <i>б</i> тыбыштарын туура айтууга үйрөтүү;</p>	<p>2. Уюштуруу;</p> <p>3. Фонетикалык көнүгүү;</p> <p>4. Лексикалык оюн: «Ким көп сөз билет?»;</p> <p>5.Текстти окуу жана которуу;</p> <p>6. Белгиленген сөздөргө суроо коюу. (Эмне кылат? Эмне кылам?);</p> <p>7. Жөнөкөй учур чактагы этиштердин маанисин аныктоо;</p> <p>8. Жөнөкөй учур чактагы этиштер менен сөз айкашын түзүү;</p> <p>9. Дидактикалык оюн: «Ким эмне кылат?»;</p> <p>10. Дидактикалык оюн: «Керектүү сөздү тап»;</p> <p>11. Сабактын жыйынтыгы;</p> <p>12. Үй иши.</p> <p>1.Сабактын максаттары менен тааныштыруу;</p>
-------------------------------------	--	--

<p>3. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм». Грамматикалык тема: «Татаал учур чак».</p>	<p>-«менин үй-бүлөм» темасы боюнча сөз байлыгын кеңейтүү. сюжеттүү сүрөттөр боюнча кыска аңгеме, диалог түзүүгө үйрөтүү; - кыргыз тилиндеги к,с тыбыштарын жана татаал учур чактагы этиштерди туура айтууга үйрөтүү;</p>	<p>2. Уюштуруу; 3. Фонетикалык көнүгүү: «Ким баарынан шамдагай?»; 4. Н.Носовдун ырын окуу, тыбыштык, сөздүк көнүгүүлөр; 5. Дидактикалык оюн: «Ким баарынан көркөм окуйт?»; 6. Татаал учур чактагы этиштерди билгенин аныктоо; 7. Татаал учур чактагы этиштер менен сүйлөм түзүү; 8. Дидактикалык оюн: «Ким ашык?»; 9. Дидактикалык оюн: «Мен сүрөтчүмүн»; 10. Сабактын жыйынтыгы; 11. Үй иши.</p>
--	--	---

<p>4.Кайталоо: Кептик тема «Менин үй-бүлөм».</p> <p>Грамматикалык темалар: «Этиштин жөнөкөй учур чагы», «Татаал учур чак».</p>	<p>- «Менин үй-бүлөм» темасы боюнча сөз байлыгын кеңейтүү;</p> <p>- татаал учур чактагы этиштер менен сүйлөм түзүү.</p> <p>- кыргыз тилиндеги <i>к, г</i> тыбыштарын жана татаал учур чактагы этиштерди туура айтууга үйрөтүү; - «Менин үй-бүлөм» темасы боюнча сөз байлыгын кеңейтүү;</p> <p>- жөнөкөй жана татаал учур чактагы этиштер менен сүйлөм түзүү.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сабактын максаттары менен тааныштыруу; 2. Уюштуруу; 3. Фонетикалык көнүгүү: Н.Носовдун «Телефон» аттуу ыры; 4. Пластикалык этюд; 5. «Ай чыкты карачы...» ырын үйрөнүү; 6.Грамматикалык оюн: «Чынжырча»; 7. Дидактикалык оюн: «Сыйкырдуу таякча»; 8. Дидактикалык оюн: «Сыйкырдуу дарбаза»; 9. Сабактын жыйынтыгы; 10. Үй иши. <p>Эксперименттик сабактарда өтүлгөн темалардын чегинде текшерүүнүн формалары:</p>
<p>5.Текшерүү иш</p>	<p>«Менин үй-бүлөм» кептик темасы, «Этиштин жөнөкөй</p>	<p>1.таяныч сөздөр, сюжеттүү сүрөттөр</p>

	учур чагы», “Этиштин татаал учур чагы” грамматикалык темаларынын өздөштүрүлүшүн текшерүү.	боюнча аңгеме, диалог түзүү; 2.текстти, диалогду улантып түзүү; 3.сүйлөмдөрдү түзүү
--	---	--

№4 таблица Эксперименттик сабактардын лексикасы, грамматикасы, фонетикасы жана эскертүүлөрү

Темалар	Лексика	Грамматика	Фонетика	Эскертүү
1-тема	иште, кыл, оку, ойно, көр, ук, тамак бышыр, сабакка даярдан.	этиштин жөнөкөй учур чагы.	ооба, кайда, канчанчы, кылат, сабакка, дагы, угат	Фонетикалык ишке сөздөрдү тандоо айрым тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды айтуу кыйынчылыктарына негизделди.
2-тема	кечинде, дайыма , сабактан кийин	этиштин жөнөкөй учур чагы.	кол, канча, курат, ким, кош, кел, токто, бака, көз	К тыбышы жоон жана ичке үндүүнүн алдындагы айтылышы бирдей эмес
3-тема	сүйлөш, күл, чакыр,	этиштин татаал учур чагы	Эмне кылып жатасың?	Татаал учур чактын этишинин айтылышы

4 –тема	телефон чал, эртең жардам бер, бар, жыйна, кир жуу, шыпыр, чаң соргуч менен тазала, чаң аарчы	этиштин жөнөкөй жана татаал учур чагы	(Эмне кылы- ватасың? чыкты, карачы, төгүлгөн, көн, күмүштөй, жаралдык.	менен жазылышы айырмаланат. К, Г, Ж тыбыштарынын айтылышы менен жазылышы бирдей эмес.
5-тема	текшерүү иш (контроль- ный срез)	Этиштин жөнөкөй жана татаал учур чактын маанисин айырмалай алуусун текшерүү.	Өтүлгөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылы- шын текшерүү.	

Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн жүрүшүндө окуучунун кебин максаттуу өстүрүү үчүн баланын өздүк жана күндөлүк турмуш-тиричилик чөйрөсү эске алынып, чөйрөгө жараша *ата-энеге жардам берүү, күндө аткаруучу иштер* окуу материалдарынын тематикасын түзгөнүн жогорудагы таблицадан көрсөңүздөр болот. Ал 2022-жылкы “Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4 классы үчүн кыргыз тили боюнча

предметтик стандарттагы” “Бааралашуунун жекечелик багытталуу принцибине” дал келет.

№5 таблица. Эксперименттик сабактардын максаты, кеп билгичтиктери жана белгиленген натыйжалары

Максаты	Кеп билгичтиктери	Белгилүү натыйжа
1-тема. Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин кепте туура пайдалануу.	“Менин үй-бүлөм” аттуу темасына байланыштуу сөздөрдүн котормосун билүү, белгиленген сөздөрдүн айтылышы менен жазылышын айырмалай алуу.	Кыргызча сөздөрдү туура айтуу, таблицанын, үлгүнүн, сүрөттүн жардамы менен аңгеме түзүү, сүрөттө ким экендигин айтып берүү, диалогдор аркылуу суроо берүү.
2-тема. Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин кепте туура пайдалануу.	Өздөрү дайыма аткаруучу иш-аракеттер жөнүндө айтып бере алуу.	Кыргызча сөздөрдү туура айтуу, таблицанын жардамы менен өз үй-бүлө мүчөлөрү дайыма аткаруучу иш-аракеттер жөнүндө айтып берүү.
3-тема. Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин кепте туура пайдалануу.	Сүйлөө учурунда тиги же бул объект эмне кылып жатканын айтып бере алуу.	Татаал этиштерди туура айтуу менен сүрөт боюнча ким эмне кылып жаткандыгын жазуу.

<p>4-тема. Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин кепте туура пайдалануу.</p>	<p>Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштеринин маанилерин айырмалай алуу.</p>	<p>Кыргызча сөздөрдү туура айтуу менен ырдоо, таблицаны толтуруу.</p>
<p>5-тема. Жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин кепте туура пайдалануу.</p>	<p>Окуучу дайыма эмне кылганын жана сүйлөө учурунда эмне кылып жатканын айтып бере алуу.</p>	<p>Белгиленген натыйжага жетүүнү баалоо.</p>

Бул эксперименттик изилдөөдө биз орус класстарындагы кыргыз тили сабактарынын дидактикалык оюндарды пайдалануу менен уюшулган топтомун сунуштайбыз . Ал мектепте окутуунун башталгыч баскычына арналып, «Менин үй-бүлөм» кептик темасын жана «Жөнөкөй жана татаал учур чак» грамматикалык темасын өздөштүрүүгө багытталган. Эксперименттик сабактар дидактикалык оюндарды колдонуу менен баскычтуу түрдө уюштуруу принцибине негизделди. Кепти өстүрүү үчүн үч баскычтуу иш талап кылынат (Н.П. Задорожная сунуштаган усулга ылайык): 1-баскыч – *лексикалык-грамматикалык материалды, кеп үлгүлөрүн киргизүү*. 2-баскыч – *кеп көндүмдөрүнүн үстүндө иштөө* (лексикалык-грамматикалык жаңы материалды кеп курамдарында активдештирүү). 3-баскыч – *кеп билгичтиктеринин үстүндө иштөө* (лексикалык-грамматикалык жаңы материалды кеп ишмердүүлүгүндө активдештирүү). Жогоруда айтылгандай, биринчи баскыч жаңы лексика менен жаңы грамматиканы кеп үлгүлөрү түрүндө киргизүүнү камтыйт, экинчи баскычта машыктыруучу көнүгүүлөр дидактикалык оюндардын жардамы менен өздөштүрүлдү. Бул баскычта бышыктоочу максатына жараша фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык дидактикалык оюндар колдонулду. Кыргызча

сөздөрдү туура айтуу көндүмдөрүн калыптандыруучу оюндар – фонетикалык, сөз байлыгын кеңейтүүчү оюндар – лексикалык, ал эми сөздөр менен сүйлөмдөрдү туура түзүү көндүмдөрүн калыптандыруучу оюндар – грамматикалык деп аталат. Бул оюндар тилдик оюндар деген аталышка ээ. Үчүнчү баскычта гана сүйлөө аракеттеринин натыйжасында окуучулардын кеби өстүрүлдү. Үчүнчү баскычтын дидактикалык оюндары кептик оюндар деп аталат. Жогоруда сүрөттөлгөн баскычтуу иш тилди окутуу усулуна жана дидактикалык оюндарга негизделүү менен, байланыштуу кепти өстүрүүгө багытталат. Коммуникативдик окутуу тилде баарлашууга үйрөтүүгө экинчи багытталган кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу маселесин чече алат. Эксперименттик сабактар жогоруда сүрөттөлгөн баскычтуу иретти сактоо менен уюштурулган. Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган эксперименталдык сабактарына төмөнкү психологиялык-педагогикалык талаптар коюлду:

- окуучулардын тил мүмкүнчүлүктөрүнө туура келүү;
- оюн ишмердүүлүгүнөн окуу ишмердүүлүгүнө өтүүдө салмактуулукту сактоо;
- сабактын максаты менен мааниси байланыштуу болуу;
- башталгыч класстардын окуучуларынын курактык өзгөчөлүгүнө жана алардын психикалык муктаждыктарына ылайык келүү;
- тарбиялык маанини камтуу;
- дидактиканын илимийлүүлүк, окутуу усулдарынын тутумдуулук принциптерине ылайык келүү, о.э. аң-сезимдүүлүк, коммуникативдүүлүк принцибин ишке ашыруу.

Эксперименталдык сабактар төмөнкүчө жүргүзүлдү:

- оюн белгилүү эрежелерди сактоо менен уюштурулуп өткөрүлдү;
- кыялда элестетилген оюн кырдаалы түзүлдү;
- окуучулардын таанып-билүү милдеттери акырындап татаалдаштырылды;
- оюндар басымдуу түрдө кыргыз тилинде өткөрүлдү;

- көрсөтмөлүү материалдар пайдаланылды.

Биргелешип иштөө кубанычы, башка катышуучулар менен иштиктүү баарлашуу – мунун баары окуучулардын билим алуу аракеттеринин эмоциялык негизин түздү. Оюндун орду сабактын мүнөзүнө жараша аныкталды. Эксперименттик сабактардын адаттагы сабактардан айырмасы – окуучулар сабактын планы жана өз иш-аракеттеринен күтүлүүчү натыйжасы менен таанышышты.

Эксперимент учурунду бир канча дидактикалык оюндар, атап айтканда: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик мүнөздөгү оюндар ойнотулуп, сабактын практикалык жагын күчөтүүгө аракеттер жасалды. Эксперименталдык сабактарды оюндар аркылуу өткөрүүдө грамматиканын кызмат аткаруучу милдетине басым жасалды. Ал өздөштүрүлүп жаткан грамматикалык форманы кебинин кайсы учурунда пайдалануу керектигин окуучулар түшүнүшү керек дегенге жатты. Ошондуктан материалды мыкты өздөштүрүү үчүн грамматика боюнча таблицалар колдонулуп, мугалим тарабынан кызмат аткаруучулук багытка ээ эреже-нускамалар иштелип чыкты.

Эксперименттин жүрүшүндө төмөнкү милдеттер ишке ашырылды:

- Оюн усулдарын иштеп чыгуу жана алардын натыйжалуулугун эксперимент жолу менен текшерүү.
- Окуучулардын аң-сезимдүүлүк менен аткарган кептик-ой жүгүртүү иш-аракеттерин башкаруу жолдорун табуу, окутуунун оюн ыкмасы менен уюштурууда байланыштуу кепти өстүрүүнүн эң ыңгайлуу жолун издөө.
- Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүсүн камсыз кыла турган дидактикалык оюндардын эң ылайыктуу иретин аныктоо.

Эксперимент 2010 – 2024-жылдары Бишкек шаарынын №14, №64, № 27 мектептеринде өткөрүлгөн. Изденүүчү жана калыптандыруу эксперименттерде жалпысынан алганда эксперименттик класстрада 232, текшерүүчү класстарда 229 окуучу катышты. Эксперименттик сабактар изденүүчү тарабынан өткөрүлдү.

Калыптандыруучу эксперименттик ишти жалпылоо жана жыйынтыктоо

Калыптандыруучу этаптагы окуучуларга берилген текшерүү тапшырмалар төмөнкүлөр:

№1. Эксперименттин баштапкы жана жыйынтыктоочу мезгилинде окуучулардын **тилинин жатыктыгын** текшерүү үчүн төмөнкү тапшырма эксперименталдык жана текшерүүчү топторго сунушталды:

Төмөнкү сөздөрдү окуп бергиле:

а) ооба, сабак;

б) кайда, канчанчы, оку, ук, кара, чык, чакыр, кур;

в) көр, кел, күл, кечинде, ким, кийин, көз;

г) иштейт, сүйлөшүп жатат, телефон чалып жатат, жардам берет;

д) дагы, угат.

Окуучулар кыргыз тилиндеги түрдүү үндүүлөр менен айкашта *к, з, б, п* тамгалары менен берилүүчү тыбыштарды, өзгөчө учур чактагы татаал этиштерди окууда экспериментке чейин көптөгөн каталарды кетиришти. Эксперименттен кийинки мезгилдеги натыйжалар окуучулар кетирген каталардын саны кыскаргандыгы менен айырмаланат. Алар жогоруда белгиленген тыбыштык айкаштарды көбүрөөк кунт коюу менен айтып калышты. Окуучулардын 64%ы 15-16 сөздү окууда ката кетиришкен жок. 112 окуучудан 72 окуучу сөздөрдү туура окушту. Текшерүүчү класста болсо каталардын катышы мурунку деңгээлде калган. Мунун себеби – окуу куралында жогоруда сүрөттөлгөн тыбыштык айкаштардын айтуудагы жана жазуудагы өзгөчөлүктөрү жөнүндө эч нерсе айтылган эместиги.

Күнүмдүк турмушта кыймыл-аракетти билдирүүчү этиштер башталгыч класстардын сөздүк минимумуна кирүүсү зарыл, ошондуктан төмөнкү этиштер тандалып алынды. Эксперименттин баштапкы жана жыйынтыктоочу мезгилинде окуучулардын **сөз корун текшерүү** үчүн төмөнкү тапшырма эксперименталдык жана текшерүүчү топторго сунушталды:

Аталган сөздөрдү кыргыз тилине которгула:

1. иште –	11. кел –
2. оку –	12. чык –
3. кыл –	13. кара –
4. ойно –	14. кайда –
5. көр –	15. сабак -
6. ук –	16. ооба –
7. сүйлөш –	17. ким –
8. күл –	18. канчанчы –
9. чакыр –	19. жардам бер-
10. бар -	20. жыйна –

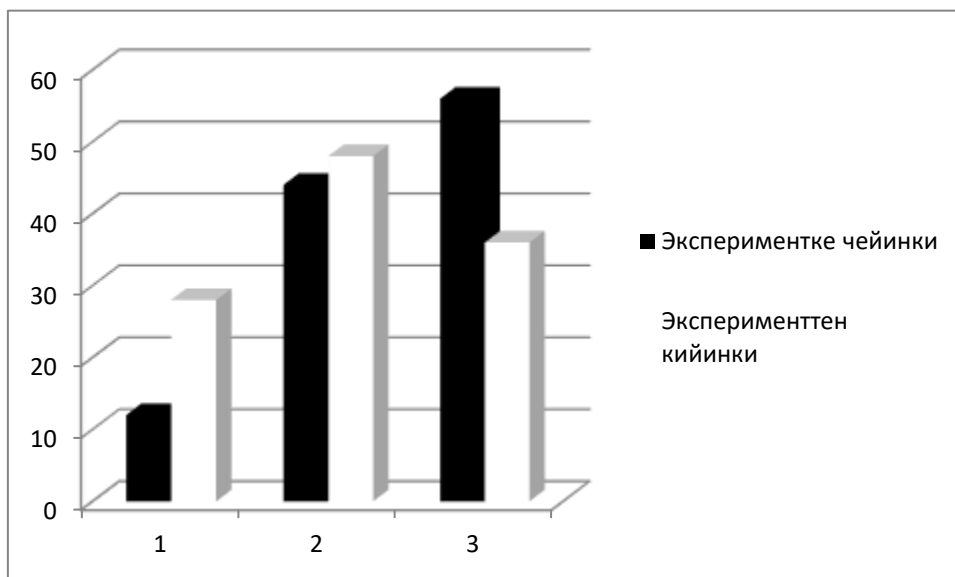
Текшерүү иште сунушталган сөздөрдүн көбүн окуучулар 4-класска чейин угуп, окуп жүрүшкөн. Окуучулардын лексикасын текшерүүнүн баалары төмөнкүдөй:

№6 таблица

Баалар	Окуучулардын экспериментке чейинки баалары	Окуучулардын эксперименттен кийинки Баалары	Баалардын айырмасы
5	12	28	-16

4	44	48	-4
3	56	36	-20

№7 чиймеде жогорку таблицанын диаграммасы чагылдырылган

Биринчи грамматикалык тапшырмалары натыйжалары төмөнкүдөй: *19 уңгу түрүндөгү этишти жөнөкөй учур жана татаал учур чакка өзгөртүүдө* 112 окуучу 340 ката кетиришип, этиштик форманы туура эмес колдонушкан, орто эсеп менен ар бир окуучу 3,4 ката кетирген. Эксперименттен кийинки иште каталардын саны 168ге азайган, бул ар бир баланын 1,7 ката, б.а. 2 эсе аз ката кетиргендигин көрсөтөт.

Экинчи грамматикалык тапшырма: этиштерди *маанилерине карата* дайыма жасалуучу кыймыл-аракетке жана кеп учурунда жасалуучу кыймыл-аракетке бөлгүлө: *телефон чалып жатасың, сүйлөшөт, күлүп жатам, музыка угат, кино көрүп жатасың, идиш жууйм, жыйнап жатат, футбол ойнойм, жардам берип жатам, шыпырасың.*

Окуучулардын **кебин (оозеки, жазуу) өстүрүү боюнча** текшерүү иш өткөрүлдү. Тапшырмалар окуучунун кебинин логикалык ырааттуулугун,

коммуникативдүү максатка дал келгендигин, сүйлөмдөрдүн туура түзүлүшүн аныктоо максатын көздөдү. Алар төмөнкүлөр:

1. «Менин апам» аттуу текстти окуп, апаңа кантип жардам бергендигин жөнүндө жазып, текстти улант. *Менин апам кырк жашта. Ал дарыгер болуп иштейт. Ал дайыма эрте турат. Апам күн сайын ооруканага барат. Жумуштан кийин дайыма тамак бышырат. Мен апама жардам берем. Мен...*

2. Диалогдун башталышын окуп, диалогду улант:

- *Сен азыр эмне кылып жатасың?*

- *Мен кино көрүп жатам. Сенчи?*

-

3. Чачылган сөздөрдү ырааттуу жайгаштыр. *Шаарда, менин, жашайт, досум. Кылып, азыр, эмне, жатасың? Окуйт, байкең, кайда, сенин? Футбол, ойноп, азыр, жатасыз, сиз.*

Окутуучу экспериментталдык топто 4-класстын 112 окуучусу, текшерүүчү топто 110 окуучу болду. Окуучулардын оозеки байланыштуу кебин аныктоодо жети чен-өлчөмгө таяндык. Алар төмөнкүлөр: 1). мазмундуулук, 2).логикага негизгендүүлүк, 3).тактык, 4).сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан туура түзүлүшү, 5).түшүнүктүүлүк, 6).коммуникативдүү максатка дал келгендиги, 7).көркөмдүгү.

Окуучулардын оозеки кебинин билимдеринин жана билгичтеринин натыйжасын талдоо жана жыйынтыктоо үчүн бир катар деңгээлдерге бөлүндү:

1. Төмөнкү деңгээл. Окуучунун кебине логикага негизделгендик, тактык, сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан туура түзүлүшү, түшүнүктүүлүк, коммуникативдүү максатка дал келүүнүн таандык эместиги.

2. Ортонку деңгээл. Окуучунун кебинде айкындыкты, коммуникативдүү максатка дал келгендикти байкаса болот, бирок ага мазмундуулук, логикага негизделгендик жана ырааттуулук таандык эмес.

3. Жогорку деңгээл. Окуучунун кебинде мазмундуулук байкалат. Ал сүйлөмдөрдү так, ырааттуу түрдө түзүп, логикага негиздеп, сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура колдонот.

Ошону менен бирге аткарылган иштерди (оозеки жана жазуу) текшерүү максатында **баалоо тутуму менен билим деңгээлин текшерүүнүн критерийлери** иштелип чыкты. Алар төмөнкүдөй:

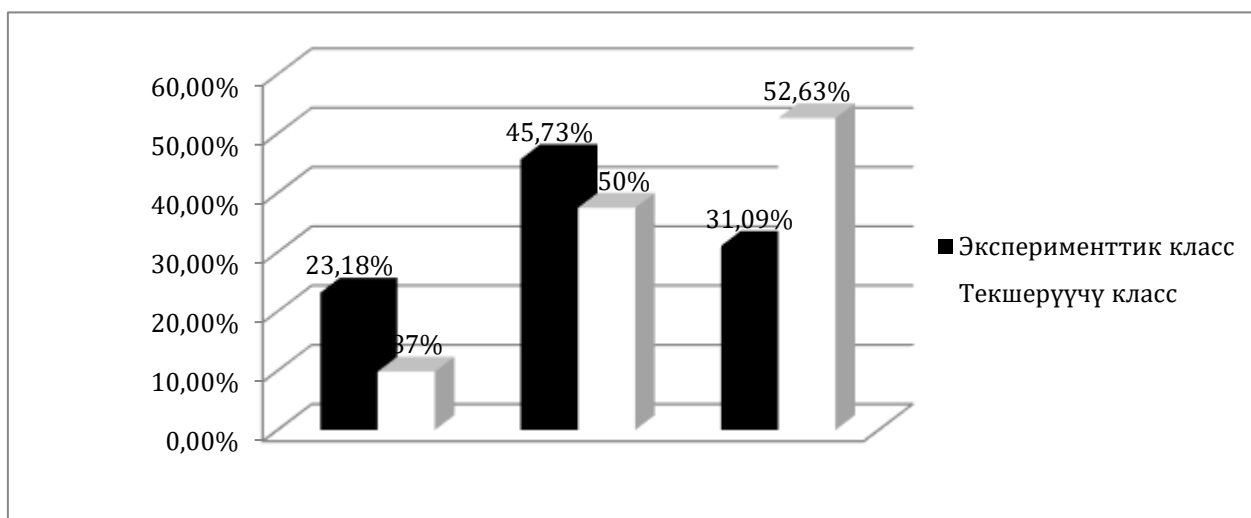
№8 таблица

Төмөнкү деңгээл	Ортонку деңгээл	Жогорку деңгээл
1. Жөнөкөй жана татаал чактын этиштерин колдонууда ката кетирет.	Окуучу жөнөкөй жана татаал этиштердин чактарын өздөштүрдү, бирок колдонууда бир нече ката кетирет.	Өздөштүрүлүп жаткан этиштерди колдонууда ката кетирбейт.
2. Сабактарда өздөштүрүлүп жаткан активдүү лексикадан 10го жетпеген сөз билет.	Активдүү лексикадан 20 чакты сөздүн котормосун билет.	Активдүү лексикадан 25 чакты сөздүн котормосун билет.
3. Грамматика. Жалпы тапшырманын 50%га жакыны ката кетирет.	Этиштердин формасын түзүүдө анча маанилүү эмес каталарды кетирет.	Жөнөкөй жана татаал учур чактагы этиштерди түзүүдө ката кетирбейт.
4. Оозеки байланыштуу кеп. Оозеки сүйлөөдө, айрыкча этиштерде көп ката кетирет.	Окуучунун кебинде анча олуттуу эмес каталар бар.	Каталар жокко эсе.

Теманы өздөштүрүүнүн аягында төмөнкүлөр текшерилди: 1) угун кабыл алуу көндүмдөрү; 2) сүйлөө көндүмдөрү; 3) сөздөрдү жана кеп курамдарын туура пайдалануу, атап айтканда:

- сүйлөө көндүмдөрүнүн деңгээли. Фонетикалык билимдер менен билгичтиктерди баалоо, айрыкча орус тилинен айырмалануучу тыбыштарды туура айтуу, аталган көндүмдүн калыптануу деңгээли;
- өздөштүрүлгөн темалар боюнча сөздөрдү түшүнүү;
- эксперименттик сабактарда өздөштүрүлгөн грамматикалык көндүмдөрүнүн калыптануу деңгээли;
- байланыштуу кеп түзүү боюнча. Мында этиштин жөнөкөй жана татаал учур чак формаларын колдонуу көндүмдөрүнүн деңгээли.

***Кепти баалоо чен-өлчөмдөрү:** айтылган ойдун түшүнүктүүлүгү, тил каражаттарынын туура колдонулушу, грамматикалык жактан туура түзүлүшү, тыбыштык жагынан туура айтылышы. Окуучулардын байланыштуу кепин (оозеки, жазуу) өстүрүү боюнча эксперименттик изилдөөлөрдүн статистикасы текшерүү этабында аткарылды. Мында эксперимент жүргүзүлгөн класстар менен текшерүүчү класстардан алынган маалыматтардын деңгээлдери салыштырылып изилденди. Алар төмөнкүдөй (№9 чийме).*

Биз көрүп тургандай, эксперименттик топтордо кыргыз тилинде этиштин учур чагын пайдаланып, кеп куруу билгичтик деңгээли бир топ жогору болгондугунун себебин окуу китептеринде жөнөкөй учур чак менен татаал учур чактын айырмасы берилбегендиги менен түшүндүрүүгө болот. Окуу материалын өздөштүрүү деңгээлинин жогору болгондугун эксперименттен кийинки окуучулардын жазуу жана оозеки иштериндеги (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик) сапаттык өзгөрүүлөр күбөлөндүрөт. Оозеки кепти баалоо чен-өлчөмдөрү: окуучулардын кебиндеги тематикалык шайкештик, лексикалык көп түрдүүлүк жана байланыштуулук. Кыргыз тилин үйрөнүү процессинде окуучулар баарлашуунун белгилүү бир көндүмдөрүнө ээ болуулары керек: өзгөрүп туруучу кырдаалды түшүнө билүү, коммуникативдик ойду берүү үчүн мурдатан өздөштүрүлгөн тилдик материалдардын ичинен тийиштүү лексикалык жана грамматикалык каражаттарды кырдаалга жараша өз алдынча табуу. Бул үчүн «Этиштин учур чагы» темасынын үстүндө иштөөнүн аягында (4-класс) балдарга таяныч сөздөрдү колдонуп “*Сабакта*” аттуу текст түзүү тапшырмасы берилет. Анда эксперименталдык сабактарда алынган кыргыз тилиндеги баарлашуунун бардык көндүмдөрүн жаңы кырдаалда жараша пайдалануу талап кылынат. Бул иш-аракеттин ийгиликтүүлүгүн аталган класстын программасы боюнча материалдын толук өздөштүрүлгөндүгү көрсөтөт. Алардын кимдир-бирөөнүн дайыма эмне кылгандыгын, азыркы учурда эмне кылып жаткандыгын айта алгандыгы кептик компетенттүүлүккө ээ болгондугунун көрсөткүчү катары саналды. Эксперименттик жана текшерүүчү класстар эксперименттик окутуу башталарга чейин бирдей шартта болгондуктан, аныкталган айырмачылыктарды окутуунун формасын жана мазмунун өзгөртүүнүн эсебинен аталган шарттардын өзгөргөндүгү менен гана түшүндүрүүгө болот. Тагыраак айтканда, эксперименттик топтордо башталгыч класстын окуучуларына кыргыз тилин үйрөтүү тилдик материалды жана функционалдуу грамматиканы аң-сезимдүү кабыл алууга таянып, окутуу оюн түрүндөгү усулдардын негизинде ишке ашырылып, түрдүү окутуу-усулдук

каражаттарды пайдалануу менен балдардын практикалык түшүнүп-билүүсүнүн негизинде иш жүргүзүлдү. Дидактикалык оюндар колдонулган сабактар кеп өстүрүүгө, грамматикалык эрежелерди түшүнүп өздөштүрүүгө түрткү берип, сөз байлыгын кеңейтти, кыргызча сөздөрдү туура айтуу көндүмдөрүн калыптандырды. Эксперимент активдүү-кептик усулдун артыкчылыгын ынанымдуу көрсөтүп, окутуунун салттуу принцип-усулдарына таянылган кыргыз тили боюнча окуу куралдарында сунушталган иштин түрлөрүнө караганда оюн түрүндөгү окутууга багытталган бул усул натыйжалуу экендигин далилдеди. Эксперименттин аягында сурамжылоо өткөрүлүп, башталгыч класстардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүлдү. Жекече сурамжылоо атайын анкетанын негизинде ишке ашты. Анда төмөнкү суроолор берилди:

- Кайсы сабактар сага жагат жана эмне үчүн?
- Сабакта эмне кылганды жакшы көрөсүң?
- Кыргыз тили сабактарында ойнойсуңарбы?

Текшерүүчү класстарда 26% окуучу башка сабактардын ичинде кыргыз тилин да аташкан, алардын 8%ы бул сабакты биринчи орунга коюп, кыргыз тилин окугусу келгендиги менен түшүндүргөн, калгандары болсо бул сабак эмне үчүн аларга жагарын түшүндүрө алган эмес. Анкетанын экинчи суроосуна окуучулардын берген жоопторун талдоо башталгыч класстын окуучуларына таймаш, оюн, жомоктор, жаңы теманы, диалогду жаттоо жага тургандыгын көрсөтөт. Мындай жооп окуучулардын көпчүлүгүнө мүнөздүү. Текшерүүчү класстардын окуучуларына: «жаңы темалар, ырлар, оюн, таймашуу жагат. Бирок биз аз ойнойбуз, мен көбүрөөк ойносом дейм», – деген жооп мүнөздүү. Демек, башталгыч класстардын окуучуларынын оюнга болгон муктаждыгы канааттандырылган эмес. Канааттандырууну каалагандыгы тууралуу 3-суроосунун жоопторунда чагылдырылды. Бардык окуучулар сабактын планына таймашуу менен оюнду киргизишкен. Окуучулардын эркин жүрүм-турумунун калыптануу деңгээлин аныктоо үчүн биз текшерүүчү жана

эксперименттик класстарда сабак учурундагы балдардын аракеттерине байкоо жүргүздүк. Эксперименттик класстардын окуучулары контролдук класстын окуучуларына караганда тартиптүүрөөк, активдүүрөөк, өз алдынча жана жолдошторуна көбүрөөк көңүл бурушат деген мүнөздөмө бердик. Бул класстарда сабакка кечигүүлөр да азайды. Окуучулардын дидактикалык оюндарга карата мамилелерин аныктоо үчүн алар менен жекече маектер жүргүзүлдү. Окуучулардын кыргыз тилине болгон таанып-билүү кызыгуусу алардын активдүү ишинен көрүндү. Анкетнын мазмунун 2-тиркемеден окунуз. Анкетанын «Эмнени артык көрөсүңөр: дидактикалык оюндар менен тапшырмалардыбы же китепте сунушталган тапшырмалардыбы?» деген суроосуна 112 окуучунун 112си тең дидактикалык оюндарды тандап алганын көрсөтүшкөн. Ошентип, эксперименттин натыйжасында алынган маалыматтар оюн түрүндөгү иш-аракеттерди туруктуу жана ырааттуу түрдө колдонуу кыргыз тили сабактарында башталгыч мектеп окуучуларына тил үйрөтүүнүн натыйжалуулугун жогорулатары жөнүндө биздин гипотезаны ырастайт деп айтууга толук негиз берет. Байланыштуу кептин өсүшүн төмөнкүдөй жагдайларда айтууга болот, эгерде:

- кеп баарлашуу кырдаалынын негизинде жүргүзүлсө;
- кептин мазмуну ачык болуп, логикага негизделип, ырааттуу айтылган ойлор бири-бирине каршы келбесе;
- сүйлөмдөр грамматикалык жактан туура түзүлүп, тил каражаттары туура колдонулса;
- айтымдардын тыбыштык жана интонациялык формасы кыргыз тилиндеги сүйлөө мыйзамына дал келсе.

Эксперименттик класстар төмөнкү көндүмдөргө жана билгичтерге ээ болду:

1. Окуучулар *к,г* тыбыштарынын жоон жана ичке үндүүлөр менен сөздөрдө айтылышын айырмалай билип, туура айтууга үйрөнүштү. Ошондой эле татаал учур чактын туура айтылышын жана жазылышын үйрөнүп алышты. Мисалы: *жазып жатам – (жазыватам)*. Жогорудагы көндүмдөр фонетикалык

көнүгүүлөрдө, кол (манжа) оюндарында, балдар ырларында, жаңылмачтарда иштелди.

2. Ошону менен бирге пландаштырылган сөздөр өздөштүрүлдү. Фонетикалык көнүгүүлөрдөгү (жаңылмачтагы, ырлардагы, оюндардагы) сөздөрдү кошпогондо, окуучулардын сөз кору көбөйдү.

3. Окуучулар жөнөкөй жана татаал учур чактын маанисин жана түзүлүшүн өздөштүрүштү.

II бап боюнча корутунду

II баптын аталышы « Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде башталгыч класстардын окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталып, изилдөөгө алынган жыйынтыктарды корутундулоо, алынган натыйжаларга ылайык илимий-методикалык сунуштарды иштеп чыгуу, анын тууралыгын текшерүү, педагогикалык экспериментти өткөрүү талабы коюлду.

Изилдөөнүн объекти: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн методдору: кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда окуучулардын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү боюнча психологиялык, педагогикалык, усулдук адабияттарды талдоо; кыргыз тили боюнча материалдарды тутумдук-түзүмдүк жактан талдоо жана сурамжылоо методдору; математикалык статистиканы пайдалануу менен, изилдөөнүн жыйынтыктарын сандык жана сапаттык жактан талдоо.

Бап эки бөлүктөн турат. Биринчи параграф **“Илимий изилдөөнүн материалдары”** деп аталып, **“Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясы”**, **“Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4-класстары үчүн кыргыз тили боюнча предметтик стандарт (**

2022-ж), “Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн денгээлдик программасы (А1 деңгээли, 1- 4 - класстар) 2023” жана баштооч класстардын окуу китептери көрсөтүлдү.

Баптын экинчи бөлүгү “ **Илимий изилдөөнүн методдору**” деп аталып, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу – бул окуучуну билим, көндүм, билгичтикке ээ кылып, кеп компетенттүүлүгүн калыптандыруучу өтө татаал, көп кырдуу процесс. Изилдөөбүздүн багыттындагы илимий жыйынтыктарды туура талдоо жана корутундулоо үчүн төмөнкү методдордун натыйжалуу экендигин аныктадык: – окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган методологиялык адабияттарды талдоо жана колдонуу;

– окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында окуучулардын кезин өстүрүүгө багытталган психологиялык, дидактикалык эмгектерди үйрөнүү, аларга теориялык талдоо берүү жана илимий изилдөөдө пайдалануу;

– тилди экинчи тил катары, тилди чет тил катары (мис. казак, өзбек, орус, англис, немец ж.б. тилдерди) окутуу боюнча мугалимдердин иш тажрыйбаларын үйрөнүү, талдоо жана жыйынтыктоо.

– Кыргызстандык окумуштуу, педагогдордун дидактикалык оюндар тууралуу чыккан усулдук китептерин, оюндар жыйнактарын, мугалимдердин тажрыйбаларын жана сайттардагы материалдар изилдеп колдонуу.

Практикада педагогикалык эксперименттин функционалдык мазмунундагы үч түрү колдонулуп келет: аныктоочу (констатациялоо), **изденүүчү**, калыптандыруучу. [69.53б.]

II баптын биринчи параграфы “**Изилдөөнүн теориялык методдору**” деп аталып, **изилдөөнүн методологиялык негиздерин үйрөнүү, б.а., илимий эмгектерди изилдөө жана колдонуу методу**” колдонулду. Бул багыттагы психология жана педагогика илимдериндеги балалыктын оюн аракетинин психологиялык маңызын жана анын маанисин ачып берген эмгектери, оюн ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликтүү окутуунун өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн,

дидактикалык оюндар аркылуу кепти өстүрүүнүн лингвистикалык негиздерин изилдеген чет өлкөлүк жана кыргызстандык окумуштуулардын эмгектери талдоого алынды.

Кыргыз тили менен орус тилдеринин жалпы окшоштуктарын же айырмачылыгын билүү максатында **салыштырма методу** колдонулду. Бул метод тилдик интерференцияга бөгөт коюп, окутуунун функционалдык принцибин ишке ашырууга жол ачат. Салыштырма методу аркылуу кыргыз тилинин грамматикасын өздөштүрүү эмес, мүчөлөрдүн жана кеп курамдардын аткарган кызматына карай багыталуусу окуучулардын кебин өстүрөт.

II баптын экинчи параграфы “Изилдөөнүн эксперименталдык методдору” деп аталып, **изилдөөнүн экинчи изденүүчү** этабын туш келет. Э.Мамбетакунов⁶ *даярдоо этабы* деп атап, төмөнкү милдеттерди аткарылуусун шарттагандыгын белгиледи. Биз изилдөөбүздү аталган милдеттердин негизинде иштеп чыктып. Алар:

- 1. экспериментти текшерүүгө жана анын тууралыгын далилдөөгө арналган илимий гипотезаны аныктоо жана аны эреже катары формулировкалоо.**
- 2. эксперименталдык объектилердин санын аныктоо жана тандоо.**
- 3. эксперименттин объектисинин баштапкы абалын аныктоо.** 3-милдет боюнча изилдөөнүн темасы боюнча китептер талданды, мугалимдер менен окуучулар тарабынан анкета толтурулду, окуучулардын билим деңгээли маселеси каралды, эксперттик баалоо жана аңгемелешүү методдору колдонулду жана жогоруда аталган иш-чаралар талдоого алынды.
- 4. экспериментти өткөрүүнүн методикасын иштеп чыгуу.** башталгыч класстардын окуучуларынын **кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн компоненттери:** максаты, милдети, каражаты, формасы, методу, натыйжасы, жыйынтыгын текшерүүнүн чен-өчөмү тууралуу таблицада чагылдырылды. Аталган компоненттердин негизинде **дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн модели, формуласы** иштелип чыкты.

⁶ Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы – Б.: 2021 – 51-б.

5.сунуш кылынган педагогикалык шарттарды колдонуунун натыйжасында пайда болгон эксперименталдык объектилердин өзгөрүүсүн баалоонун критерийлерин аныктоо. 5-милдет боюнча сунуш кылынган педагогикалык шарттарды колдонуунун натыйжасында пайда болгон эксперименталдык объектилердин өзгөрүүсүн баалоонун критерийлери иштелип чыкты.

6.иштелип чыккан эксперименттин методикасынын колдонууга ыңгайлуулугун жана эффективдүүлүгүн текшерүү; 6-милдет боюнча изденүүчү эксперимент өткөрүлдү. Ал Бишкек шаарынын 14-мектебинде, 64-мектеп-гимназиясынын 1,2,3-класстарында өткөрүлдү. Экспериментке жалпысынан эксперименталдык класстан 120, текшерүүчү класстан 119 окуучу катышты. Изденүүчү этапта өткөрүлгөн *“2-кл. үчүн окуу китеби: 2-бөлүм” 7-цикл. Адамдын келбети. Элүүнчү сабак. “Ак жуумал кыз” (50--сабак) аттуу* темасындагы сабактын иштелмеси, текшерүү иши, жыйынтыгы *үлгү катары* көрсөтүлдү. (Изденүүчү этаптагы 1-класста өткөрүлгөн сабактын *“УУ – созулма үндүү”* аттуу темасы боюнча сабактын иштелмеси тиркемеге жүктөлдү).

Жалпысынан изденүүчү этапта төмөнкү 12 фонетикалык, лексикалык, грамматикалык оюн өткөрүлүп, дидактикалык оюндун аталышы, класс, тема, изденүүчү жана контролдук топ, баалары, алардын проценттик катышы таблицада чагылдырылды.

3-этап – калыптандыруу эксперимент. Калыптандыруучу эксперимент Бишкек шаарынын №27 мектепте жүргүзүлдү. Эксперименталдык класстарда 112 окуучу, текшерүүчү класстарда 110 окуучу катышты, экспериментке орус тилдүү баштооч деңгээлдеги окуучулар тандалып алынды. Эксперименттин материалы катары С.К.Рысбаев, Н.А. Абылаеванын *“Кыргыз тили: учебник киргизского языка для 4 класса русской школы”* аттуу китеби колдонулду. Калыптандыруучу экспериментте орус класстарындагы кыргыз тили сабактарынын дидактикалык оюндарды пайдалануу менен уюшулган *беш* сабактардын топтому сунушталды. Ал мектепте окутуунун башталгыч баскычына арналып, *«Менин үй-бүлөм»* кептик темасын жана *«Жөнөкөй жана татаал учур чак»* грамматикалык темасын өздөштүрүүгө багытталды.

Эксперименттин максаты башталгыч мектеп окуучуларынын байланыштуу кебин калыптандырууда жана өстүрүүдө дидактикалык оюндарды пайдалануунун натыйжалуулугун белгилеген гипотезаны текшерүү болду

Эксперименттик сабактын иштелмелери дидактикалык оюндар аркылуу грамматиканын кызмат аткаруучу милдетине басым жасалып, Л.В. Щербанын лингвистикалык негиздерине таянуу менен түзүлүп, грамматикалык форманы кебинин кайсы учурунда пайдалануу керектигин түшүнүү маанилүү болду. Грамматикалык эрежелерге кызмат аткаруучулук багытка ээ эреже-нускамалар иштелип чыкты. Иштин усулдук тутумун ырастоо үчүн «Жөнөкөй учур чак» менен «Татаал учур чак» темалары салыштыруу иретинде тартууланды. Этиштердин аталган грамматикалык категорияларынын кызматтык маанилерине өзгөчө көңүл бурулду. **Эксперименттин маңызынын үч параметри: тилдик эмес факторлор, усул, тилдик факторлор: тилдер аралык (эне тили менен) төп келүүлөр жана айырмачылыктар тууралуу №2 таблица, калыптандыруучу сабактын темасы, максаты, мазмунунун кыскача планы №3 таблица, эксперименталдык сабактардын лексикасы, грамматикасы, фонетикасы жана эскертүүлөр тууралуу №4 таблица, эксперименттик сабактардын максаты, кеп билгичтиктери жана белгиленген натыйжалары тууралуу №5 таблица** сунушталды жана дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган эксперименталдык сабактарынын психологиялык-педагогикалык талаптары жана эксперименттин жүрүшүндө ишке ашырылуучу милдеттер аныкталды.

. **Калыптандыруучу эксперименттик ишти жалпылоо жана жыйынтыктоодо** кеп аракетинин аталган формаларын өздөштүрүү кептин тыбыштык жагынын өнүгүүсүн (*тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды сөз курамында туура айтуу, үзгүлтүксүз фонетикалык көзөмөл жүргүзүү, айрыкча орус тилдүү окуучулар үчүн кыйынчылыктарды туудуруучу тыбыштарга ээ сөздөрдү туура айтууга тил жатыктыруу*), активдүү сөздөрдүн корунун топтолушун камсыз кылуу, грамматика боюнча окуучуларды *өз алдынча сүйлөөгө үйрөтүү эң маанилүү грамматикалык мүчөлөрдүн, кеп курамдарынын*

аткарган кызматын түшүнүп, анын орус тилиндеги айырмачылыгын жана окшоштугун билип, практикада активдүү пайдаланууга үйрөтүү максатын коет. Эксперименттин баштапкы жана жыйынтыктоочу мезгилинде окуучулардын тилинин жатыктыгын, сөз корун, грамматиканы өздөштүрүүнүн, кебин (оозеки, жазуу) өстүрүү натыйжаларын текшерүү үчүн эксперименталдык жана текшерүүчү топторго текшерүү иштер сунушталды. Аткарылган (оозеки жана жазуу) иштерди текшерүү максатында **баалоо тутуму менен билим деңгээлин текшерүүнүн критерийлери, кепти баалоонун чен-өлчөмдөрү:** иштелип чыкты. Текшерүү иштер талданып, жыйынтыкталды. Алар таблица менен диаграммада чагылдырылды.

Аткарылган иштерди (оозеки жана жазуу) текшерүү максатында **баалоо** Эксперименттик топтордо кыргыз тилинде этиштин учур чагын пайдаланып, кеп куруу билгичтик деңгээли бир топ жогору болгондугунун себебин окуу китептеринде жөнөкөй учур чак менен татаал учур чактын айырмасы берилбегендиги менен түшүндүрүүгө болот. Эксперименттин аягында “*Сабакта*” аттуу текст түзүү тапшырмасы берилди. Бул иш-аракеттин ийгиликтүүлүгү текстинде кимдир-бирөөнүн дайыма эмне кылгандыгын, азыркы учурда эмне кылып жаткандыгын айта алгандыгы кептик компетенттүлүккө ээ болгондугунун көрсөткүчү катары саналды.

Эксперименттик класстар төмөнкү көндүмдөргө жана билгичтерге ээ болду:

1. Окуучулар *к,г* тыбыштарынын жоон жана ичке үндүүлөр менен сөздөрдө айтылышын айырмалай билип, туура айтууга үйрөнүштү. Ошондой эле татаал учур чактын туура айтылышын жана жазылышын үйрөнүп алышты. Мисалы: *жазып. жатам – (жазыватам)*. Жогорудагы көндүмдөр фонетикалык көнүгүүлөрдө, кол (манжа) оюндарында, балдар ырларында, жаңылмачтарда иштелди.

2. Ошону менен бирге пландаштырылган сөздөр өздөштүрүлдү. Фонетикалык көнүгүүлөрдөгү (жаңылмачтагы, ырлардагы, оюндардагы) сөздөрдү кошпогондо, окуучулардын сөз кору көбөйдү.

3. Окуучулар жөнөкөй жана татаал учур чактын маанисин жана түзүлүшүн өздөштүрүштү.

Эксперименттик класстын жетишкендиктери текшерүүчү класстын окуучуларыныкынан жогору болгонуна байланыштуу сунушталган усул эффективдүү экенин далилдеди.

III БАП. ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ КЕПТИ ӨСТҮРҮҮ УСУЛДАРЫ

3.1. Дидактикалык оюндардын классификацияланышы жана алардын мүнөздөмөсү

Дидактикалык оюндарды классификациялоо принциптери жана түрдүүлүгү жөнүндө айтардан мурун биз дидактикалык оюндарды эмне үчүн өткөрөрүбүздү аныкташыбыз зарыл. Башталгыч мектепте байланыштуу кепти өстүрүү боюнча иштин негизги милдети балдарды өз ойлорун оозеки жана жазуу түрүндө эркин билдирүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. Бул милдетти аткаруу окуучуларда түрдүү кеп билгичтиктерин, б.а. сүйлөө, кепти кабыл алуу, кайталоо жана анын мазмунун берүү, өз оюн түзүү жана билдирүү билгичтиктерин калыптандыруу жолу менен ишке ашырылат.

Окуучуларды кыргыз тилинде сүйлөгөнгө үйрөтүүдө усулчу-тилчилердин басымдуу көпчүлүгүн коштой, бул иште коммуникативдик усулу эң жемиштүү боло тургандыгын белгилөөгө болот, коммуникативдик усулдун маңызы «баарлашуу милдеттерин чечүү максатында өз ойлорун» билдирүү, «баарлашууга үйрөтпөй, сабакта кептик байланыш үчүн шарт түзбөй, сүйлөөгө үйрөтүүгө болбойт» [79,7-б.].

«Баарлашуу – бир эле мезгилде жеке адамдардын өз ара аракеттенишүүсү да, маалымат да, мамилеси да, өз ара түшүнүүсү, тилектеш болуусу да мүмкүн болгон татаал жана көп кырдуу процесс» [79,8-б.].

Изилдөөбүздүн темасына ылайык оозеки баарлашуунун психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, б.а. байланыштуу кеп ишмердүүлүгү катары баарлашуунун оозеки түрүнүн Е.И.Пассов белгилеген төмөнкү өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз:

- баарлашуунун предмети – баарлашуучулардын өз ара мамилеси;
- баарлашуунун бирдиги – социалдык өз ара аракеттенишүү акты;
- баарлашуунун каражаттары – вербалдык\тилдик (сүйлөө жана угуу), вербалдык (тилдик) эмес (паралингвистика, проксемика);
- баарлашуунун жолдору – маалыматтык (пикир, ой, кызыкчылык,

сезимдер менен өз ара алмашуу), интерактивдүү (баарлашуучулардын өз ара аракеттенишүүлөрү), перцептивдүү (адамды кабыл алуу жана түшүнүү);

- баарлашуу өндүрүмү – маалыматты интерпретациялоо\чечмелөө,

(эки көз караштын сөзсүз эле карама-каршы эмес) жаңы бир нерсени жаңы билимдерди, ойлорду, сезимдерди, ой-сезимдин, эрктин жаңы багыттарын жана жаңы милдеттерди жаратат);

- баарлашуу натыйжасы – өз ара мамилелердин өзгөрүүсү.

И.А.Зимняянын пикири боюнча, сүйлөшүү үчүн зарыл баарлашуу предмети – «сүйлөөгө карата ички түрткү» болуучу коммуникативдик муктаждык сөзсүз талап кылынган мазмундуу баарлашуу болушу керек. Башталгыч мектеп курагында кыял, фантазия катуу өрчүйт. Дидактикалык оюндар аркылуу классташтар менен мазмундуу баарлашуу, аларды жалпы иш-аракеттерди бириктирүүчү кырдаалдарга катыштырууну камсыз кылып, коммуникативдүү баарлашуу үчүн жагымдуу негиз түзүлөт, себеби окуучулар өз кыял-фантазияларына чын дилинен ишенишет жана аларды өз теңтуштары менен бөлүшө алат. Демек, тапшырмалардын оюн түрүндөгү негиздери «сүйлөөнүн ички муктаждыгын» камсыз кылат.

Баарлашуунун логикасы баарлашуу муктаждыгында. Эгерде мугалим менен окуучу «бири-бирин расмий статуста гана көрсө, кеп өнөктөшү катары бири-бирине кызыксыз» [79, 11-б.] болсо, кайсы баарлашуу жөнүндө кеп кылууга

болот. Өз ара мамилени дидактикалык оюндар гана өзгөртүп, анын жүрүшүндө мугалим менен окуучунун баарлашуусу, карым-катнашы оюн кырдаалынын аркасында бири-бирине кеп шериктеши катары кызыктуу болгон эки адамдын мамилесине айланат.

Салттык баарлашуу ыкмасы жөнүндө айтсак, мугалим менен окуучунун жогоруда аталган расмий окуу мамилелери ой-пикирлерди, кызыкчылыктарды, сезимдерди өз ара бөлүшүүгө алып келбейт. Анын натыйжасында аларды интерпретациялоого (чечмелөөгө) болбойт. Анын ордуна тексттерди супсак айтып берүү «же эч кимге багышталбаган, эч кандай үн ыргактары менен коштолбогон, эч бир чыныгы кырдаалга байланышпаган сүйлөмдөрдү айтуу баарлашууну кандайдыр бир жасалма иш-аракетке айлантып, андан келип чыгуучу нерсе “окуу кеби” деп аталуучу көрүнүш болот». [80, 11-б.] Ушулардын натыйжасында өз ара мамилелердин жоктугу, демек, эң олуттуу өзгөрүш – баарлашуунун натыйжасынын жоктугу келип чыгат. Биз жогоруда сүрөттөгөн терс мамиле кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуудагы эң башкы кемтиги деп эсептейбиз. Мугалимдер бул жагдай башкача болуп, окутуудагы өз ара мамилени түп-тамыры менен өзгөртүүгө мүмкүн экендигин түшүнбөгөн учурлар бар. Айрым мугалимдер бул мамиленин жаңылыштыгын сезсе да, абалдан чыгуунун жолун таба алышпайт. Баарлашуунун салттуу жолдору менен натыйжаларына байланышкан бул көйгөйлөрдү чечүүдө дидактикалык оюндун ролу зор жана алмашкыс экендигин көрсөтөт.

Баарлашуунун оозеки түрү паралингвистиканын (кептин үн ыргагы, тыныгуусу, дем алуусу, дикциясы, ылдамдыгы, үндүн катуулугу), праксемиканын (сүйлөп жаткан адамдын кыймылы, денесин кармоосу), экстралингвистиканын (күлкү, эшик кагуу, ар түрдүү үндөр), кинестиканын (жаңсоо, ишарат) болушу менен мүнөздөлөт. Дидактикалык оюндарда баарлашуунун вербалдык эмес (тилдик эмес) каражаттары оюн түрүндө болот деп айта алабыз – аларсыз «баарлашуунун коммуникативдик процесси толук болбойт». Ойноп жаткан окуучулар бул каражаттардын жардамы менен

вербалдык (тилдик) билдирүүнүн тиги же бул бөлүгүнө басым жасап, тил аркылуу бериле турган маалыматты алдын ала коштоп, тыныгууларды толтуруп түшүндүрө алат. Албетте, бул көз караштан алганда, биз коммуникативдик процесстин толук кандуулугун ырастай алабыз жана дидактикалык оюндарды колдонуусуз окуу процессинин натыйжалуулугу жөнүндө айта албайбыз, себеби баарлашуунун вербалдык эмес каражаттарынын жоктугу баарлашууну жасалма, жансыз, демек, керексиз кылат.

Оюн процессинде түзүлгөн кырдаал окуучуну кептик аракет жасоого зарыл болгон шартка коёт. Окуучу активдүү, ошондуктан баарлашуу предмети оюндун шарттарынын аркасында да олуттуу болот. Оюнда сүйлөө максаттуулукту да талап кылат. Оюндун жүрүшүндө сүйлөө чыныгы турмуштагыдай эле эврикалык мүнөздө болот. Оюнда баарлашуу предмети, кептик милдеттер, баарлашуу мазмуну жана кеп каражаттары да эврикалык мүнөзгө ээ.

Коммуникативдик методдун маңызы кыргыз тилинде сүйлөөгө үйрөтүү болуп эсептелет, дидактикалык оюндарды классификациялоодо аталган усулду негиз кылып алабыз. Коммуникативдүү болуп эсептелген оюндар сүйлөөчүлөрдүн кептик байланышынын негизги үч өзгөчөлүгүнө ээ. Алар: маалыматтык ажырым, тандоо, кайтарым байланыш. Маалыматтык ажырым бар, себеби сүйлөөчү кептин экинчи катышуучусу эмне айтарын билбейт. Экинчи сүйлөөчүнүн тандоо мүмкүнчүлүгү бар. Андан соң биринчи сүйлөөчү жооп алат, б.а. кептик кайтарым байланыш түзүлөт.

Байланыштуу кеп тил каражаттарын билүүсүз мүмкүн эместиги түшүнүктүү. Ошондуктан кепти өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндардын биринчи тобу төмөнкүлөрдү шарттайт:

- *Сөздүн үстүндө иштөө* (эске тутуу, белгилүү контекстте колдонуу, кеп агымында бөлүп ажыратуу ж.б.);
- Сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн үстүндө иштөө (сөздөрдүн

грамматикалык формаларынын ээрчишүүсү, алардын сүйлөмдүн түзүмүндөгү орду ж.б.);

– *Кеп үстүндө иштөө* (бүтүн ойду билдирүүчү кеп бирдигин куруу).

Бул иш түрлөрүнүн ар бирине кенен токтололу.

Сөздүн үстүндө иштөө төрт багытты камтыйт:

- жаңы сөз (же түс, түр, жаратылыш көрүнүшү ж.б. маанини

билдирүүчү сөздөрдүн лексикалык-семантикалык тобу) менен тааныштыруу, колдонуу;

– Практикалык ишмердүүлүк жана сөз корун кеңейтүү;

– сөздүктү тактоо, б.а. мурдатан белгилүү сөздөрдүн түшүнүгүн тереңдетүү, алардын кошумча маанилерин аныктоо, маанилеш сөздөрдүн айырмачылыктарын талдоо, карама-каршы маанидеги сөздөрдү тандоо;

– сөздүктү активдештирүү, б.а. ар бир окуучунун кебине мүмкүн

болушунча көбүрөөк сөздөрдү киргизүү. Сөздөрдү сүйлөмгө кошуу, алардын башка сөздөр менен айкалышуусун өздөштүрүү.

Сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн үстүндө иштөө. Тилдин негизги синтаксистик бирдиги болуп сөз айкаштары менен сүйлөмдөр эсептелет. Сөз айкашынын үстүндө иштөө кеп куруунун жогорку баскычтарына, тагыраак айтканда, сүйлөмдөрдү түзүүгө, байланыштуу кепке алып келет. Ар түрдүү типтеги сүйлөмдөрдү түзө билүү окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн негизи болуп эсептелет. Сүйлөм окуучунун оюн толугураак берет, анда тагыраак сөздү тандоо, керектүү форманы түзүү, сөз айкашын куруу билгичтиктери ишке ашырылат.

Кептин үстүндө иштөө. Сөздөрдүн үстүндө иштөө да, сүйлөмдөрдү түзүү да окуучуларды байланыштуу кепке даярдоо максатына ээ. Балдардын байланыштуу кебин өстүрүүдө мугалимдин жалпы милдеттери: окуучулар үчүн оң маанайдагы *кептик чөйрөнү* түзүү; окуучулардын негиздүү кебин аныктоочу кеп кырдаалдары менен камсыз кылуу; окуучулардын кептик иш-аракеттерге

кызыгуусун, о.э. алардын өз алдынча кепке болгон муктаждыктары менен мүмкүнчүлүктөрүн өстүрүү, жалпы эле *кеп практикасын* камсыз кылуу болуп эсептелет. Андан тышкары, мугалим окуучулардын жетиштүү лексикалык корун, грамматикалык формаларды, синтаксистик курамдарды туура өздөштүрүүсүнө, сөздөрдүн ар түрдүү грамматикалык жана лексикалык формаларын, синтаксистик курамдарды түзө билүүсүнө, ошонун натыйжасында байланыштуу кеп үчүн жетиштүү болгон айкын билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн калыптануусуна кам көрүшү керек. Окуучунун кебине карата негизги талаптар: мазмундуулук, логикалуулук, тактык, ыргактуулук, түшүнүктүүлүк жана тууралык.

Аталган талаптарды кептик көнүгүүлөрдүн аткарылышын кепти билүүгө карата баалоонун көрсөткүчү катары эске алуу керек.

Н.Б.Хасанов оозеки орус тилин окутууда кыргыз мектебинин өзгөчөлүгүн эсепке алып оюн башатын (игровое начало) төмөнкүчө классификациялайт:

1. Максатка байланыштуу:
 - а) тилдик;
 - б) кырдаалдык.
2. Мүнөзүнө жараша:
 - а) дидактикалык;
 - б) кыймыл-аракетти сөз менен коштоочу;
 - в) оюн-мелдештер;
 - г) оюн-дискуссиялар;
 - д) кырдаалдык оюндар.
3. Тилдик оюндардын нускамасына жараша:
 - а) табышмактар, ребустар, шарадалар жана кроссворддор;
 - б) заттар менен оюндар;
 - в) жыйынтыкка багытталган оюндар [126, 73-б.].

Катышуучулардын саны боюнча оюн жеке жана топтук болуп экиге бөлүнөт. Андан сырткары, дидактикалык оюндарды узактыгы боюнча Л.И.Смагина жана А.В.Трускавец оюн-мүнөттөр, оюн-миниатюралар, узактыгы 2-5 мүнөт, оюн-эпизод, узактыгы 5-15 мүнөт, о.э. сабак-оюн деп бөлүштүрүп, буга бүтүндөй сабак сарпталарын белгилейт [105]. Жогоруда аталган методисттер дидактикалык оюндарды коюлган милдети боюнча фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, байланыштуу кепти өстүрүүчү кеп оюндары деп төрт топко бөлөт. Алар аталган оюндарды өздөштүрүлүп жаткан тилдик аспектери боюнча төмөнкүчө ажырымдайт:

1. Лексикалык:

- а) аталуучу (назывные);
- б) салыштырма;
- в) жалпылагыч;
- г) кепте ат атооч менен тактоочтор боюнча сөз байлыкты өстүрүүчү оюндар.

2. Фонетикалык:

- а) туурагыч (подражательные);
- б) тыбыштарды бөлүп кароочу;
- в) муундарды бөлүп кароочу.

3. Грамматикалык.

4. Байланыштуу кепти өстүрүүчү кеп оюндары:

- а) монологдук;
- б) диалогдук.

Дидактикалык оюндардын топторунда тилдин белгилүү деңгээлдери менен аспектерин классификациялоо принциби каралды. Ошого жараша жогоруда аталган оюндардан тышкары дидактикалык оюндар синтаксистик, орфографиялык, пунктуациялык, текст менен иштөө, идиомалык, поэтикалык оюндар деп бөлүнөт. Оюнду өткөрүү формасына жараша алар оозеки, жазуу

түрүндө, аралаш болот. Ү.Култаева бөтөн тилди окутуу методикасында өздөштүрүп жаткан лингвистикалык материалдын мүнөзүнө жана пайдалануунун максатына ылайык оюнду төмөндөгүдөй классификациялайт:

1. окуучулардын фонетикалык угуу жөндөмдүүлүгүн, кеп мүмкүнчүлүгүн өстүрүүчү оюндар;
2. окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүчү оюндар;
3. грамматикалык материалды бекемдөөчү оюндар;
4. котормо оюндары.

5. байланыштуу кепти өстүрүүчү оюндардын айрым үлгүлөрү
[58,175-182-б.].

Жогоруда белгилегендей, оюндар өз формасы, узактыгы, мазмуну, оюнчуларга коюлган талаптар, күтүлүүчү натыйжалар ж.б. боюнча ар түрдүү болот. Ар бир оюн белгилүү максатты көздөйт. Оюнду тандоо сабактын темасына, максаттары менен милдеттерине, б.а. балдардын кайсы билимин бекемдеп же жакшыртуу керектигине жараша болот. Бирок сабакты бүтүндөй оюнга айландыруунун кереги жок. Оюнду пайдалануу канчалык пайдалуу болоруна, окуу материалынын татаалдыгына, класстын оюнга даярдыгына, окуучулардын кызыгуусун пайда кылар-кылбасына жараша ага акыл-эстүүлүк жана чыгармачылык менен мамиле кылуу зарыл.

Оюндун мүнөзү бөтөн тилди окутуу методдорунун көз карашынан алганда, иш алып барылышы керек болгон тилдик материалдын мүнөзү менен шартталат.

Пайдалануу максаттары боюнча оюндар 5 топко бөлүнөт: 1) кепти фонетикалык кабыл алууга өбөлгө болуучу, окшош фонетикалык курамдан туруучу сөздөрдү угуп жана айырмалоо көндүмдөрүн өстүрүүчү; 2) окуучулардын лексикалык корун кеңейтүүгө багытталган, б.а. бул ар түрдүү лексикалык-семантикалык топтор менен категорияларга кирүүчү сөздөр негизин түзүүчү көп түрдүү оюндар; 3) тиги же бул грамматикалык материалды бекемдөө максатындагы оюндар; 4) сөздөрдү, сөз айкаштарын, сөз формаларын ж.б. которуу каралган оюндар; 5) байланыштуу кепти өстүрүүгө багытталган оюндар.

С.Рысбаев: «Оюндар өз алдынча айкын максатты жана бир нече милдеттердин комплексин чечүүнү коет. Атап айтканда, оюн жүргүзүү менен балдардын кыргызча кебин калыптандыруу жана сабактын практикалык баалуулугун өстүрүү максатын койсо, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык сабаттуулугун арттыруу сыяктуу милдеттер аны коштоп жүрмөкчү. Ошондуктан дидактикалык оюндар максатына жана милдетине жараша бир нече типке бөлүнөт:

1. Тилди жатыктыруу маданияты боюнча оюндар;
2. Лексикалык байлыгын өстүрүүчү оюндар;
3. Кебин (монологдук, диалогдук) өстүрүүчү кыймылдуу оюндар;
4. Грамматикалык көндүмдөрүн калыптандыруучу оюндар.

Булардын ар бири өз алдынча коюлган милдеттерди чечүүгө карата түрлөрү, дидактикалык максат-милдеттери, пайдалануучу жабдуулары жана жүргүзүү жолдору сыяктуу мүнөздүү белгилерге ээ”, - дейт [96, 154-б].

Т.Джороев дидактикалык оюндарды мазмуну боюнча төмөнкүдөй бөлгөн: “1. Фонетикалык материалды өтүүдө колдонулуучу дидактикалык оюндар; 2. Лексикалык материалды өтүүдө колдонулуучу дидактикалык оюндар; 3. Морфологиялык материалды өтүүдө колдонулуучу дидактикалык оюндар; 4. Синтаксистик материалды өтүүдө колдонулуучу дидактикалык оюндар; 5. Окуучунун оозеки жана жазуу кебин өстүрүүдө колдонулуучу дидактикалык оюндар” [34, 75-б.].

Чет тилдерди окутуунун методикасында тилдик жана кептик оюндар ажыратылып каралат. Атап кетсек, М.Л.Мухарова дидактикалык оюндарды максатына жараша тилдик жана кептик деп эки топко болот [74, 177-б.]. Алар сыяктуу Т.А.Джороев “Башталгыч класстардын окуучуларынын билимине коюлуучу талаптардын негизинде кыргыз тили сабактарында колдонулуучу дидактикалык оюндарды, негизинен, эки түргө бөлүүгө негиз бар: а) тилдик компетенттүүлүктөрдү өстүрүүчү жана б) коммуникативдик компетенттүүлүктөрдү өстүрүүчү оюндар” [34, 59-б.] – деп, эки топко бөлөт.

Биздин оюбузча да дидактикалык оюндар тилдик жана кептик оюндарга бөлүнүүсү зарыл. Тилдик оюндардын максаты окуучулардын контекстен сырткаркы билимдерди өздөштүрүүсүн машыктыруу болуп эсептелет. Кептик оюндар ар түрдүү коммуникативдик милдеттерди чечүүгө багытталган. Мында окуучулардын көңүлү биринчи кезекте айтылуучу кептин формасына эмес, мазмунуна бурулат. Тилдик оюндарга: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык оюндар кирет.

Дидактикалык оюндарды классификациялоолорду (Л.И.Смагина, А.В.Трускавец, Н.Б. Хасанов, Ү.Култаева, С.К.Рысбаев, Т.А.Джороев, М.Л.Мухарова) карап чыгып, Л.И.Смагинанын жана А.В.Трускавецтин классификациясына токтолдук. Дидактикалык оюндардын дал ушул классификациясын тандап алуубуз кептик билгичтик деп аталуучу лингводидактикалык көрүнүштүн татаалдыгы менен шартталып, байланыштуу кепти өстүрүү үчүн зарыл көндүмдөр менен билгичтерди калыптандырат. Дидактикалык оюндар фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик (алардыкы кеп өстүрүүчү оюндар) деп төрт топко бөлүдүк. Ошону менен бирге ар бир дидактикалык оюндун түрүн өздөштүрүлүп жаткан тилдик аспекти боюнча бөлгөнүн туура деп эсептеп, *фонетикалык оюндар: туурагыч, тыбыштарды, тыбыштык айкаштарды угуп ажыратуу, тыбыш менен тыбыштык айкаштарды айтууга машыктыруучу* (туурагычтан башкасын биз киргиздик), *лексикалык оюндар: аталуучу, салыштыруучу, жалпылагыч, сөз айкаштарынын өзгөчөлүгүн байкоочу* (акыркыны биз киргиздик); *грамматикалык оюндар: сөз айкаштарын түзүүчү, сүйлөм түзүүчү* (аларды бөлгөндөй калтырдык); *кептик оюндар: (монологдук, диалогдук оюндарга полилогдук оюндарды киргизүү кажет деп эсептедик)*. Кептик билгичтик фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик билимдер менен билгичтиктердин негизинде калыптанат. **М.Л.Мухарованын** дидактикалык оюндарды максатына жараша **тилдик** жана **кептик** деп эки топко бөлгөндүгүн колдодук.

Дидактикалык оюндардын ичинен **фонетикалык оюндарды** карап чыгалы.

Кыргыз тилинин фонетикасын окутуунун милдеттери:

- Кыргыз тилиндеги бардык тыбыштарды өз алдынча жана сөз

курамында туура айтуу көндүмдөрүн калыптандыруу;

- Орус тилинде жок тыбыштарга өзгөчө көңүл буруп, кыргыз тилиндеги айтуу айырмачылыгын көрсөтүп, тыбыштарды ажырата билүүк көндүмдөрүн калыптандыруу.

Эгер адамдар сөздөр менен фразаларды туура айтып, маектешин түшүнө алса гана, алардын ортосунда сүйлөшүү мүмкүн болот. Бул үчүн сөздөр айтууда да, угууда да бурмаланбашы керек. Балдарды тыбыштарды туура айтууга үйрөтүү орус мектептеринде кыргыз тили сабактарынын курамдык бөлүгү болуусу керек. Канчалык көп сөз билбесин, канчалык татаал фразалар кура албасын, сөздөрдү туура айтып, ойдун тыбыштык түзүлүшүн туура, так бермейинче кыргызча кепти калыптандыруу мүмкүн эмес. Окуучулардын кыргыз кебинин артикуляциясынын негиздери түптөлүүсү керек, б.а. кыргыз тилинде баарлашууну камсыз кылуучу создү жана сөз айкаштарын туура айтуу жана тыбыштарды ажырата билүү көндүмдөрү калыптандырылуусу керек. Бирок, ошону менен бирге, сөздүн тамга түрүндөгү графикалык белгилерин Л.В. Щерба туура айтуу үчүн эң зарыл болгон угуу үлгүлөрүнүн көрсөтмө таянычы деп эсептеген. Ошондуктан ар бир тыбышты билдирүүчү тамгалар менен графикалык белгилердин таблицасы зарыл. Бул үчүн бала өзүнүн артикуляциялык аракеттерин ар түрдүү көнүгүүлөрдүн жардамы менен башкарууга үйрөнүп, андан соң бул көндүмдөр ырааттуу түрдө кыргыз тилиндеги кепке тартылат. Кепте басым жасоо жана кеп ыргактарын туура коюу тармагында калыптанган ушундай эле көндүмдөр аларды эркин жана алдын ала даярдыксыз кепке акырындап киргизүүнү талап кылат. Жогоруда аталган милдеттерге ылайык натыйжалуу ыкмаларды кыргызча тыбыштарды кыргыз тилинде айтууга үйрөтүүдө мугалим төмөнкү аракеттерди жүргүзө алгыдай натыйжалуу ыкмаларды камтуусу керек:

1. окуучунун эне тилинин негизинде калыптанган тыбыштарды айтуу жана кабыл алуу стереотибин өзгөртүү;
2. окуучуларга кыргыз кебиндеги тыбыштардын өзгөчөлүктөрүн туура айтуу маанилүү экенине ынандыруу;
3. угулган кыргыз кебин кабыл алуу жана кайра кайталоо боюнча өз аракеттерин аң-сезимдүүлүк менен башкарууга үйрөтүү.

Башталгыч мектеп окуучусунун жаш курагы бөтөн тилде тыбыштарды айтуу көндүмдөрүнө ээ болуу үчүн жагымдуу мезгил болуп эсептелет. Артикуляциялык аппарат жана фонематикалык угуу бул куракта жаңы нерсени кабыл алууга жетиштүү деңгээлде ийкемдүү болуп, бөтөн тилде кептин тыбыштык жагына үйрөтүү ортоңку жана жогорку класстарга караганда жеңил жана тез жүрөт. Бирок анда окуучулар кыргыз тилиндеги тыбыштарды айтууга фонетикалык көнүгүүсүз эле үйрөнүп алат дегенди билдирбейт. Тыбыштарды өздөштүрүүгө максаттуу иш-аракеттерди уюштуруп, аларды айтуу жана маанилик айырмачылык касиеттерине жараша колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу зарыл. Кыргыз тилинде кепти кабыл алууда орус тилдүү окуучу өзүнүн аң-сезиминде мурдатан калыптанып калган, б.а. өз эне тилиндеги тыбыштык тутумга таянат. Мисалы, окуучу кыргыз тилиндеги *м'ект'ен, к'ит'ен, т'ер'ез'е* сыяктуу сөздөрдү айтууда орус тилинде калыптанган “e” тыбышын колдонот. Бирок кыргыз жана орус тилдеринде аталган тамга эки башка тыбышты билдирет. «E»тамгасы кыргыз тилинде сөздүн ортосунда же аягында гана колдонулуп, ар түрдүү окулат. Ал үнсүз тыбыштардан кийин орус тилиндеги *купе, кафе* сыяктуу сөздөрдө айтылуучу “e” тамгасы менен берилген тыбышка окшош болот» [49, 7-б.]. Мисалы, мектеп деген сөздү кыргыз тилдүү бала [м'эк'т'эн'] деп окуйт, ошондуктан ал ал орус тилинен келген *телефон* деген сөздү [т'эл'эфон]деп айтуусу мүмкүн. Ушуга окшош айырмачылыктарды өздөштүрмөйүнчө бала бардык жаңы сөздөрдү өз эне тилинде айтылгандай айтат. Ошого байланыштуу тыбыштардын үстүндө

иштөөчү фонетикалык оюндардын мазмунун мындай каталардын алдын алуу жана аларга жол бербөөгө тийиш.

Орус тилин бөтөн тил катары окутуучу Ф.А.Сохина окутулуп жаткан тилдеги кеп ыргагына көңүл буруу зарыл экендиги тууралуу сөз кылат, себеби ал эне тилиндеги кеп ыргагы экинчи тилдеги кеп ыргагынан айырмаланат. айырмаланат. Мисалы, литвалыктарда *мына стакан, кашык, табак* деген нерселерди саноо кеп ыргагын суроолуу сүйлөмдүн интонациясы сыяктуу айтышат экен.

Оюндарды тандоо орус жана кыргыз тилдерин салыштырып, алардын жалпы жактары менен айырмачылыктарын аныктоого негизделүүсү керек. Эгер оюнда балдардын көңүлүн сөздүн тыбыштык көрүнүшүнө бурсак, окуучулар кыргыз тилинин маанилерин айырмалоочу ролун, эки тилдин тыбыштык айырмачылыктарын тезирээк түшүнүшөт. Бул фонематикалык кулак кагуунун өнүктүрүүсүнө өбөлгө түзөт. Оюндун аягында окуучу кыргыз тилиндеги тыбыштарды айтууда өзүнүн сүйлөө органдарын башкарууну үйрөнүүсү керек. Угулуучу кептин бул элементтери оюнга болгон кызыгуунун негизинде кайталоону жана айырмалай алууну иштеп чыгуу керек. Негизги кыйынчылык – тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды айтуу үчүн оюндук негизди түзүү. Эгерде балдар табышмактагы сөздөрдүн маанисин билишсе жана алар анча татаал эмес болсо, башталгыч мектеп окуучуларын окутууда жаңылмачтарды колдонууну максатка ылайык десе болот. З. Бектенов: «Психологдордун сөзү боюнча, 4-5 жаштагы балдардын кабылдоосу жана эске тутуусу 12-13 жаштагы балдарга караганда бир топ бекем. Кичине балдар ырларды, жомокторду эч качан унутпайт» [15, 12-б.] – деп белгилейт. Өз китебинде ал фонетикалык ишке колдонууга ыңгайлуу табышмактарды сунуштайт.

Кыргыз тилинин фонетикалык тизмегинде жоон үндүүлөр менен айкашкан арткы түпчүл *к* (м., *капкак, ак*) жана ичке үндүүлөр менен айкашкан (орус тилиндегидей) түпчүл *к(и)* тыбыштарын так айтууга үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бөлүү маанилүү деп эсептейбиз. Орус тилдүү окуучуларды кыргыз тыбыштарын

айтууга үйрөтүүдө «Ар бир кептик аракет эки тараптуу экендигин, артикуляция менен угуунун натыйжасы а бири-биринен ажырагыс экендигиндеги айтуудан жана угуудан турарын, анын үстүнө, угуудан алган таасир артикуляция менен, ал эми артикуляциялык кыймыл – угуу таасири менен текшерилерин» [25, 14-б.] эстен чыгарбоо керек. Ошондуктан мугалим тиги же бул тыбыштын артикуляциясын көрсөтүүдөн тышкары, өзү өздөштүрүлүп жаткан тыбышты так айтып берип, окуучуларды ал тыбыштарды айтууга жана тыңшоого үйрөтүүсү керек, себеби биз өзүбүз айта алган тыбыштарды гана туура угарыбыз шексиз. Мындан дагы бир башка эреже келип чыгат: «Окуучу айта албаган сөздү туура окуп жана жазууга үйрөтүү мүмкүн эмес» [84, 67-б.]. Ал эми мындан алгач тыбыштарды туура айтууга жана ар бирин айырмалап кабыл алууга үйрөтүү зарыл. Ошондон соң гана окууга жана жазууга үйрөтүүгө болот. Фонетикалык материалды туура окутуп, үйрөтүүдө орус тилдүүлөр үчүн эң татаал болгон *ү, ө, ң, к, г, ж*, тыбыштарын туура айтууга, о.э. жоондуулук-ичкелик, каткалаңдык-жумшактык, созулмалык-кыскалык сыяктуу кыргыз тилинин фонологиялык карама-каршылыктарын, кептик басым жана үн ыргактарын ийгиликтүү үйрөтүү мүмкүн. Ар бир бала оюнга жигердүү катышуу үчүн оюнду 2–3 жолу кайталаса болот. Мугалим кыргыз тилинде сүйлөөнүн тыбыштык жагын өздөштүрүү процессин башкарууда кайсы фонетикалык көрүнүштөрдү окуучулар өздөштүргөнүн, ким артта калып жаткандыгын, ким жекече көңүл бурууга муктаж экендигин байкоого тийиш.

Фонетикалык оюндун бир катар компоненттери бар:

1. Тыбыштын **оюн булагы** адатта кыялда элестетилген болот, мисалы, *мээ*
 - *мээ* – эчкинин үнүн тууроо, *бөө* – кичине балдарды коркутуу үчүн колдонулуучу сырдык сөз, *кыы-кыы* – кескин токтогон машинанын дабышын жасоо, *таа-таа-таа* – мылтыктын атканын тууроо.
2. **Мотиви** - тигил же бул керектүү айкалыштардын **айтылышы**. Мисалы, *жы* (орус тилиндеги *ж* тыбышы), мундуу тыбыштардын айкалышы “электр

мамыларындагы угулуучу токтуң үнү. Кыргызча “жысы” «электр мамысындагы үзүлүп калган зымды» добушу. Орусча “жы” мууну созулуп айтыла берет. Качан орус тилиндеги “ж” тыбышы кыргыз тилиндеги жысындай айтылса, демек, зым үзүлүп калган болот.

3. Оюнда тыбыштардын айкаштарын айтууга **түрткү берүүчү аракет** мактоо болуусу ыктымал. Бышыкталып жаткан тыбыштык айкаштарды ролдук оюнду уюштурууда оздөштүрүү кызыктуу натыйжаларга алып келет дегенди билдирет. Мисалы, каздын жөжөлөрү “г’э-г’-г’э депкаркылдашса, каздар “га-га-га” деп каркылдаганында “г” түпчүл үнсүз тыбышындай айтылганы, эки тыбыштын айырмасын ажырата билүүгө алып келет. Окуучулар буларды кезек менен аткарып, ким эң туура «каркылдаса», көлмөгө «кирет». Ал эми бардыгы туура аткарганда, гүл гүлдөйт. Мугалим алдын ала кооз гүл даярдап коюусу керек.

Оюндун жүрүшүндө мугалим тыбыштардын туура айтылышынын үлгүсүн мезгил-мезгили менен кайталап жана окуучуларды бири-биринин кебине көңүл бурдуруп, натыйжа ошого жараша болорун баса белгилеши зарыл.

Лексикалык оюндарды уюштурууда сөздүк минимумдун ролу чоң.

Өздөштүрүлүүчү сөздөрдү тандоо лексикалык иштин гана эмес, бөтөн тилди окутуунун бүтүндөй методикасындагы эң маанилүү баскыч болуп эсептелет. Сөздөрдөн сырткары, окутуунун ар бир баскычында туруктуу сөз айкаштарын, кептик штамптарды да эске алуу талап кылынат. Тилди үйрөнүп, аны кептик байланыш катары колдонуу үчүн окуучулар билүүгө тийиш болгон сөздөрдү тандап алуу зарыл. Аларды балдар кеп учурунда эч ойлонуусуз дароо эстеп, колдоно алгыдай өздөштүрүп, эске тутуп калуулары керек. Сөздөрдү балдардын билимине, жаш курактык деңгээлине, окутуунун баскычына, муктаждыктарына, күнүмдүк турмуштук, кептик кырдаалдарга ылайыктуу тандоо – бул ийгиликтин жарымы. Мектептерде гана эмес, жогорку окуу жайларында да сөздөрдүн лексикалык айкашуу өзгөчөлүктөрүнө көңүл

бурулбай келет. К.Добаевдин “окуучулар үйрөнүп жаткан тилге өз тилинин айкашуу эрежелерин жөн гана автоматтык түрдө алып келишет. ... Ал эми бул эки тилдин сөз айкашуу эрежелери дайыма окшош боло бербестиги белгилүү” [38] деген сөздөрүнө кошулбай коюу мүмкүн эмес. Мисалы, кыргыз тилинде «*дүкөндөн сатып алды*» деп айтылса, орус тилинде «*купил в магазине*» деп айтылат. Сөзмө-сөз кыргыз сүйлөмү орус тилине «*купил из магазина*» деп которулат. Бул болсо орус тилинин грамматикалык сөз айкашуусуна дал келбейт, ошондуктан мугалим жетишсиз иш алып барган шартта: «*дүкөндө сатып алды*» – деп ката кетирет.

Кепте мындай сөз айкаштары көп кездешет жана активдүү лексикалык-грамматикалык корду түзөт. Дидактикалык оюндарды пайдаланууда кыргыз тилинин лексикалык, грамматикалык айкашуу өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл. «... Орус тилдүү окуучулардын тилдик тажрыйбасы кыргыз тилдүү балдар үчүн өзүнөн өзү пайда болуучу табигый нерселерге ээ кылбайт». [44, 15-б.] – деп эсептейбиз. Ошондуктан сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык айкашуу маселесине өзгөчө токтолуу керек. Мисалы, “*жерге кой жана китепти үстөлгө кой*” деген сөз айкаштарында “*кой*” этиши орус тилинде биринчи сөз айкашта *поставь*, экинчисинде *положи* деген этиштердин эквиваленти болот”, - дейт К.Д. Добаев [38]. Мунун себеби кыргыз кебинде бул эки түшүнүк ажыратылбайт. Башталгыч класстарда күнүмдүк кепте көп кездешүүчү мындай көрүнүштөргө сөзсүз көңүл буруу зарыл.

Жогоруда белгилегендей, башталгыч класстарда сөздөрдүн белгилүү кору талап кылынып, өз ой-пикирин, ниет-максаттарын билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү сүйлөмдөрдү куруу көндүмдөрү зарыл. Бул көндүмдөр окуучулардын кыргыз тилин өздөштүрүүдөгү кызыгуусуна шарт түзүп, жаңы сөздөргө муктаждыкты жаратат. Баарлашуу жагынан алганда эң негизги базалык сөздөрдүн бекем жана активдүү кору кийинки класстарда дагы жаңы сөздөрдү өзүнө тартып топтой туруучу өзүнчө бир магнит, тилди үйрөнүүнүн өзөгү, кыргыз тилин өздөштүрүүчү окуучунун андан аркы өнүгүүсүнүн пайдубалы

болот, ошондуктан башталгыч класстын окуучусунда баштапкы лексикалык негизди калыптандыруу өтө маанилүү.

Сөздүк минимумду тандоодо сөздүн кепте колдонулуш жыштыгын, о.э. бул тилде сүйлөй турган адамдын кызыкчылыктарын эске алуу зарыл. Башталгыч класстардын окуучуларына аларды курчап турган дүйнөдөгү нерселер менен көрүнүштөрдүн аталыштарын, алардын белгилери менен касиеттерин атоочу сөздөрдү сунуштоо керек. О.э. балдардын тигил же бул нерселер менен көрүнүштөргө карата мамилелерин билдирүүгө көмөк болуучу сөздөр (*жакшы–жаман, таза–кир, даамдуу–даамсыз ж.б.*) жана кепте көп колдонулуучу этиштер. Е.М.Верещагин жана В.Г.Костомаров: «Географиялык жайгашуусу, табият шарттары, эл чарбачылыгынын адистешүү деңгээли, тарыхый өнүгүү жолу, социалдык түзүлүш мүнөзү, о.э. коомдук ойдун, илимдин, искусствонун өрчүү багыты, ...деги эле эл турмушунун жана анын өлкөсүнүн бардык өзгөчөлүктөрү ошол элдин тилинде чагылдырылат. Ошондуктан тил мекен таануунун түзүмдүк бөлүгү болуп эсептелет. Тил – татаал жана көп маңыздуу көрүнүш. Ал бир жагынан баарлашуу каражаты болсо, экинчи жагынан улуттун белгиси болуп эсептелет» [26,4-б.] деген ойду ырасташат. Бөтөн тилге окутуунун бул мекен таануучулук принциби кыргыз тилин орус мектептерде окутууда да сакталуусу зарыл. Ага ылайык *аксакал, комуз, боз үй, боорсок, беш бармак, жарма, эже, карындаш, сиңди, шырдак, ала кийиз, туш кийиз ж.б.* сөздөр менен тааныштыруу талап кылынат.

Окуучулар айтылган сөздүн маанисин түшүнүп, өз оюн билдире алышы үчүн мугалим лексикалык корду кеңейтүүсү керек. Кыргыз тилинин лексикасын үйрөтүүнүн милдеттери төмөнкүлөр [104]:

- Сөздүк минимумда каралган лексиканын толук өздөштүрүлүшүн камсыз кылуу, ыкчамдуу сөз корун түзүү;
- Балдарды жаңы сөздөр менен маанилик жалпы белгилери боюнча

топторго бириктирүү аркылуу тааныштыруу, жаңы сөздөрдүн маанисин көрсөтмөлүү каражаттарды: сүрөттөрдү, оюнчуктарды пайдаланып, ар кандай кыймыл-аракеттерди көрсөтүп, дидактикалык оюндардын жардамы менен ачып берүү;

- Балдарды кыргыз элинин маданиятынын жана күндөлүк турмушунун улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу сөздөр менен тааныштырууга өзгөчө көңүл буруу;
- Дидактикалык оюндар жана башка ыкмалар менен усулдарды колдонуу аркылуу жаңы сөздөрдү натыйжалуу эске тутуп калууга өбөлгө түзүү;
- Ар түрдүү кептик курамдарда жана кырдаалдарда жаңы сөздөрдү пайдаланууну активдештирип, бул максатта оозеки баарлашуунун максаттарына ылайык келүүчү дидактикалык оюндарды колдонуу.

Тилди өздөштүрүүдө эс тутум эң маанилүү роль ойнойт. Тилди билүү, демек, көп сандагы сөздөрдү эстеп калуу, эс тутумдан керектүү сөздү тез «таап чыгып» колдоно билүү дегенди түшүндүрөт. Балдардын кебинин лексикалык көндүмдөрүнүн калыптанышы алардын жаңы сөздөрдү эске тутуу процессинин кандайча уюшулганына жараша болот. Сабактарды балдар жаңы сөздү жөн гана маханикалык түрдө эстеп калгыдай эмес, анын маанисин түшүнүп, сөздөрдү, фразаларды бири-бири менен салыштыруу аркылуу эске тутуп калгыдай кылып уюштуруу керек, б.а., окуучулар аларга сунушталуучу материалга карата зарыл болгон активдүү иш-аракеттерди жасоого багыттоо зарыл. Дидактикалык оюнда сөздүк иш чарчоону жана эс тутумга ашыкча күч келерин пайда кылбайт.

Сөздөрдү билбей туруп, практикалык кепке ээ болуу мүмкүн эмес. Сөз – бул сүйлөмдөрдү түзүү үчүн зарыл болгон эң кичинекей тил бирдиги. Кыргыз тилин мектепте үйрөтүү – тилди кепте пайдаланууга үйрөтүү болгондуктан, сөздүк ишин жаңы сөздөрдү киргизүү менен катар жөнөкөй кеп курамдары жана ал турсун бир сөздөн турган сүйлөмдөр аркылуу байланыштуу кеп үстүндө иштөөнү уюштуруу талап кылынат. Буга байланыштуу лексиканы тутумдаштыруу боюнча көнүгүүлөр топтомун тандоодо окуучуларга сөздөрдү

кепте эркин колдонууга мүмкүнчүлүк берүүчү иштин түрлөрү менен ыкмаларына артыкчылык маани берүү зарыл. Ошол себептен дидактикалык оюндарды пайдалануу маанилүү, анткени бул тутум тилди «эң биринчи кезекте табигый шартта пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет. Башталгыч класстарда ар бир сабакта 5-6, айрым учурда 8ге чейин жаңы сөздөр бир маанилик топко канчалык деңгээлде биригерине жана кепте бирдей түзүмдүк орунга ээ болоруна жараша киргизилет».[38, 6-б.].

Короодо ойноп жаткан кыргыз балдар көп учурда орус тилдүү балдар менен орусча сүйлөшүп, кыргызча сүйлөгөн коңшу жана тааныштар менен кыргызча баарлашуу өтө чектелген же такыр жок. Ошондуктан башталгыч класстардын окуучулары мектепке анча көп эмес сөз кору менен келишет. Баарлашуунун жоктугу башталгыч класстардын окуучуларында кыргызча сүйлөө муктаждыгын жаратуучу шарттардын жок экендигин билдирет. Ошондуктан бул иш мугалимден зор чыгармачылык аракетти талап кылат.

Эгерде окуучулар тилдин грамматикалык ченемдерине ылайык сөздөрдү өзгөрткөндү үйрөнбөсө, тиги же бул кеп ченемдерин билбесе, 10 миң сөздү жаттаса да, кыргыз тилинде сүйлөй албайт. Эгерде окуучулар *үй* деген сөздү билсе, алар аны көптүк түрүндө (*үйлөр*), ар кандай жөндөмдө (*үйдөн, үйдү, үйгө, үйдө, үйдүн, үйү, үйүнүн, үйүн, үйүндө, үйүнөн*) колдонуп, бардык жөндөмөлөрдүн маанилерин аткарган кызматын билип, сөздүн таандык мүчөлүү формасын туура түзүп, эң негизгиси, өз оюн айта алышы керек, б.а. ал *үй* деген сөздүн жөн гана маанисин түшүнбөстөн, кепте пайдалана билүү көндүм менен билгичтигин калыптандыруу керек. Жогоруда айтылгандар грамматикалык оюндарга тиешелүү, көп учурда оюндарды фонетикалык, грамматикалык, лексикалык, кеп оюндары деп ажыратуу кыйын, себеби алар өз ара тыгыз байланышкан. Ошентсе да максаттарына ылайык жогоруда аталган бир гана түрү басымдуулук кылат.

Лексикалык оюндардын негизги милдети – бул кыргызча жаңы сөздөрдү өздөштүрүү. Тилди оюндардын жардамы менен үйрөтүүдө мугалим оюндун

кайсы түрү (фонетикалык же лексикалык) жүргүзүлүп жаткандыгын сабактын максатына карата так айырмалоого тийиш.

Сөздүк иш бир нече баскычтан турат:

1. Жаңы сөздөрдү киргизүү;
2. Активдештирүү;
3. Өзүнчө сөздүн өздөштүрүлүшүн текшерүү;
4. Сөздү байланыштуу кепке кошуу.

Жаңы сөздөрдү киргизүү үчүн ал сөздөрдүн тобун өздөштүрүүгө кызыгууну пайда кылуу керек. Аларды активдештирүү үчүн жаңы сөздөрдү ушул жана кийинки сабактардын жүрүшүндө кепке кошуу боюнча иштер аткарылып, анын ичинде дидактикалык оюндар ойлонулуп, жүргүзүлүшү керек. Жаңы сөздөрдү пайдалануу менен кептик ишмердүүлүккө түртүп, билимди бекемдөөгө шарт түзөт. Жаңы сөздөрдү байланыштуу кепке киргизүү, сөздүк иштеринин эң татаал бөлүгү болуп эсептелет. Дал ошол себептен өздөштүрүлүп жаткан тилдин жаңы бирдиктерин (грамматикалык, лексикалык) киргизүү, тааныштыруу жана өздөштүрүү ыкмалары боюнча маселеге бөтөн тилди окутуу теориясы менен алектенген изилдөөчүлөр, педагог-практиктер кайрылышат. Алсак, Л.В.Щерба тилди билүү үчүн жөн гана сөздөрдү өздөштүрүү жетишсиз экендигин айтат. Сөздү, сөз айкашын, грамматикалык көрүнүштү киргизип жатып, аларды пайдалануу үчүн ылайыктуу оюн жана диалог түрүндөгү кырдаалды тандоо зарыл. Бул балдарга аталган тил бирдигинин милдетин, эмнеге арналгандыгын (нерсени атоо, анын түсүн, көлөмүн, сапатын мүнөздөө, санын, ордун, иш-аракетин атоо, каалоону, макул эместикти, макулдукту, түшүнүүнү ж.б. билдирүү) көрсөтүүгө жардам берет.

Өздөштүрүлүп жаткан лексиканы байланыштуу кепке киргизүү, балдардын керектүү сөздү тез жана катасыз табуу көндүмдөрүн калыптандыруу, сүйлөө учурунда эсинде бар сөздөрдү пайдаланууга үйрөтүү жогоруда аталган сөздүк ишинин бардык баскычтарын үзгүлтүксүз жана ырааттуу жүргүзүүнүн түздөн-түз уландысы болуп эсептелет.

Ошентип, башталгыч класстарда сөздүк ишинин педагогикалык-психологиялык шарты болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Жаңы сөздөрдү түшүнүүгө жана активдүү пайдаланууга багытталган сөздүк иштерин белгилүү иретте пайдалануу;
2. Балада кыргыз тилиндеги сөздөрдү түшүнүүгө, о.э. аларды оюн учурунда өз ой-пикирин билдирүүгө муктаждыкты пайда кылууга багытталган атайын ыкмаларды колдонуу.

С.К.Рысбаев окутуу аймагын (айыл\шаар) эске алуу менен, программаларды жана окуу куралдарын иштеп чыгуу максатка ылайык экендигин белгилейт. Бул бөтөн тилди окутууну окуучуларды курчап турган чыныгы кептик чөйрөгө көбүрөөк жакындатып, ишке ашырууга мүмкүнчүлүк бермек. Анын үстүнө ар бир кеп бирдиги өзүнүн аткарган милдети, башка сөз менен айкашуу касиеттери жана чектөөлөрү менен кошо өздөштүрүлмөк. Тилекке каршы, кыргыз тилин окутуу боюнча көпчүлүк окуу куралдарында шаар жана айыл тургундарынын кебинин аймактык өзгөчөлүктөрү да, тилдин элементтеринин милдеттик-маанилик жалпылыктары да эсепке алынган эмес. Окуучулар баарлашуу каражаты катары кепти эмес, лингвистикалык билимдер тутуму катары тилди өздөштүрүшүп, аны байланыш каражаты катары колдоно алышпайт.

Изилдөөчү-усулчулар диалог аркылуу байланыштуу кепке үйрөтүү жана тилдин жаңы элементтерин өздөштүрүү оң натыйжа берерин белгилешет. Кеп аракетине катышуу тиги же бул грамматикалык форманын милдеттик маанисин, тиги же бул сөздүн маанисин жана айкашуучулук касиеттери менен мүмкүнчүлүктөрүн көрүп, сезүүгө мүмкүнчүлүк берет. Диалог учурундагы оозеки байланыштуу кеп минималдуу тил каражаттарын, б.а. оозеки кепке мүнөздүү суроо-жооптордун кыска түрлөрүн, кептик клишелерди пайдалануу көндүмдөрү менен билгичтиктердин өстүрүүсүн сөзсүз болжойт.

Албетте, мында диалогго, анын жүрүшүндө байланыштуу сүйлөөгө үйрөтүүдө кеп логикалуу, лексикалык жана грамматикалык жактан туура, о.э. кыскалыгына

карабастан, маанилик жактан толук жана эң башкысы, баарлашуу кырдаалына ылайык болушуна көз салуу керек.

Бөтөн тилди билүү бир топ чоң жана максаттуу эмгекти талап кылат. Эркин жана эч кысталуусуз кеп аракетине киришүү талап кылынат, о.э. жакшы өнүккөн тилдик сезим да зарыл. Бул үчүн бөтөн тилди үйрөтүү окуучулар менен тутумдуу, усулдук жактан ойлонулган, тилдик жакшы материал (тексттер, диалогдор, аудио-видео жазуулар, иллюстрациялар ж.б.) менен камсыз кылынган ишти талап кылат. Р.Лурия [67,43-б.] ассоциациянын болушу сөздөрдү маанилик темалар боюнча тутумдаштырууга мүмкүнчүлүк берет, бул аларды логикалык жактан иретке келтирип жана ошону менен бирге аларды эске тутуу процессин жеңилдететери жөнүндө жана аталган усулдун психофизиологиялык негизи бар экенин ырастайт. Алсак, азыркы нейрпсихология кептик аракет катарына кирүүчү психологиялык иш-аракеттердин татаал формаларынын болушунда маанилүү роль ойноочу «мээнин ассоциациялык катмарлары» иштей тургандыгын аныктаган. Буга байланыштуу окуу материалын сөз ассоциациялары принцибине ылайык уюштуруу эс тутумунун психологиялык процесстерине туура келет, себеби ал лексиканы өздөштүрүү жолун камсыз кылат. Лексикалык оюн, ассоциациялык принципке негизделген дидактикалык оюндар активдүү сөз корунун унутулушуна жол бербейт.

3.2. Дидактикалык оюндардын кыргыз тилин үйрөтүүдөгү маани-маңызы жана аны максаттуу колдонуу жолдору

Грамматикалык оюндар сабакта өтүлүүчү грамматикалык материалдарды максаттуу өздөштүрүүдө мааниси зор. Ал эми, кыргыз тилинин грамматикасын окутуунун милдеттери мындай:

- грамматикалык касиеттер жана мыйзамченемдери менен программада каралган чекте тааныштыруу, алардын функциялык ролуна көңүл буруу;

- грамматикалык касиеттерин түшүнүүгө, аларды белгилүү коммуникативдик милдетти чечүү (өтүнүчтү, каалоону, каршы ойду ж.б. билдирүү) үчүн туура колдонууга үйрөтүү;
- грамматикалык көндүмдөрдү сөзсүз пайдаланууну талап кылуучу оюндарда жана оюн кырдаалдарында активдештирүү, окуучулар өз каталарын өздөрү оңдоосуна жетишүү, грамматикалык каталар сөздүн маанисин буза тургандыгына көңүл буруусун багыттоо.

С.Шатманов: «Кыргыз тилин билгендиги тилдин өзү, анын грамматикалык түзүлүшү жөнүндөгү белгилүү бир билимдерге, туура айтуу көндүмдөрүнө, оозеки кепти грамматикалык жана стилистикалык туура куруу көндүмдөрүнө ээ болууну талап кылат» – деп жазат. Тилди коммуникативдүү багытта үйрөтүүдө мугалимдин алдында ишти бөтөн тилде жандуу ишмердүүлүккө жетишүү процесси катары уюштуруу боюнча маанилүү милдет турат. Бул милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн окутуу процессинде грамматикалык теорияга кайсы орун берилиши керектигин так түшүнүп билүү зарыл. Методисттердин арасында бирдиктүү бир пикир жок. Айрымдары грамматиканы негизги максат кылып, мындан тутумдуулук менен аң-сезимдүүлүктүн кепилин көрүшөт. Ал эми грамматикасыз окутуунун жеңилдигине шаттанышкан башкалары аны окутуу практикасынан такыр эле алып салууга умтулушат. Биздин пикирибизче, биринчи методисттердин да, экинчилердин да ою туура эмес. Коммуникативдүү багыттагы окутууда сүйлөп жаткан адам грамматикалык эрежелерди билбей туруп, кептик байланышка катышат. Себеби жандуу баарлашууда жандуу деп атоого боло турган кеп механизмдеринин системасы калыптанып бекемделген. Психоллингвисттер балдарда кайсы бир тубаса лингвистикалык универсалийлердин (бардык тилдердин грамматикасынын негизинде жаттоочу эрежелердин) үлгүлөрү бар деп эсептешет. Ошондуктан башка тилди оозеки баарлашуу аркылуу үйрөнүүдө ошол тубаса негиздер таяныч болот. Жандуу баарлашуудан –жандуу грамматикага. Ошентип, грамматика коммуникативдик негиздеги окутуу процессинде жоголуп кетпейт жана жоголушу да мүмкүн эмес,

болгону анын ролу алмашат. Ал эми грамматика негизги максат эмес, ал тилди өздөштүрүү каражаттары катары өздөштүрүлөт, өз-өзүнчө өздөштүрүлгөн фактыларды логикалык жактан тутумдаштырып, аларды эске тутуп калууга кызмат кылат, тилдин калыптануусуна, тилдик сезимдин өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт. Эс тутум көп сандагы фактыларды белгилүү бир принциптер боюнча бириктирүүсүз сактап кала албайт. Дал ошол жалпылоо, тутумдаштыруу баскычында окуучу илимий грамматиканы, тактап айтканда, функционалдык грамматиканы түшүнүгүнө муктаж болот. Бөтөн тилге окутуу усулдарынын коммуникативдүүлүгү белгилүү бир баскычта өздөштүрүү үчүн каралган грамматикалык материалдын функциялуулугуна байланышкан. Е.И.Пассов ар бир кеп бирдиги байланыш процессинде кайсы бир кеп милдетин аткараарын белгилейт. Сөздөрдү билип, грамматикалык форманы түзө албаган окуучулар аларды сүйлөөдө колдоно албайт. Анын себебин Е.И.Пассов сөздөрдү алдын-ала жаттоо жана грамматикалык формаларды өздөштүрүү түрүндөгү окутуу стратегиясы мүчөлөрдүн жана кеп курамдардын аткаруучу кеп милдеттеринен ажыратылып жүргүзүлөрү менен түшүндүрөт. Натыйжада, сөз кеп милдети менен байланышта кабыл алынбайт. Ал: «Сүйлөөгө теория аркылуу, тилдик билимдерди, эрежелерди өздөштүрүү аркылуу үйрөтүү бизди өздөштүрүлүп жаткан тилдеги сабакка эмес, ошол тил жөнүндөгү сабакка алып келет» [79, 45-б.] – деп жазат.

Экинчи тил өздөштүрүлүп жаткандыгына байланыштуу грамматикалык интерференцияны алдын алуу максатында оозеки жана жазууда да каталарды болтурбоо максатында, И.П.Пассов туура белгилегендей, эреже-нускама талап кылынат. Кыргыз тилинин грамматикасын өздөштүрүү орус тилдүү окуучуларга айрыкча татаал, себеби кыргыз тили агглютинативдик тилдерге кирет. Кыргыз тилиндеги мүчө жаңы сөз куруунун эң маанилүү бөлүгү гана эмес, ал башка тилдин, мисалы, орус тилинин лексикалык жактан өз алдынча бирдигинин эквиваленти боло алат. Ошондуктан кыргыз тилин үйрөнүүдө сөздүн грамматикалык формасына бөтөнчө көңүл буруу талап кылынат. Кыргыз тилинде сөз формасынын бир аз гана өзгөрүүсү бүтүндөй кептин маанисине

таасир тийгизиши мүмкүн. Башталгыч класстын окуучулары кыргыз тилинин грамматикалык эрежелери менен жалпы тилдик түшүнүктөрдү оюн аркылуу бир топ тез жана жеңил өздөштүрүшөт. Себеби оюн окуучулардын сүйлөөгө болгон ниет-каалоолорунун эң жогору болушуна жана аларды табигый кеп кырдаалына аралаштырууга, ал аркылуу кепти грамматикалык жактан сапаттуу курууга, грамматикалык көрүнүштөрдү мыкты эстеп калууга жана чыгармачыл кыял-элестүү ойдун өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Грамматикалык сапаттар бекемдөө жана машыктыруу баскычында оюнду пайдалануу – баарлашуу кырдаалын түзүү жана жалпы эле окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында сөзсүз колдонулуучу каражат. Кыргыз тилинин грамматикасын үйрөтүүдө дидактикалык оюн создун формасын так түшүнүп, грамматикалык жактан туура өзгөртүп, кептик ишмердүүлүккө аралашууну көздөйт.

Айрым практик-мугалимдер грамматиканы өздөштүрүүнүн маанисин ашыкча жогору баалашкан деп калыс эсептешет. Азыркы күнгө чейин бир да адам чет тилинин грамматикалык эрежелерин жөн гана жаттап алуу аркылуу үйрөнбөгөндүгүн баса белгилөө керек. Чындыгында грамматиканы билүү адам ошол тилде сүйлөй алат дегенди билдирбейт. Анда кыргызча сүйлөөнүн грамматикалык көндүмдөрүн кантип калыптандыруу керек деген суроо пайда болот. Жок эле дегенде эки сөздү айкаштырбай, жөнөкөй гана сүйлөшүүнү куру мүмкүн эмес. Эң жөнөкөй ойду билдирүү үчүн сөздүн маанисин туура түшүнүп, аны өзгөртүп, сүйлөмдү кура турган эрежелерди да билүү зарыл. Грамматиканын мыйзамченемдерин билүү окуучуга экинчи тилде ийгиликтүү баарлашууга мүмкүнчүлүк берет. Грамматикалык эрежелер жаттоону талап кылчу нерсе эмес, алар тилди практикалык жактан пайдалануу үчүн зарыл. Маектеши окуучунун сөзүн түшүнүүсү үчүн, ал ал учурда баарлашуунун конкреттүү шарттарына карай, жаңы айтымдарды жаратып, б.а. ал эсинде сакталып калган тил каражаттарын чыгармачылык менен пайдалануусу абзел. Тил каражаттарына грамматикалык эрежелер, сөз жана сөз айкаштарын өзгөртүү эрежелери кирет. Оюн кырдаалдары грамматикалык билгичтиктерди машыктыруунун негизги

усулдук ыкмасы болуп эсептелет. Кыргыз тилин үйрөтүүдө оюн ыкмалары эмоциялык мүнөздөгү төмөнкү максаттарды көздөйт:

1. Баланын кеп аракеттерине карата оң маанайдагы эмоциялык мамилени калыптандыруу;
2. Окуучулардын сабакка кызыгуусун жаратуу жана ошону менен грамматиканы билүү аркылуу алардын кептик активдүүлүгүн жогорулатуу;
3. Кыргыз тилинде сүйлөшүү жана ага жараша тилдик курамдарды жаңы кырдаалдарда мүмкүн болушунча көп колдонуу зарылчылыгын пайда кылуу.

Грамматикалык оюндардын максаты – грамматикалык көрүнүштүн маңызын түшүнүү. Ар бир сөз коммуникативдик жактан негиздүү болуп, грамматикалык курамдын бөлүгү катары өздөштүрүлүүгө тийиш. Грамматиканы үйрөтүүдө керектүү лексиканы пайдалануу менен ишке ашырылуучу элементардуу коммуникативдик максаттар үчүн зарыл көрүнүштөр ырааттуу түрдө тандалат.

Грамматикалык көндүмдөрдү калыптандыруу педагогдон чыдамдуулукту жана максаттуу иш-аракеттерди талап кылуучу узак процесс экендигин, о.э. грамматикалык эрежелер жана жандуу кеп менен байланышсыз өздөштүрүү мүмкүн эместигин эске тутуу керек.

Кептик оюндар сабакта өзгөчө маанилүү жана максатта ылайык келет. Ал балдарды байланыштуу кепке үйрөтүүнүн мына бул милдеттерин камтыйт:

- окуучуларды ар түрдүү кырдаалдарга жараша түрдүү курамдагы фразаларды өз алдынча түзө билүүгө үйрөтүү;
- ар түрдүү коммуниктивдик милдеттерди (өтүнүч, сүрөттөө, баш тартуу ж.б.) ишке ашыруучу сүйлөмдөрдү куруу жөндөмдөрүн калыптандыруу;
- кыргыз тилинде монолог жана диалог түрүндөгү кепти өнүктүрүү;
- алдын-ала даярдыксыз байланыштуу кепти мүмкүн болушунча көбүрөөк колдонгудай шарттарды түзүү.

Жогоруда аталган милдеттер ойду билдирүү үчүн ар кандай тилдик каражаттарды эркин айкаштыра билүүнү талап кылат. Байланыштуу кепке үйрөтүү окутуунун максаты жана каражаты болуп эсептелет. Максаты болгон себеби, окутуунун түпкү максаты кеп кура билүү, б.а. байланыштуу кепти билүү болуп эсептелет. Ал эми окутуу каражаты болгон себеби, сөз тандоо, тыбыштарды туура айтуу, тамгаларды туура жазуу, лексикалык жана грамматикалык көндүмдөрдөн кийин байланыштуу кептин курамында колдонулат. Окуучулар байланыштуу кепте тыбыштарды туура айтып, сөздөрдү кепте эркин колдонуп, сөздөрдү айкаштырууда грамматикалык каталарды кетирбеген учурда гана сөздөрдү чындап өздөштүрдү, тыбыштарды туура айтканды билип, кептин грамматикалык түзүлүшүн анык үйрөндү деп айтууга болот.

Оозеки байланыштуу кепти өстүрүү боюнча иште үч нерсени айырмалоо маанилүү:

- билимдерге ээ болуу жана көндүмдөрдү калыптандыруу (тил бирдиктерин жана категорияларын, тил бирдиктеринин милдеттерин өздөштүрүү);
- билгичтиктерге ээ болуу (кеп билдирүүлөрүн куруу тажрыйбасы же псевдокоммуникация);
 - билгичтиктерди пайдалануу (башкалардын кеп билдирүүлөрүн кабыл

алып түшүнүү жана өзүнүкүн билдирүү) же кепте өз ара аракеттенүү.

Байланыштуу кепти өстүрүү милдеттеринен кеп оюндарынын милдеттери келип чыгат. Алардын негизги милдети кыргыз тилинде өз алдынча сүйлөй алуу үчүн кеп көндүмдөрү менен билгичтиктерди калыптандыруу. Кеп оюндарынын өнүктүрүүчү милдети балдардын ой жүгүртүүсүн, өз оюн тил каражаттары аркылуу так билдирүү билгичтигин өстүрүү, кеп – ой жүгүртүү милдеттерин өз алдынча жана чыгармачылык менен чечүү көндүмдөрүн калыптандыруу, эс тутумун, элестүү ой жүгүртүмүн (воображение) активдештирүү болуп эсептелет. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн зарыл нерселер: балдардын мурдатан өздөштүргөн тилдик материалдары, ошолордун негизинде калыптандырууга

мүмкүн болгон кеп көндүмдөрү менен билгичтиктерди билүү; аларды жөнөкөйдөн татаалга карай принциби боюнча ырааттуу түрдө калыптандыруу. Экинчи тилди окутуу маселеси менен алектенген усулчулардын көпчүлүгү оозеки байланыштуу кеп көндүмдөрү деп ар түрдүү курамдагы кепти түшүнүү жана белгилүү бир ойду билдирүү үчүн, ошондой эле кеп курамдарын жарата билүү жөндөмүн аташат. Көндүмдөрдүн топтому ар түрдүү кырдаалды кепте чагылдыруучу кеп билгичтигин түзөт. Кебиндеги коммуникативдик милдетти милдетти дидактикалык оюн аркылуу чечүүгө болот. Ал кеп билгичтиктерин өстүрүүчү кеп оюндарына гана эмес, лексикалык жана грамматикалык оюндарга да тиешелүү. Кеп оюндарынын өзгөчөлүгү – бул оюн түрүндө окутуу процессинде окуучунун көңүлү кеп айтымына жана иш-аракеттин натыйжасына бурулгандыктан, өзүнөн өзү жаттап калуу механизми басымдуулук кылат. Ошого байланыштуу алдын ала даярдыксыз, жатталып алынбаган, өзү билгендей, эркине жараша айтылган натыйжалуу кеп жаралат.

Жогоруда аталган бардык милдеттерди кептик дидактикалык оюндар аркылуу ишке ашырууга болот, себеби алар төмөнкү көндүмдөр менен билгичтиктерди калыптандырат:

1.Автоматизм. Оюндун жүрүшүндө окуучу типтүү кеп курамдарын көп жолу кайталап, колдонуу менен аны жакшы өздөштүрөт, ошондуктан аларды тез түшүнүп, ойду билдирүү үчүн тез колдонот. Туура жана эркин сүйлөө көндүмү пайда болуп, окуучу өзүнө керектүү сөздөрдү тез тандай алат, аларды өзгөртүп, бири-бири менен айкаштыра алат.

2.Туруктуулук. Кеп оюндары башка көндүмдөргө туш кылып, алар менен иштөөгө даярдайт. Эгерде окуучу: “Апам менен атам” деп айта алса, демек, ал бул сөз айкашын андан соң, мисалы, “Ата-энем ооруканада иштейт” деп татаал курамга өтө алат. Ошентип, кептик оюндар баланы көндүмдөрдүн туруктуулугуна даярдайт.

3.Ийкемдүүлүк. Кеп көндүмдөрүнүн ийкемдүүлүгү эки тараптуу каралат: бир жагынан алганда, бул көндүмдөр жаңы кырдаалда кепке аралашууга жөндөмдүү

кылса алса, экинчи жагынан алганда, ал көндүмдөр кепте жаңы тилдик материалды пайдалана алууга жөндөмдүү кылат. Мисалы, окуучу “*бала жазып жатат, кыз окуп жатат*” деген кеп курамдарын түзө алса, “*Маша сүрөт тартып жатат, Вера ойноп жатат, Антон ырдап жатат*” деген сыяктуу кеп курамдарын түзө алат.

4.Өз алдынчалуулук. Кеп оюндары окуучуну жаңы болгон кырдаалдарга туш кылат. Ар бир учурда ал жагдай окуучуну өз билимине таянып, өзү чечим кабыл алып кеп милдетин ишке ашырууну, кеп курууну талап кылат.

5.Өндүрүмдүүлүк жана чыгармачыл мүнөз. Кеп оюндары чыгармачылык мүнөзгө ээ. Кеп билгичтигин калыптандыруу өз-өзүнчө кеп көндүмдөрүн өстүрүү боюнча ырааттуу, кылдат ишти, о.э. дидактикалык оюндар аркылуу ар бир кеп курамын бышыктоону талап кылат. Аталган дидактикалык принцип эске алынган «бир нерсени алып келип берүү өтүнүчүн» түшүнүү көндүмдөрүн алып көрөлү. «Буйрукчу» оюну бизге жардам болот. Буйрукчу окуучуга буйрук берет. Алгач ал: – *Китепти алып кел,*– дейт. Анан: – *Кызыл китепти алып кел. Столдон кызыл китепти алып кел, Столдон жаныбарлар жөнүндөгү кызыл китепти алып кел...*– дейт.

Жогоруда айтылгандай, дидактикалык оюндардын жана алардын жүрүшүндө ишке ашырылуучу псевдокоммуникация аркылуу маектештердин ортосунда максаттуу түрдө маалымат алмашуу болгон учурда байланыштуу кепти өстүрүү боюнча сабак усулдук жактан туура уюшулган болот. Псевдокоммуникация чыныгы баарлашуу үчүн машыгуучу аянтча милдетин аткарып, чыныгы кептик байланышка алып келет. Бири-бири менен баарлашуу ж.б. иш-аракеттерди жасоо үчүн эркин чөйрөнү түзүүгө жөндөмдүү болгон жана сабакты эмоциялык жактан толук кандуу кыла ала турган оюн псевдокоммуникацияны жаратат. Акылды гана эмес, эмоцияны да ээлеп алган тил үйрөнүү процесси активдүү ой жүгүртүүгө жол салып, кеп аракетин ишке ашыруу үчүн жагдайлуу контекст түзөт. Аларсыз сүйлөө көндүмдөрү эч качан кептик көндүмдөргө айланбайт. Окуучу сабактарда тиги же бул түрдөгү сүйлөмдү көп жолу, бирок контекстен

сырткары кездештирбесе, ал кепке кошула албайт, себеби аларга мүнөздүү кептик кырдаалга байланышсыз, жөн гана тилдик көнүгүүлөр буга жетишсиз.

Тил баарлашуу каражаты, ал эми кеп адамдардын бири-бири менен баарлашуу жолу болуп эсептелет. Баарлашууга үйрөтүү диалог түрүндөгү кеп көндүмдөрүн калыптандырууга кирет. Диалогго катышуу монолог түрүндөгү кеп куруудан татаалыраак келет. Диалог маектештин сөзүнө реакция катары пайда болот. Бирок диалог жүргүзүү үчүн монологдук кепте ойду так билдирип, андан соң ал көндүмдөрдү диалогдо колдонуу керек. Көп учурда окуучулар мектепте «Канчадасың?», «Атың ким?», «Кайда жашайсың?», «Кайсы мектепте окуйсун?» деген суроолорго оңой эле жооп беришет. Бирок чыныгы таанышуу кырдаалында эркин сүйлөөгө даяр эмес. Алар «Эжеңдин аты ким?», «Байкең канчада?» деген сыяктуу суроолорго жооп берүүдө кыйналышат, б.а. алар эң жөнөкөй билимдерди талап кылуучу, бирок жатталган сүйлөмдөрдүн чегинен чыккан кепти колдой алышпайт. Алсак, аталган кеп кырдаалында окуучулар таандык мүчөлөрдүн жактык түрлөрүн толук колдоно алышпайт. Алар болгону көп жолу кайталоо аркылуу бир гана жак мүчөсүн талап кылуучу сүйлөмдөрдү жатташкан. Курулай жаттоо эмес, типтүү диалогдорду ар турдүү жактарга жак мүчөлөрүнө ылайык, баарлашуунун ар кандай жагдайларында жаратуу туура болуп эсептелет. Бул аталган грамматикалык темада таандык мүчөлөрдү өздөштүрүү окуучулардын жалпы тилдик жак түшүнүгүнө жана аны чагылдыруучу тилдик каражаттар тутуму жөнүндө билимдерине негизделүүсү зарыл. Диалог түрүндөгү кепти уюштурууда ар дайым кандайдыр бир күтүүсүздүк, бир эле кырдаалдардын кайталана бербей, жаңыланып туруусу талап кылынат.

«Таанышуу» диалогун оюн түрүндө элестетилген кырдаалда уюштуруп, ал балдарга, мисалы, сүйүктүү мультфильмдердин, жомоктордун каармандары болууга, ал турсун, бири-биринин ролун ойноого мүмкүнчүлүк жаратууга болот. Мында күтүүсүздүк элементи пайда болуп, ал окуучуларды табигый баарлашууга жакындатат. Бир окуучу экинчи окуучудан атын сураганга

караганда, ошол эле окуучу түлкүнүн ролунда короздон ал ким экенин сураган окуучулардын өздөрү үчүн да таптакыр эки башка көрүнүш. Диалог түрүндөгү кептик кырдаалда балдардын жалпы активдүүлүгүнө жетишүү өтө маанилүү. Жеке сага эмес, башкага да багытталган суроого жооп берүүдөгү ички активдүүлүк абалы бардык окуучуларды кызыктырат. Ролдук оюндар диалогдук иште эң ийгиликтүү болору иш тажрыйбадан белгилүү.

Диалог түрүндөгү кептер «...далилдегиле», «...белгилегиле» сыяктуу кеп каражаттарын колдонуу менен, бөтөн тилде кеп курууга үйрөтүүгө да жардам берет. Башталгыч класстарда иш-аракетке тартылуу себеби күчтүү болуу үчүн, бала тактап билүүчү, бир жакка чакыруучу, суроо берүүчү ж.б. кеп аракетин жасашы зарыл боло турган оюн уюштуруу керек. Мисал үчүн, коммуникативдүү милдеттерди ишке ашыруучу ар кандай суроо-жооп түрүндөгү кырдаалдар камтылган бир нече дидактикалык оюнду келтирели. **«Нерсени тап»** дидактикалык оюну. [70, 116-б.] Окуучу класстан чыгып турат, алып баруучу кайсы бир буюмду, мисалы, китепти катат. Балдар: *«Кире бер!»* – деп чакырганда, окуучу класска кирип, суроолорду бере баштайт: *«Китеп столдун астындабы?»*, *«Китеп шкафтын ичиндеби?»*, *«Китеп сумкадабы?»* ж.б., суроолорду бере баштайт. Кыргыз тилиндеги жандоочтор кепти өздөштүрүүдө мүнөздүү кыйынчылыктарды түзөт, ошондуктан оюнда каталар кетирилүүсү ыктымал. Бул оюнда илик жөндөмөнү талап кылуучу *жанында, ичинде, тушунда, астында ж.б.* жандоочтордун колдонулушу орус тилдүү окуучулар үчүн белгилүү кыйынчылыктарды жаратат, себеби орус тилиндеги орун маанисин камтуучу предлогдор ар түрдүү жөндөмөлөр менен айкашта колдонулат. Алсак, *жанында* жандоочу орус тилиндеги *рядом* предлогунун эквиваленти болсо, *ичинде* жандоочу: а) *внутри* предлогуна; б) *в* предлогуна туура келет. Булардын баары тең орус тилиндеги үч башка жөндөмөдө колдонулуп, б.а. кыргыз тилиндеги жандоочтордун грамматикалык жактан орус тилинин маанилик эквиваленттерине туура келбестиги аларды өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктын негизги себеби болуп эсептелет. Ошондуктан, аларды

өздөштүрүү жана кепте колдонуу көндүмдөрүн калыптандырууда өтө кылдат иш талап кылынат.

Э.Ю.Сосенко диалог түрүндөгү коммуникативдик жагдайды уюштурууда анын төмөнкү курамдык бөлүктөрүн билүү керектигин белгилейт [106]:

1. кеп аракеттеринин мотивин же максатын (кимге жана эмне үчүн сүйлөө керек) окуучуларга түшүндүрүү;
2. диалог учурунда өздөштүрүлүп жаткан кеп курамдарын колдонуусуна түрткү берүүчү кырдаалды, ролдорду сүрөттөп берүү;
3. кеп аракеттерин аткаруунун үлгүсүн көрсөтүү.

Мисалы, өтүнүч менен кайрылуу, өтүнүчкө кыймыл-аракет же сөз менен жооп берүү тапшырылды дейли. Максат-ниетке жараша өтүнүч ар түрдүү куралышы мүмкүн: – *Мага эки машина берип койчу.* Жооп ар кандай болуусу мүмкүн: – *Менде машина жок; менде эки эмес, бир эле машина бар ж.б.* Кайсы учурда өз ара кеп алмашуу табигый түрдө болот? Кайсы элестетилген роль алардын эң көп вариантта болушун камсыз кылат? Аталган учурда балдарга тааныш күнүмдүк кырдаалдарды пайдаланса болот: «*Сатуучу – кардар*», «*Балдар – апалар*», «*Окуучу – мугалим*» ж.б. Балдардын бардыгы тең кептик активдүүлүктү көрсөтүүсү үчүн жогорудагы оюн процессине өтүнүчтү билдирүүдөн сырткары дагы кандайдыр бир кошумча оюндук маанини камтуучу элементти киргизүү натыйжалуу болот.

Кептик оюндарды уюштуруунун негизги талаптары төмөнкүлөр:

1. Окуучулар ар бир кырдаалда түрдүү чечим чыгарууга мүмкүнчүлүгү болушу үчүн жетиштүү тилдик материалды билүүсү зарыл;
2. Оюн эрежелери балдардын бири-биринин айткандарын жөн гана кайталай берүү мүмкүнчүлүгүн жоёт. Оюнга кызыгуу менен окуучулар ар түрдүү варианттарды түзүп, жалпы кеп ишмердүүлүккө өз салымын кошушат;

3. Оюнда кеп каражаттарын тандоо, ага кызыгуу жана чыгармачыл чөйрө кыялда элестетилген, ошонун ичинде сыйкырдуу кырдаалдын жардамы менен камсыз кылынышы мүмкүн;
4. Ойду билдирип, лексикалык материалды сүйлөмдөргө бириктирүү үчүн окуучулар грамматикалык көндүмдөргө ээ болуулары зарыл.

Кеп оюндарын жүргүзүүдө төмөнкүлөрдү көзөмөлдөө талап кылынат:

- а) өздөштүрүлгөн кеп бирдиктеринин туура колдонулушу;
- б) айтылган кептин логикалуулугу, композициялык жактан бүтүндүгү;
- в) маектештин жооп иретиндеги аракеттеринин тууралыгы жана тездиги.

Тилди өздөштүрүү – бул автоматташтырылган чыгармачыл кеп билгичтери менен тил сезгичтиги.

3.3. Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн усулдук ыкмалары

Билим алуунун жолу ар түрдүү. Кадимки сабакта окуучулар теориялык билимдерди алып, андан соң аларды өз тажрыйбасына айлантат, ал эми оюнда алгач тажрыйбаларга ээ болуп, алардын негизинде теориялык билимдерге жетишет.

Таблицада кадимки сабакта жана оюнда билимдерге жетишүүнүн жолу салыштырылып көрсөтүлгөн:

Сабак	Оюн
1. Өздөштүрүлгөн билимдерди актуалдаштыруу (өтүлгөн материал боюнча суроо)	1. Оюн чөйрөсүн уюштуруу (эрежелерди түшүндүрүү, командаларды уюштуруу)
2. Билимдерди берүү (жаңы материалды түшүндүрүү)	2. Оюн аракеттери (оюндун жүрүшүндө билимдерди актуалдаштыруу да, керектүү көндүмдөрдү машыктыруу активдүү таанып-билүү аракеттери)

3. Бекемдөө (көнүгүү\машыгуу)	3. Жыйынтык чыгаруу (билимдерди алуунун механизми бирдей эмес)
4. Теориялык тыянактар	4. Оюнду талдоо

Оюндун эң башкы артыкчылыгы:

Кадимки сабакта окуучулар теориялык билимдерди алып, андан соң аларды тажрыйбага айландырышат.	Оюнда алгач тажрыйбаларга ээ болуп, алардын негизинде теориялык билимдерге жетишет.
--	---

Оюнда билимдерди өздөштүрүү таптакыр башкача нукта мугалим даярдап берген материалдын негизинде эмес, окуучулардын өз ой аракеттеринен улам уюштурулат. Окуучунун өзү сүйлөгөндү үйрөнгөнгө, билимин аныктоого, өзүн өзү текшергенге жана өз каталарын өзү оңдоого өбөлгө түзүлөт.

Мындай көз караш төмөндөгүдөй сунушталат:

- даяр билимдерди берүү, б.а., окуу материалын өздөштүрүү түрүндөгү көнүмүш окуу процессин кайра кароо, билгичтиктер менен көндүмдөрдү калыптандыруу;
- бул окуу процессин конкреттүү окуу милдеттерин окуучулар өздөрү коюп, өздөрү чечкидей кылып багыттоо.

Дидактикалык оюндардын башкы артыкчылыгы – бул окуучу кеп аракеттери аркылуу таанып-билүү максаттарына жетип, билимдерге ээ болот. Мугалим окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн жандандыруу аркылуу тилдик кубулуштар жөнүндөгү билимдерди бекемдеп, көндүм менен билгичтикти калыптандырууга шарт түзөт. Ал эми оюнда уюшулган топтук иш кеп кырдаалын түзөт. Окуучулар өздөрүн эркин сезип, ката кетирүүдөн коркпойт. Натыйжада оюндун жүрүшүндө өз ара ой алмашуу, б.а. оюндун башка катышуучулары менен кептик байланыш түзүү үчүн өз каталарын оңдоп, өз сезимдерин билдирүүгө психологиялык жагымдуу жагдай түзүлөт «...эч кыстоосуз, өз ыктыяры менен ойноо аркылуу, өз

эрки менен чыныгы натыйжаларга жетишүүгө умтулуп» [1, 76-б.] анын катышуучулары бир максаттын тегерегине топтолушат. Бул бири-биринин билимдерин толуктап жана өз ара жардамдашууга шарт түзөт.

Дидактикалык оюнда оюн максатынан сырткары окуу, таанып-билүү максаттары да бар. Оюн максаттарына жетишүү ошол максаттарга да жетүүнү шарттайт. Оюндар окутуунун башка ыкмалары жана сабактын бөлүктөрү менен өз ара байланышта болууга тийиш, антпесе айрым учурда оюн сабактын башка элементтеринен ажыратылып, анын бүтүндүгү бузулат.

Дидактикалык оюнду өткөрүүдө күтүүсүздүккө, башаламандыкка жол бербөө керек жана окуучуларды топторго кандайча бөлүүнү да кылдат ойлонуу зарыл:

- Эң жөнөкөй, тез жолу – катышуучулар катар менен 1,2 же 1,2,3 деп санашып, бардык биринчилер, экинчилер (жана үчүнчүлөр) бир топко биригип, чогуу иштешет.
- Мугалим окуучуларды жыл мезгилдерине жараша бөлөт.
- Мугалим ар бир окуучуга сөз жазылган баракчаны сунуштайт.

Окуучулар топтук катарларын түзүшөт. Мисалы, жүк ташуучу унаа, велосипед, автобус – унаанын түрлөрү. Максым, кымыз, суу, сүт – суусундуктар.

- Жуптарды түзүү үчүн мугалим суроо жоопторду даярдайт. Жарымында

суроолор, жарымында жооптор жазылган кичинекей баракчалар алдын ала даярдалып, окуучуларга таркатылат. Суроо менен жооп дпл келсе, жуп түзүлөт.

- Ар бир катышуучу макалдын жарымы жазылган баракчаны алып, ошол

макалдын экинчи бөлүктөгү мазмунуна жараша өз жубун табат.

- Журналдан алынган сүрөттү катуу кагазга чаптап, аны майда бөлүктөргө

кесет. Сүрөттөрдүн саны топтордун санына жараша болот. Окуучулардын ар бирине кичинекей кесикчеден таркатылат. Бир сүрөттү чогулткан балдар бир топту түзүп, мазмунун айтып беришет.

Байланыштуу кепти өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндарды колдонулган мугалимдин милдеттери төмөнкүдөй:

1. Тандалган оюндун түрү педагогикалык жана дидактикалык жактан негизделип, натыйжалуу болуусу тийиш. Дидактикалык оюн сабактын окуу максаттарына, тагыраак айтканда, байланыштуу кепти өстүрүү максаттарына ылайык келүүсү зарыл. Буга байланыштуу алдын ала натыйжаларды пландап алуу зарыл, б.а. сабактын алдын-ала аныкталган максаттары менен милдеттерин оюн аркылуу ишке ашыруу керек. Оюндун диагностикалык мүмкүнчүлүктөрү окуучулардын коммуникативдик тапшырмаларын болжолдой алат.
2. Дидактикалык оюндарды жүргүзүүчү мугалимдин милдети – билимдерди коммуникативдик жактан пайдаланууга болгудай тутумга келтирүү, оюндун кайсы бир жагына берилип кетпөөгө көз салуу. Анын сабактагы ролу менен ордун аныктоо.
3. Оюн учурунда колдонулуучу сөздөр, сүйлөмдөр, сюжет балдардын күнүмдүк турмушунан алынуу талап кылынат. Бул жагдай тилге эркиндик берип, балдар өздөрүнө тааныш жана жакын нерселер жөнүндө сүйлөшөт. Демек, адаттагы оюн жагдайларын, иш аракеттерин кылдат ойлонуп даярдоо керек.
4. Оюндар окуучулардын жаш курагына жана тилдик мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келиши керек. Оюнду тандоодо, даярдоодо жана өткөрүүдө мугалим окуучулардын даярдыгын, кызыкчылыктарын жана билим деңгээлин эске алуусу зарыл. Деңгээли төмөн класстар үчүн жеңил, жөнөкөйлөтүлгөн окуу тапшырмалары каралган оюндар, ал эми күчтүү класстарда татаал окуу иш-аракеттерди камтыган оюндар өткөрүлөт. Бирок өтө жеңилдетилген оюндар сабакка кызыгууну төмөндөтүшүн эске алуу зарыл. Анткени мындай жагдайда балдардын тилди билүүгө умтулуусу

жоголуп кетет. Ашыкча татаалдаштырылган оюндар да жогоруда аталган маселелерге алып келет. Кеп аракетин аягына чыгаруунун мүмкүн эместиги жана оюндун активдүү катышуучусунун деген сезимдин жоктугу окуучунун ал процеске кызыгуусун төмөндөтөт.

5. Программанын талаптарын эске алганда, оюндун түрлөрү акырындап жеңилден татаалга өтөт. Ушуга байланыштуу окуучулардын оюнга, билимге болгон кызыгуусун арттырат.
6. Дидактикалык оюндар өздөштүрүлүп жаткан тилде өтүлүүсү керек, себеби ал да байланыштуу кепти өстүрөт. Оюн учурунда мугалим ар түрдүү фразаларды колдонуу менен кыргыз тилинде сүйлөйт. Мисалы: «*Кайсы топ чыгат?*», «*Ким биринчи айтты?*», «*Үчүнчү катар жеңди*» ж.б. Сөздөр оюндун жүрүшүндө семантикалаштырылып жандандырылат.
7. Оюнга мүмкүн болушунча көп бала катышуусу керек. Балдар канчалык көп катышса, ошончолук окуучу кыргыз тилинде сүйлөөгө машыктырылат.
8. Оюнду алып баруучу көптүк учурда мугалим, ал мүмкүн болушунча арт жагында болуусу керек. Окуучулар оюнда алып баруучу болуу менен өз кептерин практикада өстүрүп, өздөрүнө ишеними артат.
9. Окутуунун башка ыкмаларындай эле, оюндар да көрсөтмөлүүлүктү талап кылат. Окуучулардын туура жоопторуна баа берип белгилөө үчүн ар түрдүү белги берүүчү нерселерди (сүрөттөр, баракчалар, түстүү кагаздар, жалбырактар ж.б.), о.э.кыймылдарды, жаңсоо-ишараттарды пайдаланса болот. Оюнчуктар, таблицалар, схемалар, желекчелер, ар түрдүү белгилер ж.б. дидактикалык материалдар окуучулардын кебин өстүрөт. Дидактикалык жана көрсөтмөлүү материалдар сапаттуу жана кооз жасалышы керек. Мунун баары оюндун көрсөтмөлүү фондун түзөт.
10. Оюндун эки жактуулугу: анын шарттуулугу жана оюндун катышуучуларынын чыныгы жүрүм-туруму менен мүнөздөлөт. Оюнду сөзсүз түрдө талкуулоо зарыл. Оюндун жүрүшүн жетектеп, окуучулардын активдүүлүгүнө жетишүү жана оюн учурунда эң өзгөчөлөнгөндөрдү белгилөө керек. Бул окуучулардын активдүүлүгүнө өбөлгө болот.

Окуучулардын сабакка кызыгуусун жоготпой колдоо үчүн сабак учурунда пайдаланылуучу оюндар сөзсүз аягына чейин жеткирилип, бүткөндөн кийин жыйынтык чыгарылуусу зарыл. Мугалим аларга сабактын жыйынтыгын чыгарып, бааларды коюуга толук мүмкүнчүлүк бере алат. Оюндарды жалпылап, жыйынтыгын чыгаруу дидактикалык жана тарбиялык мааниге ээ. Албетте, окуучуларды кыргыз тилинде жыйынтык чыгарууга үйрөтүү керек, бул да кепти өстүрүү максаттарына ылайык келет.

Дидактикалык оюндун түзүмдүк бөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

1. Сабактын мазмунунун *оюн чөйрөсү* кандайдыр бир маселени камтыгандыгы;
2. Оюндун катышуучуларынын *ишин уюштуруу*, ал командаларды түзүү, ролдорду аныктап бөлүштүрүү;
3. Оюн аркылуу *өз ара аракеттенишүү*. Катышуучулардын аракеттеринин ирети, түрү жана ыкмалары алдын ала даярдалып, оюн башталганга чейин окуучуларга жарыялана турган эрежелерде аныкталышы;
4. Окуучулар менен кайтарым байланыш түзүүнү усулдук жактан *баалуу тутум* сыяктуу элементтердин камсыз кылышы.

Кепти өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюнду уюштуруп өткөрүү үчүн төмөнкү иш-аракеттер аткарылат: 1. Оюндун максатын аныктоо; 2. Оюндун сценарийин иштеп чыгуу; 3. Ролдордун топтомун жана оюнчулардын милдеттерин аныктоо; 4. Оюндун эрежелерин тактоо; 5. Оюндун реквизиттерин даярдоо; 6. Баалоо тутумун иштеп чыгуу.

Оюндун өзү үчүн керек болуучу нерселерди: сүрөттөрдү, оюнчуктарды, ар кандай буюмдардын түспөлдөрүн, белги берүүчү каражаттарды ж.б. алдын-ала даярдап алуу талап кылынат.

Байланыштуу кепти өстүрүү сабактарында дидактикалык оюндарды пайдалануучу мугалимдер талап кылынган маанилүү эрежелери:

1. Оюн – бул курулай максат эмес, бул окутуунун олуттуу түрү.

2. Оюнда ызы-чуу эмес, ар кандай үндөр болот. Бул процесс башкарылып туруусу зарыл. Бир да бала бош турбайт, баары иш менен алек. Балдар оюндан анын эрежесине ылайык сыртка чыгышы мүмкүн, бирок сабактан чыгышпайт. Алар үчүн атайын тапшырмаларды алдын-ала даярдап коюу керек. Жакшы окуган окуучулар алып баруучу, эксперт, байкоочу ж.б.боло алат.
3. Өзгөчө муктаждыкка ээ балдарды дайыма оюнга аралаштыруу. Алар үчүн атайын ыңгайлаштырылган эрежелерди ойлоп табууга болот.
4. Эгерде мугалим оюнга катышса, анын эрежелерине толук баш ийип, эч бир бөлүнбөй жана алып баруучуга же башка оюнчуларга «жардамдашпайт».
5. Оюнга сырттан байкоо жүргүзүү. Оюн мугалимдин жардамысыз улантылышы мүмкүн болбой калган шартта гана кийлигишүүсү керек. Оюнчулардын каталарына же кетирген мүчүлүштүктөрүнө дароо эле жооп кайтарып, чара көрбөө керек, себеби алар өздөрү бул маселени чечүүгө аракет кылышы үчүн убакыт талап кылынат. Бирок оюнду талкуулаганда, окуучулардын каталарын көргөзүп, өздөрүн оңдогонго багыттоо керек.
6. Балдарга даяр чечимди сунуштардан мурун алар маселени, алардын өздөрү чечишине өбөлгө түзүү зарыл.
7. Балдардын айтканын эч качан кайталабоо. Мугалим баладан акырын же анча так эмес айткандарын катуу жана даана айтууну, башка балдардын көңүл буруусун талап кылуу керек.
8. Оюнду өз алдынча уюштуруу үчүн балдарга убакыт берилет. Бардык каталарды ошол замат оңдоонун кереги жок, анткени оюндан алган ыраматы төмөндөтүлүп, окутуу ыкмасынын натыйжалуулугу жоголуусу ыктымал.
9. Көбүрөөк ойноо. Бир түрдүү, тажатма көнүгүүлөрдүн ордуна оюндарды колдонуу мугалимдин убактысын да, күчүн да үнөмдөгөнгө мүмкүнчүлүк берет. Кызыктуу, өз ара баарлашууга жол ачылып, балдар жагымдуу шартта сүйлөгөндү ырахаттануу менен үйрөнүшөт.

Фонетикалык оюндарды кандайча уюштуруу керек? Тыбыштарды айтуу көндүмдөрүн оюнда калыптандырууда иш-аракеттердин белгилүү иретин сактоо маанилүү. Тыбыштарды, тыбыштык айкаштарды, басымдарды жана үн ыргактарын машыктырууда иреттүүлүк төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- 1. Окуучулардын көңүлүн машыктырылуучу тыбышка буруп,** андан соң жаңы тыбышты киргизүү. Мисалы, кой кандай үн чыгарарын уккула –б’ээ, ал эми козу кандай үн чыгарат – б’э. Дубалдын ары жагынан б’ээ-б’ээ деген үндөр угулат. Минтип кой менен козу “сүйлөйт” (маарайт). Мындай көнүгүүлөр аркылуу кыргыз тилиндеги созулма жана кыска үндүүлөрдү айтууга машыктырса болот.
- 2. Тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды айтуудагы артикуляцияны түшүндүрүү.** Мисалы, кой кантип үн чыгарарына балдардын көңүлүн буруу: тил ылдыйкы тиштердин артында (тиштер – эшик, тил анын артында жашайт). Тил үйдүн эшигинин ылдый жагында. (*каалга – эриндер, тилдин үйү – ооз, эриндер - созулган каалга, тилдин үйү кенен ачык*). Эми келгиле, баарыбыз чогуу б’ээ деп маарайбыз. Окуучулар бул тыбыштык айкашты мугалим менен чогуу кайталашат. “*Эми тил дагы эле эшиктин төмөн жагында жайгашкан, каалга созулган, бирок анча катуу эмес, үй анча кенен, ачык эмес*”, – дейт мугалим. Бүт баары чогуу: “Бэ”, - деп козуну туурашат.
- 3. Тыбыштарды угуп ажыратуу.** Мугалим: «Дубалдын ары жагында кой менен козу бар. Биз аларды көрбөйбүз, бирок үндөрүнө жараша алардын кимиси «маарап» жатканын табышыбыз керек. Таап көргүлө”Б’ээ, б’э, б’ээ, б’э», – дейт мугалим. Ал тыбыштык айкаштарды атаганда, окуучулар кыргыз тилинде төмөнкүчө: «Бул кой» же «Бул козу» – деп жооп беришет.
- 4. Тыбыштарды так айта билүү.** Мугалим: «Биз кой менен козудай «маарап» көрдүк. Эми ар бириңер эмнеге айлангыңар келерин ойлонуп, бизге туурап бергиле. Калгандарыбыз болсо ал эмнеге айланып калганын табышыз керек. Бул үчүн мен силерди кезек менен чакырам. ... Айткылачы, бул окуучу (мүмкүн, Саша) эмне болуп калды» – дейт.

5. Фонетикалык оюндун жүрүшүндө тыбыштык айкаштын курамындагы тыбыштарды айтууга машыктыруу.

Мугалим мындай дейт: «Бийик тоолордо чабандар жашашат. Алар жайлоолордо мал кайтарышат. Бир жолу алар койлор менен козуларды ажыратып бөлмөк болду. Койлор менен козулар болсо кайра кошулуп, чогуу оттогулары келет. Алардын кошулушу силер кой менен козулардын туура «маароосуна» жараша болот. Эгерде туура эмес маарасаңар, козулар койлордон (ата-энелеринен) түбөлүк ажырап калат. Эми эки топко бөлүнөбүз: бириңер кой, экинчиңер козу болосуңар». Окуучулар "Б'ээ, б'э, б'ээ, б'э деген үндөрдү кайталашат. Мугалим аларды кунт коюп угуп, тыбыштарды кандай айткандары жөнүндө тыянак чыгарат.

Ар бир фонетикалык оюн конкреттүү максатка ээ жана аны конкреттүү иретте жүргүзүлүүсү талап кылынат. Жогоруда созулма жана кыска “ээ – э” тыбыштарынын мисалында фонетикалык оюндун үлгүсү берилди. Ал эми эне тилинде жок үнсүз тыбыштардын, мисалы, “к” тыбышынын “а,о,у,ы” үндүүлөрү менен айкашуунун үстүндө кандайча иштөө керек?

1. К (кы) тыбышын жана к курамында бар тыбыштык айкашты киргизүү. Мугалим: «Балдар, «к (кы)» тыбышы кошулган сөздөрдү уккула: каз, кайык, кашык, бака, балык, бак, кыз. «К (кы)» тыбышы арткы түпчүл тилчил деп аталат. Себеби ал ооздун тереңинде пайда болот, ал айтылыш орду жагынан «х» тыбышына жакын. Муундарды туура кайталагыла: «-кы, - ку, - ко,- ка». Эми баарыбыз бирге ойнойлу. Келгиле атышабыз: «кых-кых-кых», эми скрипкада ойнойлу «кый-кый-кый». Айткылачы, эшик кантип кыйчылдайт: “кыйч-кыйч-кыйч”; аюу болсо минтип уктайт: “кы-кы-кы”. Эми баарыңар атып жаткандай кыймылды көрсөтүп кайталагыла: кых-кых, скрипкада ойногула кый-кый, кыйч-кыйч – эшиктин үнүн туурагыла» (ары-бери басып эшиктин ачылып-жабылышын көрсөтсө болот) – дейт. Бардык окуучулар мугалимдин артынан “к” тыбышы кошулган муундарды

кайталап, эшикти ачып, мылтык менен атып, же уктап жаткандай ар кандай кыймылдарды туурашат.

2. Карама-каршы тыбыштык көрүнүштөрдү өздөштүрүү. К(ы) тыбышын к(и) тыбышы менен алмаштырууга болбойт. Бул үчүн балдар к(ы) тыбышы ы, у, а, о үндүүлөрү менен «достошуп», ошолор менен гана айкалышарын билиши керек.

3. Тыбыштык талдоонун элементтери. Мугалим: «Эми мен сөздөрдү атайм. Эгерде к(кы) тыбышы өз достору менен кошулган сөздү уксаңар, эки колуңарды көтөргүлө, эгерде башка тыбыштар менен турса, колуңарды такыр көтөрбөгүлө». Мисалы, айтылуучу сөздөр: бака, китеп, кара, кашык кат, кийик, козу, көз, кыз ж.б.

4. Эми тыбыштарды сөздүн курамында айтуунун үстүндөгү ишти карап чыгалы. Бул кыргыз аттарын кайталоо түрүндөгү оюн болуусу мүмкүн. Мугалим алдын ала балдардын сүрөттөрүн даярдап же балдардан куурчак оюнчуктарын алып келүүнү суранышы керек. Сабакта сүрөттөгү балдардын же куурчактардын ар бирине ат коюуну сунуштайт. Аттар өздөштүрүлүп жаткан тыбыштады камтуусу зарыл. Мисалы, кыргызча “ж (жы)” жана орусча “ж” тыбыштары. Бул тапшырма аталган тыбыштарды айтуудагы айырмачылыктарды билүүнү шарттайт. Мисалы, *Жапар, Жумабек, Жыргал, Жибек, Жора, Жанна, Женя, Жолборс* ж.б. Ар бир окуучунун куурчагы мугалимдин айткандарын аткарат. Бул оюн аракетин «Апам тамакка чакырып жатат», «Мугалим доскага чакырып жатат» деген сыяктуу жагдайларда колдонсо болот. Оюндун аягында балдар төмөнкү үлгү боюнча өз куурчагы жөнүндө айтып беришет. Үлгү: *Бул менин оюнчугум. Анын аты Жаныбек. Ал – окуучу. Ал сүйлөйт, ырдайт, китеп окуйт. Куурчагым мага жагат. Мен аны менен ойногонду жакшы көрөм*”. Бул дидактикалык оюн 2-класста өтүлүүчү “Оюнчуктар” циклине туура келет. Кайсы бир кыргыз тыбышын орус тилиндеги тыбыш менен салыштыруу түрүндөгү фонетикалык оюнду киргизүү максатка ылайык келет. Кыргыз тилинде

орус тилиндегидей сөздөр кездешерин сөзсүз айтуу керек. Мисалы, *Жанна* деген ат. Кыргыз тилиндеги *z* тыбышы менен тааныштырууда кыргыз сөздөрү менен катар орус тили аркылуу келген *газ, генерал, гол ж.б.*, бөтөн тилдеги сөздөрдү да атоо керек.

Биз кыргыз тилин окутуу программасына “*б*” тамгасы аркылуу (үндүүлөрдүн ортосунда) берилүүчү *в* тыбышын өздөштүрүү каралбагандыгын туура эмес деп эсептейбиз, себеби ансыз кыргыз тилинде оозеки сүйлөөгө үйрөтүү мүмкүн эмес. Мисалы, *ооба [оова], аба [ава], караба [карава]* ж.б. сөздөрдү алалы. В.Н.Шнейдман: «Кээ бир авторлор үндүүлөрдүн ортосундагы кыргызча «*в*» тыбышын интервокалдуу позицияда кош эриндүү “*б*”, бирок толук ажыратылбаган, б.а. орус тилиндеги кош эриндүү жарылма «*б*» менен кош эриндүү жылчыктуу тыбыштын ортосундагы тыбыш деп эсептешет. Бирок, биздин көз карашыбызда орус жана кыргыз тилдериндеги «*в*» тыбышынын кеп агымындагы айырмасы анча байкалбайт» [135, 40-б.] – деп жазган. В.Н. Шнейдман «*ү*» тыбышын айтууну мындайча түшүндүрөт: «Бул өтө эриндүү тыбыш. Аны айтууда тилдин бардык массасы алдыга жылдырылып, анын каптал четтери таңдайга тийбейт. Мындай көрүнүш «*и*», «*е*» тыбыштарында байкалат, тилдин ортоңку бөлүгү таңдайга көтөрүлгөн. «*Ө*» тыбышы: эриндер астыга созулган жана тегерек формада, анын натыйжасында ооз көңдөйүндө жаралуучу демдин чыгуусу үчүн ичке жылчык пайда болот». [135, 40-б.] Биздин көз карашыбызд, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда өздөштүрүлүүчү алгачкы тема “үндөштүк мыйзам” болууга тийиш. Ал кыргыз жана орус үндүүлөрүнүн айырмачылыктарын түшүндүрүүнү камсыз кылат. Бир катар авторлор (О.В. Захарова, А. Орусбаев, А. Турсунов) орус тили менен кыргыз тилинин айырмачылыгын “үндөштүк мыйзамынын” негизинде салыштырат. Алар “орус тилинде үндүү фонемалар үчүн көтөрүлгөн орду негизги (конститутивдүү) белги болуп эсептелбейт, себеби алардын сапаты мурунку же кийинки үнсүздөрдүн сапатына жараша болуп, эң биринчи кезекте алардын каткаландыгы жана жумшактыгы менен

шартталат. Мисалы, “а” фонемасы тегерегиндеги үнсүздөргө жараша төрт түргө ээ: сад [сат], мял [м’ал], сядь [с’ад’], мать [мат’]. Ал эми кыргыз тилинде болсо, тескерисинче, үнсүздөрдүн сапаты алардын тегерегиндеги үндүүлөрдүн сапатына жараша болот. Алсак, “к”, “з” фонемалары алар менен айкалышуучу үндүүлөргө жараша төрт түргө ээ: така [така], теке [т’ек’е], көк гүл [гөк’г’үл’], мен калдым [м’енгалдым] [45 с.45] деп эсептешет.

Дидактикалык оюн аркылуу түзүлгөн кырдаалдуу контекст коммуникативдик усулдун бардык принциптерин сактоого шарт түзөрүн белгилейбиз:

1.Кептик ой жүгүртүү активдүүлүк принциби. Бул кеп аракетине түрткү болуучу себептин жана ишке ашыруу коммуникативдик милдетке ээ (сүйлөө максатынын) болушун талап кылат. Ал окуучулардын активдүү кеп аракеттерин камсыз кылып, кептик ой жүгүртүмүн жүзөгө ашырат.

2.Жекелештирүү принциби. Бул принциптин маңызы аң-сезимде чагылдыруу аркылуу кырдаалга карата жеке инсандык мамиле калыптанат дегенди билдирет. Ал эми кырдаалды жабдууга мүмкүн болгон кептик таянычтар субъекттүү жекелештирүүнү өстүрүүгө жардам берет.

3.Милдет аткаруучулук, б.а. функциялуулук принциби. Кырдаалда кептин максаты, б.а., кеп бирдигинин лексикалык жана грамматикалык функциясы аркылуу милдеттерин чечүүчү коммуникативдик милдет болууга тийиш.

4.Жаңылык принциби. Кырдаал көп курамдуу болгондуктан, ал курамдарды ар түрдүү айкаштыруу менен кырдаалдын дайыма жаңы вариантын табууга болот.

Жогоруда айтылгандай, байланыштуу кеп көндүмдөрү менен билгичтиктерин калыптандыруунун негизги усулу болуп кеп оюндары эсептелет. Кеп оюндарында төмөнкүлөр маанилүү орунду ээлейт:

1. Кепти түшүнүү көндүмдөрүн калыптандыруунун үстүндө иштөө.
2. Байланыштуу кептин активдүү көндүмдөрү менен билгичтиктерин калыптандыруусунун үстүндө иштөө.

Биз монолог жана диалог түрүндөгү кепти калыптандыруу маселелерине токтолсок: *түшүнүү* – байланыштуу кепти өздөштүрүүнүн биринчи баскычы. Кийинки баскыч – *өз алдынча сүйлөө* баскычы. Диалогго катышуу эки жактуу кеп билгичтиктерин талап кылат: маектештин кебинде камтылган ойду туура түшүнүп, өз көз карашын калыптандырып жана аны тил каражаттары менен туура жеткирүү. Экинчи кептик аракет – бул *маектештин сөзүнө жооп кайтаруу*. Диалог түрүндөгү кепке салыштырганда монолог түрүндөгү кепте кеп аракети эркин жүргүзүлөт, себеби кеп ээси керектүү тил каражаттарын башканын сөзүнө жараша эмес, өзү тандап алат.

Жооп иретинде тигил же бул кеп аракетин талап кылуучу монолог жана диалог түрүндөгү кеп көндүмдөрүн дидактикалык оюндар аркылуу калыптандыруу үчүн төмөнкү элементтердин болушу талап кылынат: *элестетилген кырдаалдар, ролдор, атаандаштык негиздер*. Окуучулардын алдына жасалма түрүндөгү сүйлөө милдеттерин эмес, чыныгы абалда сүйлөө гө муктаждык жараткан милдеттерин коюу зарыл. Бул милдет – өздөштүрүлүп жаткан тилдик элементтерди колдонуудагы ой жүгүртүү аракетинин көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн керектүү шарт. Мындай иш тийиштүү аракеттерди көп жолу кайталоону, бир эле түрдөгү үлгү боюнча балдар ондогон фразаларды түзүшүн талап кылгандыктан, мугалим оюндардын жардамы менен кырдаалды түрдүүлөнтүүгө тийиш. Типтүү тил курамдарынын үстүндө иштөөдө өзгөчө орунду көрсөтмө каражаттарды колдонуу ээлейт. Мындай каражатты колдонууну «*Четке кагуу*» оюнунун мисалында карап көрөлү. Мугалим сүрөттү көрсөтүп, атайы эле туура эмес нерсени атайт. Мисалы, чычкандын сүрөтүн көрсөтүп: «*Бул – балык*», – дейт. Окуучулар аны четке кагышы керек, мисалы, «*Жок, бул балык эмес, бул – чычкан. Балыктын буту жок, а чычкандыкы болсо бар. Чычкандын кулагы бар, балыктыкы жок*» ж.б. Мисалда көрсөтүлгөндөй, бул оюнда кыргыз тилинде бир нерсенин бар-жогун, ойду четке кагуу (*-нын ... -сы бар же жок, -ныкы бар же жок*), каршы коюу, салыштыруу боюнча (...болсо) билимдер бышыкталып, мында кеп аракеттерин жүргүзүү көндүмдөрү калыптанат.

Н.П.Задорожная тилдин жаңы элементтерин оюн, диалог аркылуу өздөштүрүү конкреттүү сабактын милдеттерин жана деги эле бөтөн тилге окутуу максатын ишке ашыруу үчүн ишти баскычтуу түрдө ырааттуу жүргүзүү талап кылынат деп эсептейт. Адегенде окуучулар *жаңы сөз же грамматикалык форма менен диалогдун негизинде* таанышат. Андан соң *жаңы сөз же форма бөлүнүп алынып, диалогдун контекстинде* чечмеленет. Андан ары балдардын мурдатан өздөштүргөн билимдерине таянып, *жаңы тил бирдиктерин башка контекстте, башка сөздөр менен колдонуу* сунушталып, б.а. бул окуучулар жаңы материалдарды өз-өзүнчө эмес, айкашуу мамиле аркылуу өздөштүрүүчү олуттуу баскыч болуп эсептелет. Бул баскычта балдардын билим деңгээлине жараша тил бирдиктеринин курамына кирүүчү туруктуу сөз айкаштарын, аларды колдонууда жалпы эрежеге баш ийбей турган учурларды ж.б. берүү зарыл. Бөтөн тилде сөздөрдү туура айкаштыра билүү ал тилди билүү деңгээлинин жогору экендигин далилдейдеп бекеринен эсептелбейт. Ошондуктан аталган билгичтиктер менен көндүмдөрдү калыптандыруу башка бардык бөтөн тилдердей эле кыргыз тилин окутуунун башкы милдеттеринин бири болуп эсептелет, б.а. окуучуларды сөздөрдү эстеп калууга гана эмес, аларды кепте колдонууга да үйрөтүү мааниге ээ.

Дегинкиси, орус мектептеринин кыргыз тили мугалимдери «окуу убактысын үнөмдөө үчүн окуучулардын фонематикалык жана имитациялоо жөндөмдөрүнө толук ишенишет» [45, 45-б.], бул болсо түп-тамыры менен туура эмес. Н.П.Задорожная К.М.Колосовдун сөздөрүнө таянып, мындай дейт: «Эң баштапкы мезгилде эле биринчи кезекте угууга басым жасоо көп учурда туюк кырдаалды жаратат: тыбыштык үлгү талаптагыдай кабыл алынбагандыгы артикуляция туура эместигине алып келет. Ал окуучуларды туура эмес деп кабыл алуучу жаңылыш акустикалык белгини жаратат». Н.П.Задорожная тыбыштарды айтуу көндүмдөрүнүн канааттандырарлык эместигинин, начар калыптанышынын себеби мугалимдер тыбыштарды айтуу иштерине жетиштүү көңүл бурбагандыгынан келип чыгат деп эсептегени туура. «Апам, атам, мен жана менин досторум» деп аталган окуу куралынын түзүүчүлөрү

Н.П.Задорожная менен А.Сапарбаеванын пикири боюнча, тыбыштарды туура айтууга үйрөтүүдөгү негизги милдеттердин бири окуучулардын кепке кулак кагуусун угуусун өнүктүрүү болуп эсептелет. Бул «угуу, айтуу көндүмдөрүн өстүрүүнүн шартын түзөт». Авторлор кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда фонетикалык зарядка олуттуу мааниге экендигин ырастайт. Фонетикалык зарядка лексикалык-грамматикалык материалды өздөштүрүүгө, окуучулардын материалдын тыбыштык жагын түшүнүп кабыл алуусуна, кыйынчылык туудуруучу тыбыштардын үстүндө иштөөгө жагымдуу шарт түзгөндүгү тууралуу айтып, сөздөрүн далилдейт. Машыгуу баскычында «фонетикалык зарядка» аркылуу тыбышты эң мыкты айтуучулардын сынагы сыяктуу конкурсту колдонсо болот. «Мосты доверия. Интенсивный курс русского языка. Книга для преподавателя» окуу китебинин автору Китайгородская Г.А. ишти кызыктуу уюштуруунун жолун сунуштага. Ал: «Фонетикалык иш – бул көп жолу кайталоо гана эмес, о.э фонетикалык материалды түрдүү кырдаалдарда ар кандай үн ыргагы менен көп ирет кайталоо» [53, 71-б.] деп эсептейт. Анын айтканына ылайык: ким «Салам, Айбек! Кандайсың?» деген суроонун эң көп интонациясын ойлоп таап, классташына кайрылып, суроо бере алат?» – деген фонетикалык оюнду пайдаланса болот. Ал эми рифмаланган ыр саптарын пайдалануу фонетикалык ишти жагымдуу жана кызыктуу кылат. Сабактын жүрүшүндө угулуусу анча катуу эмес, жай музыка эмоционалдуу мүнөттү эргүүнү тартуулайт. Фонетиканы үйрөтүүдө басымга да көңүл буруу зарыл. Кыргыз тилинде басым көп учурда сөздүн акыркы муунуна туш келет деген пикирлерди окуп жүрөбүз, бирок буга толук кошулууга болбойт, себеби кыргыз тилинин басымынын айрым өзгөчөлүктөрү, анын ичинде кеп басымынын өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес. Кептеги эмоциялык кошумча маалыматка жараша басым сөздүн башкы, ортоңку муундарына да туш келүүсү ыктымал. Сүйлөмдүн мааниси кептик басымдын туура коюлушуна жараша болот. Бул кыргыз тилиндеги айрым сөздөргө да тиешелүү. Мисалы, *мéнмин- я, барáмын- я пойду (я всегда хожу), барáйын – пойду-ка я ж.б.* сөздөрдү алалы. [44, 59-б.]. Же *атабыз* деген сөздү алалы. Мында басымдын кайсы муунда туурганына жараша

мааниси өзгөрөт. “*Атабыз*” - экинчи муунга туш келсе, «биз ата болуп эсептелебиз», “*атабыз*” - үчүнчү муунга туш келсе, «башка бир адам бизге ата болот» дегенди билдирет. Демек, мында эки башка маанидеги мүчө колдонулган, бирдей жазылуучу, бирок басымдын туш келген жери боюнча айырмалануучу эки башка сөз, эки башка грамматикалык форма: биринчиси баяндоочтук категорияга, экинчи таандык мүчөгө туура келет. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч мектептердин окуучуларынын кебин дидактикалык оңдар аркылуу кеп өстүрүү натыйжалуу жыйынтык берет жана окутуунун эң эффективдүү ыкмасы катары таанылат. Биринчиден, дидактикалык оюндардын жардамы менен тил каражаттарын бекемдеп, айрым лексикалык-грамматикалык материалды топтоп, аларды кепте пайдаланып, окуу материалын угуп, эске тутуп, түшүнүп, аларды көп жолу кайталап кеп өстүрүлөт. Л.В.Щербанын экинчи тилди окутуунун лингвистикалык негиздөөсүнө таянып, окуучулардын кеп компетенттүүлүгүн калыптандырууга болот. Себеби ал окуучуга тилдик материалдын (сөздөгү мүчөлөрдүн, кеп курамдардын) кызмат аткаруучулук (функциялык) милдети менен чектелбестен, практикада колдонуунун т.а. өз оюн айта билүүнүн, кепти түшүнүүнүн, тилдик материалды кайсы учурда, кандай максатта, кантип колдонуунун ыңгайлуу жолун көрсөтөт. Л.В.Щерба тил материалы жандуу кепке байланышсыз окулбагандыгын айтуу менен, дидактикалык оюндун баркы жогору экендиги ырастайт. Экинчиден, кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууда анын өзгөчөлүгүн эсепке алуу өтө маанилүү. Кыргыз тили жөнүндө теориялык жалпы маалымат берүүгө эмес, кыргыз тилинде сүйлөшүүгө, кыргыз тилинде кепти түшүнүүгө, алынган маалыматты кайра кыргызча айтып берүүгө, ар кандай көрүнүштөргө кеп аркылуу жооп кайтарууга, өз мамилесин көрсөтүүгө, тиги же бул ойду же сезимди билдирүүгө үйрөтүү негизги милдет болуп саналат. Албетте, бул аракеттер зарыл теориялык, грамматикалык билимдерди айкалыштырып пайдалануу аркылуу ишке ашырылат. Мында дидактикалык оюндар окуучулардын тил жөнүндөгү абстракттуу билимдерин жандандырып, чыныгы кептик аракеттерге, о.э. кыргыз тилинде сүйлөөгө жол ачат

III бап боюнча корутунду

Кыргыз тили жөнүндө теориялык жалпы маалымат берүүгө эмес, кыргыз тилинде сүйлөшүүгө, кыргыз тилинде кепти түшүнүүгө, алынган маалыматты кайра кыргызча айтып берүүгө, ар кандай көрүнүштөргө кеп аркылуу жооп кайтарууга, өз мамилесин көрсөтүүгө, тиги же бул ойду же сезимди билдирүүгө үйрөтүү негизги милдет болуп саналат. Албетте, бул аракеттер зарыл теориялык, грамматикалык билимдерди айкалыштырып пайдалануу аркылуу ишке ашырылат. Мында дидактикалык оюндар окуучулардын тил жөнүндөгү абстрактуу билимдерин жандандырып, чыныгы кептик аракеттерге, о.э. кыргыз тилинде сүйлөөгө жол ачат. Мугалим окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн жандандыруу аркылуу тилдик кубулуштар жөнүндөгү билимдерди бекемдеп, көндүм менен билгичтикти калыптандырууга шарт түзөт. Кыргыз тилинде байланыштуу кепти өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндарды колдонуунун эрежелери аныкталды. Дидактикалык оюндар лексикалык корду, грамматикалык формаларды, синтаксистик курамдарды өздөштүрүүнү, сөздөрдү пайдаланууну активдештирип, түрдүү грамматикалык формалар менен курамдарды түзүү кептин конкреттүү билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн калыптануусун камсыз кылат.

Дидактикалык оюндарды классификациялоонун көрсөткүчтөрү: иш-аракеттин түрүнө жараша – формасы, узактыгы, мазмуну, ойноочуларга коюлган талаптары, күтүлүүчү натыйжалары. Ар бир оюн белгилүү бир максатты көздөп, сабактын темасы менен милдеттерине, балдардын кайсы билимдерин бекемдегенге жараша болот. Дидактикалык оюндарды тилдик мазмуну боюнча классификациялоо тууралуу сөз болду, себеби лингводидактикалык көрүнүштөр кеп билгичтигинин татаалдыгы менен байланышкан. Билгичтик фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик билимдердин жана билгичтиктердин негизинде пайда болуп калыптанат. Билимдердин, көндүмдөр менен билгичтиктердин толук топтому тилдик андан соң коммуникативдик компетенттүлүктү калыптандырат, ошону

менен кошо кептин өсүүсүн камсыз кылат. Фонетикалык оюндардын компоненттери, ирети аркылуу фонетикалык оюндарды жүргүзүү усулу сунушталды. Аталган ырааттуулук тыбыштарды үйрөтүү милдеттерин ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет, себеби тыбыштар менен тыбыштык айкаштарды үйрөнүү оюн мүнөзүндөгү ишке кызыгуунун эсебинен түшүнүлүп кабыл алынат. Лексикалык оюндар окуучуларга сөздөрдү кепте эркин пайдаланууга мүмкүнчүлүк берип, анын аркасында жаңы сөздөрдү натыйжалуу жаттап калууга өбөлгө түзөт. Оюндун ар бир баскычы мүнөздөлүп, аны өткөрүү жолу көрсөтүлдү. Грамматикалык оюндарда тилдик материалды жандуу кеп менен байланышсыз өздөштүрүүгө болбой тургандыгына жандуу баарлашуудан – жандуу грамматикага карай жол экенин белгилейт. басым жасалат. Грамматикалык оюндардын максаты – грамматикалык кубулуштун маңызын (милдетин) түшүнүү. Грамматикалык эрежелер жатташ керек болгон нерсе эмес, алар тилди практикалык жактан колдонуу үчүн зарыл нерселер. Кептик оюндарды уюштуруудагы кеп өстүрүүнүн максаттары, милдеттери, маңызы, принциптери, диалог түрүндөгү коммуникативдик жагдайды уюштуруудагы курамдык бөлүктөрү, диалог менен монологдун айырмачылыктары, кеп ишмердүүлүгүн баскычтуу түрдө ырааттуу жүргүзүү тууралуу, кептик оюндарды уюштуруунун негизги талаптары, кептик оюндар аркылуу көндүмдүрдү, билгичтиктерди калыптандыруу жана пайдалануу тууралуу маалымат берилип, кеп оюндарын сабакта колдонуунун ыкмалары көрсөтүлдү.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин баштооч окуучуларынын дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүдө басымды грамматикалык билимдерге жасабастан, сүйлөө практикасына, грамматикалык жактан сүйлөмдү туура түзө билүүгө багытталып, кеп натыйжаларына жетишүүнүн каражаты катары окутуу бул болочок балыкчыга кайырмактын кандай жасалып, кандай түрлөрү болорун айтып бербестен, эң негизгиси балык

кармаганды үйрөтүү керектиги менен барабар, болгондо да курчап турган дүйнөнү ыктыярдуу иш-аракеттердин аркасында таануу ыкмасы оюн аркылуу кепке ээ болуунун натыйжасында. Окуучуларды өз алдынча сүйлөөгө, өз оюн так, сабаттуу жаза билүүгө үйрөтүү кеп компетенттүлүктү калыптандырууга барабар. Аларды ар кандай тематикалар боюнча кебин өстүрүп, ар кандай турмуштук шарттарда кепти түшүнүп, ага кошула алгыдай окутуу келечекте балдарды тил көйгөйүнөн арылтып, ийгиликке жеткирип бактылуу кылат. Себеби кыргыз тили аркылуу кыргыз кыргыз элинин баалуулуктарын терең түшүнүп руханий дүйнөсү байыт жана карьерасын илгерилетүүгө өбөлгө болот. Биздин “Башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү (окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде)” аттуу изилдөөбүз окуу китептерин түзүүчүлөрүнө, мугалимдерге жол көрсөтүп, тил үйрөтүү сабактарынан кеп өстүрүү сабактарына багытоого жардам берүү максатында көп жылдын аралыгында иштелип чыкты.

Диссертацияда темага ылайык теориялык-методикалык эмгектердин негизинде педагогикалык изилдөөлөрдү жүргүзүп, сунуштарды иштеп чыгып. Аларды тажрыйбадан өткөрүп, жалпы корутунду чыгардык.

Биринчи милдет – оюн ишмердүүлүгүнүн педагогикалык мүнөздөмөсүн, анын теориялык негиздерин аныктоо.

Оюндук ишмердүүлүк окуу процессин уюштуруунун ар кандай формаларын камтып, окуучулардын баарлашуу көндүмдөрүн, талкуулоо маданиятын калыптандырууга, окуу процессинин диалогуна шарт түзөт.

Ал – баланын пн-сезиминин жана өнүгүүсүнүн эң маанилүү булагы. Дидактикалык оюн кубаттуу фактор болуп эсептелет, анткени ал окуучулардын умтулуусун, эмоциялык, кыймыл жана таанып-билүүчүлүк талаптарын толук канааттандырат. Оюн аркылуу байланыштуу кепке үйрөтүүнүн өзгөчөлүгү – ал айтылып-угулуучу кепти көрсөтмө катары кенен пайдаланып, окуучулардын ар кандай аракеттерин, анын ичинде сүйлөө аракеттерин жасоого түрткү берет.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун оюн ишмердүүлүктүн багыты: 1) педагогикалык процессти гумандуу мамилелердин негизинде түзүү; 2) кыргыз тилине таанып-билүүчүлүк кызыгууну козгоо, окуунун жагымдуу себеп-негиздерин бекемдөө; 3) сабакта чыгармачыл чөйрө жаратуу; 4) окуучунун кыргыз тили сабактарында активдүү коммуникативдик иш-аракетин өрчүтүү. Л.С. Выготский окуучунун мектеп курагында ишмердүүлүгү оюн жана окуу, оюн жана эмгек нугунда агарын белгилеп, оюнду инсандыкн өнүгүүсүнүн түгөнгүс булагы катары көргөн.

Экинчи милдет – кыргыз тилин үйрөтүүдө дидактикалык оюндардын орду, убактысы, ыкмалары жана классификациясы такталгандыгы. Биздин изилдөөбүздө дидактикалык оюн аркылуу түзүлгөн практикалык жагдайдын негизинде багытыбызды лингвистикалык билимди өнүктүрүдөн кеп өстүрүп, коммуникативдик компетенттүлүктү калыптандырууга бурууга далалат кылдык. Себеби дидактикалык оюндар сүйлөө, жазуу, угуу жана окуу көндүмдөрүн калыптандырууда кеп практикасын камсыз кылып, окуучуларды баарлашууга үндөйт. Дидактикалык оюндар окутуунун максатына жана милдетине жараша тил жатыктыруучу, лексикалык байлыгын өстүрүүчү, грамматикалык (функционалдык) көндүмдөрүн калыптандыруучу, кебин өстүрүүчү оюндарга бөлүүгө болот. Биз төмөндөгү терминдерди колдонууну туура көрдүк, себеби негизинен бардык дидактикалык оюндарды чет жана бөтөн тилдерди окутуунун методикасында тилдик жана кептик оюндар деп ажыратып, тилдик оюндарга: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык оюндарды киргизет. “Оюндар айкын максатты жана бир нече милдеттердин комплексин чечүүнү коет. Мисалы, оюн жүргүзүү менен балдардын кыргызча кебин калыптандыруу жана сабактын практикалык баалуулугун өстүрүү максатын койсо, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык сабаттуулугун артыруу сыяктуу милдеттер сөзсүз коштоп жүрүүгө тийиш”. [93-4-6-б.].

Үчүнчү милдет – аркылуу кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда дидактикалык оюндардын колдонуунун маанисин, ролун, жолдорун изилдөө.

Дидактикалык оюндар баарлашуу чөйрөлөрү менен кырдаалдарына жараша тилдик (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) каражаттарды колдоно билүүгө үйрөтүп, кеп ишмердигинин сүйлөө, угуу, окуу жазуу түрлөрүн билгичтиктерин жана көндүмдөрүн өркүндөтүүгө өбөлгө болот. Дидактикалык оюндарды өткөрүүдө коюлган талаптардын тизмеси: Тандалган оюндун түрү педагогикалык жана дидактикалык жактан негизделип, сабактын окуу максаттарына шайкеш келтирүү. Ал үчүн натыйжаларды пландап алуу; Оюндун сабактагы ролун, ордун, убактысын аныктоо; Оюн учурунда таркатылуучу материал балдардын күнүмдүк турмушунан алынып, оюн жагдайын, иш аракеттерин кылдат ойлонуп чыгуу. Оюндар окуучулардын жаш курагына жана тилдик мүмкүнчүлүктөрүнө дал келүүсү. Дидактикалык оюндар өздөштүрүлүп жаткан тилде өткөрүү; Окуучуларды оюнда кебин практикада өстүрүп, өзүнө ишенимин артыруу. Оюндун аягында жыйынтыктоо ж.б.

4-милдет - дидактикалык оюндарды колдонуп окуучулардын кыргызча кебин өстүрүүнүн методикалык жолдорун, анын технологиясын педагогикалык экспериментте сыноо жана анын жыйынтыктарын практикага сунуштоо. Дидактикалык оюндар тилди коммуникативдүү багытта уюштуруп, жандуу ишмердүүлүккө жеткирип, байланыш процессинде окуучуларды ар бир грамматикалык мүчө кайсы бир кеп милдетин аткарууну түшүндүрүү аркылуу белгилүү коммуникативдик милдетти чечүүгө (өтүнүчтү, каалоону, каршы ойду ж.б.) үйрөтүп, кыргыз тилинде баарлашуу. Аталган эксперимент окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кыргыз тилин окутууда байланыштуу кепти калыптандыруу процессин максаттуу активдештирип, кылдат тандалган жана усулдук жактан өзүн актоочу окуу материалдарынын негизинде практикалык сабактардын тутумун иштеп чыгып, биз сунуштаган оюн түрүндөгү усулдун натыйжалуулугун текшерүүнү көздөдү. Биз сунуш кылган оюн технологиясы сынактан өтүп, оптималдуу экендигин тастыктады.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өстүрүү процессинде дидактикалык оюндарды пайдаланунун теориясы жана практикасы боюнча биз жүргүзгөн изилдөөнүн, о.э. иштеп чыгып өткөргөн эксперименттик иштин натыйжасында төмөнкү тыянактарга келдик жана сунуштарды берүүнү туура көрдүк.

1. Башталгыч мектеп окуучуларын тарбиялоо-окутуу процесси балдардын жалпы жана таанып-билүү иш-аракеттеринин психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрү бөтөнчө уюштурууну талап кылат. Андыктан балдардын курактык өзгөчөлүгүн эсепке алып, оюн ишмердүүлүгүн окутуу практикасына кеңири киргизүү.
2. Эксперименттик иштин натыйжалары оюн түрүндөгү иш-аракеттерди туруктуу жана ырааттуу түрдө жүргүзүүдө башталгыч мектеп окуучуларынын алган билиминин туруктуулугу жогорулап, экинчи тилде угуп түшүнүү, сүйлөө көндүмдөрү, билгичтери менен бирге тилдик жана кептик компетенциялары калыптанат.
3. Окуу процессин оюн түрүндө уюштуруу кыргыз тилин окутуунун практикалык багытын жогорулатууга мүмкүнчүлүк берип, аны чыныгы коммуникативдик мүнөзгө ээ кылып, кыргыз тилинде баарлашуунун шартын жана түрткү-себептерин (мотив) жаратат.
4. Практика жүзүндө компетенцияларга ээ болууга, аларды турмушта колдоно билүүгө кызмат кылган дидактикалык оюндарды кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башталгыч мектеп программаларына, стандарттарга, окуу куралдарына киргизүү.
5. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда тилдик жана кептик компетенттүүлүктү калыптандырууга багытталган мугалимдер үчүн дидактикалык оюндардын топтомдорун түзүү жана окуу-методикалык колдонмолорду жазуу.
6. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу эне тилин окутуудан кескин түрдө айырмаланат. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерди окутуу функционалдык грамматика аркылуу түшүндүрүлүп, лексикалык

минимумдун тактыгын жана фонетикалык жактан өзгөчө өздөштүрүүнү талап кылгандыгы тууралуу семинарларды өткөрүү.

7. Мезгилдин талабына ылайык кыргыз тилин ийгиликтүү өздөштүрүү орус тилдүү окуучулар үчүн жагымдуу шарттарды билгичтик менен түзүүгө жараша болот. Буга балдарды баштапкы тил билүү деңгээлине ылайык баштооч жана улантуучу топторго бөлүп, топтун деңгээлине жараша дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү. Мугалим билим деңгээли төмөн окуучулар менен иштөөгө жетишпегенине карабастан аларга өзгөчө мамиле бөлүп, билимин жогорулатуу.
9. Окуу жайларында оюн ишмердүүлүгүн пайдалануу маселеси көп кырдуу. Оюндардын ар бир түрү (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик ж.б.) андан ары изилдөөнү талап кылат.
10. Тилдик дидактикалык оюндар менен биргеликте кеп компетенциясын калыптандыруучу кептик оюндарды өткөрүү зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абайдулова, М.С. Дидактические игры на уроках русского языка [Текст] / М.С. Абайдулова, Х.Б. Бугазов // Русский язык в школах Кыргызстана. – 1997. – №1 – С.76-80.
2. Абайдулова, М.С. Методическое руководство к учебнику «Букварь» для 1 класса киргизской школы [Текст] / М.С. Абайдулова, Х.Б. Бугазов, П.И.Харакоз – Ф, Мектеп, 1984 – 88 с.
3. Аверинцев, С.С., Давыдов Ю.Н, Турбин И. и др. М.М.Бахтин как философ: Сб. статей / Рос. Академия наук. Инс. философии. [Текст]: С.С.Аверинцев, Ю.Н.Давыдов, И.Турбин. и др.–М, Наука, 1992. – 256 с.
4. Акматова А.М. Орус тилдүү мектептер үчүн кыргыз тили окуу китептерин түзүүнүн илимий негиздери. [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А.М.Акматова.- Бишкек, 2010–168 б.

5. Алексеева М.М., Яшина Б.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников [Текст] /М.М. Алексеева, Б.И. Яшина – М.: «Академия», 2000 – 256 с.
6. А.Р. Алыпсатарова ., Р.К. Буйлякеева., З.К.Момункулова. Кыргыз тили жана окуу 4-кл.: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн / А.Р. Алыпсатарова, Р.К. Буйлякеева, З.К.Момункулов – Б.: Аркус бас., 2015. – 184 б., жасал.
7. Амонанашвили, Ш.А. В школу с шести лет // Педагогический поиск: Сб.науч.тр. [Текст] /Ш.А. Амонанашвили – М.: 1987 – С.9 – 56.
8. Амонашвили, Ш.А. Здравствуйте, дети! [Текст]: Пособие для учителя / Ш.А. Амонашвили – М.: Просвещение,1983. – 207 с.
9. Андриянова, В.И. Игра – цепочка как средство автоматизации речевых навыков [Текст] / В.И. Андриянова Русский язык и литература в узбекской школе. – 1967. - №6– С.39-40.
10. Арутюнов, А.Р. Игровые задания на уроках русского языка. Книга для преподавателя [Текст] / А.Р. Арутюнов Р., П.Б. Чеботарев, М.А. Музруков. – М, Рус.яз., 1984. - 190 с.
11. Бабанский, А.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] /А.К. Бабанский – М., 1982. - 169с.
12. Баженова, И.Н. [Текст] /И.Н. Баженова в сб. Педагогический поиск – М, Педагогика, 1987 - 544 с.
13. Бакеева, Н.З. Словесные игры при изучении синонимов [Текст] Н.З.Бакеева // РЯНШ– 1990. –№1. – С.29-33.
14. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] /И.Б. Бекбоев / Б.: Бийиктик, 2011 – 383 б.
15. Бектенов, З. Эне тилден гүлдесте [Текст] / З.Бектенов – Ф.: Адабият,1990. – 32 б.

16. Беляев, Б.В. О применении принципа сознательности в обучении иностранному языку [Текст] /Б.В. Беляев // Психология в обучении иностранному языку. – М., Высшая школа, 1967– С.12 - 28.
17. Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. [Текст] /Э.Берн. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Екатеринбург: ЛИТУР, 1999.
18. Берн, Э. Психология личности [Текст] /Э.Берн. – Самара: Бахрар, 1999.
19. Берн, Э. Теория личности З.Фрейда [Текст] / Э. Берн. Хрестоматия по психологии личности. Т 2– Самара: Бахрар.1999.
20. Биялиев К.А. Кыргыз тилин чет тил катары окутуунун методологиясы. [Текст] / К.А.Биялиев. – Б, Кут бер, 2015 – 181 б.
21. Битюцких, Д.М. Некоторые приемы развития учащихся на уроках иностранного языка [Текст] / Д.М.Битюцких // Иностранный язык в школе. – 1993. – №5. – С.41-43.
22. Брозоз, У. Стратегические решения [Текст] / У.Брозоз//Перемена – 2003. – С.43-45.
23. Брудный, А.А. Пространство возможностей. [Текст] А.А.Брудный – Б., Илим, 1999. – 358 с.
24. Буйлякеева Р.К., Алыпсарова А.Р. Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 3-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Буйлякеева Р.К, Алыпсарова А.Р. – Б.: 2018. – 200 б., сүрөттөр
25. Васильев, А.И. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков. [Текст]: Учебное пособие для студентов-филологов вузов Киргизии./А.И. Васильев – Ф.: Мектеп, 1983 - 136 с.
26. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвистическая проблематика страноведения в преподавании русского языка иностранцам. [Текст] Л.Л.Верещагин., Костомаров В.Г.– Изд-во МГУ, 1971 – 84 с.
27. Вохмина, Л.Л. Хочешь говорить – говори. 300 упражнений по обучению устной речи. [Текст] / Л.Л.Вохмина – М., Русский язык. 1993– 172 с.

28. Выготский, Л.С. Из записок конспекта к лекциям по психологии детей дошкольного возраста [Текст]: Д.Б.Эльконин. Психология игры. – М.: Просвещение, 2004. – 398 с.
29. Выготский, Л.С. Педагогическая психология. [Текст] / Л.С. Выготский. – М. Педагогика-Пресс, 1999. Редакторы Л. М. Штутина, Л. М. Малова – 536 с.
30. Выготский Л.С. Проблема возраста. [Текст] Л.С.Выготский. Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т.4. - М.: Педагогика, 1984. - С. 244-268
31. Выготский, Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования. [Текст] / Л.С. Выготский. – М., Лабиринт, 1996– 416 с.
32. Григуле, Л. Аспекты освоения языков в билингвальном обучении. [Текст] материалы конференции “Развитие многоязычного образования – подходы и методика преподавания языков”/Л.Григуле – Б: 2005.
32. Давыдов, В.В. Периодизация психического развития детей [Текст] /В.В. Давыдов //Возрастная и педагогическая психология. Ч.– М.,1975– с. 46.
33. Джаманкулова, А.Т. Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисинин окутуу процессинде жождордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштооч топтору үчүн) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А.Т.Джаманкулова. Бишкек, – 2012– 173 б.
34. Джороев, Т.А. Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик, коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүү. (башталгыч класстардын мисалында) [Текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.А.Джороев. - Бишкек, 2012– 170 б.
35. Дервиш, О.Г. Мотивация как средство формирования коммуникативно-познавательной потребности на уроках изучения второго языка [Текст] / О.Г. Дервиш // Русский язык и литература в киргизской школе – 1989. - №6.- С. 11-14.
36. Дзуцев, Э.С. Социально-коммуникативный подход с формированием содержания и методов обучения и связной русской речи в национальной школе [Текст]: / автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 Э.С. Дзуцев – М., 1991– 37 с.

37. Дистерверг, А. Избранные педагогические сочинения [Текст] /А. Дистерверг – М., учпедгиз, 1956. – 378 с.
38. Добаев, К.Д. Теоретические основы обучения лексике кыргызского языка в русскоязычной начальной школе [Текст]: / дис. доктора пед. наук. К.Д. Добаев. – Б.,1999. – 336 с.
39. Добаев, К.Д. Новая школа – новое мышление [Текст] / Добаев, К.Д. – Б.: 2023. – 256 с.
40. Жаныбай уулу М. Кыргыз тилинин окуу китеби. Биринчи бүлөм [Текст]: учебник киргизского языка для трудовых школ / М. Жаныбай уулу. – Прунза: Кыргыз мамлекеттик басмасы, 1930-ж.
41. Жинкин, Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982– 160 с.
42. Жутанова, Г.А. Дидактикалык оюндар аркылуу студенттердин таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн педагогикалык шарттары (педагогика курсунун мисалында)[Текст] / дис. канд. пед наук Г.А.Жутанова – Б.,: 2015. – 65-б. .
43. Жүдөмүшев, Ж.Ч. Текст кабыл алуунун фонетикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж.Ч. Жүдөмүшев // Мектеп. - 1999. - №2.- 53 -58 б.
44. Задорожная, Н.П. Лексическая работа на уроках кыргызского языка в русских классах [Текст] / Н.П.Задорожная, А.Сапарбаева// Мектеп. –1999. - №1.- С.15-19.
45. Задорожная Н.П., Сапарбаева А. Формирование произносительных навыков на уроках кыргызского языка в русских классах // Мектеп. – Б., 1999. №4 – С.45-52.
46. Занков, Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения (I – II классы) [Текст] /Л.В.Занков –М., Изд–во академии пед. наук РСФСР, 1963– 291 с.
47. Зимняя, И.А. Психические основы формирования двуязычия [Текст] / И.А. Зимняя //Русский язык в национальной школе. – 1984. - №3 - С.27-29
48. Зимняя, И.А. Лингвopsихология речевой деятельности [Текст] / И.А. Зимняя. – Московский психолого-социальный институт, Воронеж НПО “МОДЭК”, 2001. – 432 с.

49. Исаев, Д.И., Шнейдман, В.Н. Краткий самоучитель киргизского языка. [Текст] Д.И. Исаев, Шнейдман В.Н. – 3-е издание.Ф.Мектеп,1988 – С.7.
50. Исакова, А.Т. Дидактические основы использования дидактических игр в начальной школе (при изучении русской орфографии в школах с кыргызским языком обучения) [Текст]:Дисс....канд. пед. наук: 13.00.02. –Б., 2010 – 163с.
51. Канаева, А.В. Использование диалогических единств в ролевых играх при обучении французскому языку в начальных классах [Текст] / А.В. Канаева // Иностранные языки в школе. – 1996. - №36. - С.22-26.
52. Карнеги, Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Как перестать беспокоиться и начать жить.–“Попурри”, 2014. – 416 с.
53. Кенчиева Ч. Ж., Сарылбекова З.С. Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн мектептердин 2-кл. үчүн окуу китеби: 1-бөлүм [Текст]/ Ч.Ж.УКенчиева, З.С.Сарылбекова. – Б.:2020. – 100 б., сүрөттөр
54. Кенчиева Ч. Ж., Сарылбекова З.С. Кыргыз тили жана окуу: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн мектептердин 2-классы үчүн окуу китеби: 2-бөлүм [Текст]/ Ч.Ж.УКенчиева, З.С.Сарылбекова. – Б.:2020. – 112 б., сүрөттөр
55. Китайгородская, Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам [Текст] / Г.А. Китайгородская. – М.: Изд-во МГУ, 1986. - 175 с.
56. Кордуэлл, М. Психология А - Я [Текст]: словарь-справочник /М. Кордуэлл. – М., 1999 – 448 с.
57. Костомаров, В.Г. Методическое руководство для преподавателей русского языка как иностранного [Текст] / В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова. – М., 1988 – 155 с.
58. Култаева, У.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу методикасы [Текст] У. Култаева. – Б.: Эмгек, 1995. – 225 б.
59. Култаева, У.Б. Кыргызча сүйлөшөбүз [Текст]: Кыргыз тилин кыска мөнөттүү курста үйрөнүүчүн окуу китеби / У.Б. Култаева – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 126 б.

60. Кулушев, А. Өзбек класстарындагы кыргыз тили сабагында сөз жана сөз оюндары менен иштөө [Текст] /А. Кулушев. //Материалы Международной научно-практической конференции «Личность и воспитание: роль образовательных технологий в современной школе. – Ош. – 2001. - Ч.1. - 166-170 с.
61. Кыргыз тилинин программасы, жалпы билим берүүчү окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I – XI класстары үчүн. – Б. 2012. – 94 б.
62. Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясы. – Б. 2021. – 21 б.
63. Ладыженская, Т.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся [Текст] / Т.А. Ладыженская – М.: Педагогика, 1975. – 152 с.
64. Лapidус, Б.А. Интенсификация процесса обучения иноязычной устной речи [Текст] /Б.А. Лapidус – М., Высшая школа, 1970 – 128 с.
65. Леонтьев, А.Н. Избранные психологические произведения в 2-х т. [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М., 1983, т.2. – 251 с.
66. Леонтьев, А.А. О речевой ситуации и принципе речевых действий [Текст] /А.А. Леонтьев // Русский язык за рубежом. – 1968. - №2.
67. Лурия А.Р. Под ред.Хомской Е.Д. Язык и сознание [Текст] / Лурия А.Р. – Изд-во МГУ,1979. – 320 с.
68. Львов, М.Р. Методика развития связной речи младших школьников [Текст] / М.Р. Львов. – М., 1985. –117 с.
69. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы [Текст]: / Э.Мамбетакунов. – Б.: 2021. – 127 б.
70. Методика обучения русскому языку в национальном детском саду. [Текст]: Под ред. Сохина Ф.А, Негневицкой Е.И. – М.: Просвещение, 1985– 142 с.
71. Миллер, С. Психология игры. [Текст] – СПб.: Университетская книга, 1999 / С. Миллер – Санкт-Пб., 1999. — С.134
72. Милованова И.С. Содержание и организация игровой деятельности на уроках русского языка в начальных классах грузинской школы [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / И.С. Милованова. – Тбилиси, 1990. – 106 с.

73. Морозова, М.Я., Петрова Е.Н. Грамматические игры для начальных классов [Текст] / М.Я. Морозова, Е.И. Петрова. – М. АПН РСФСР, 1963. – 144 с.
74. Мухарова, М.Л. Дидактическая игра как средство формирования навыков устной немецкой речи в киргизской школе (начальный этап обучения)[Текст]: дисс....канд.пед.наук: 13.00.02 / М.Л.Мухарова. – М., 1989.– 177с.
75. Ниорадзе, В.Г. Воспитание младших школьников в процессе обучения русскому языку в национальной школе [Текст] / В.Г. Ниорадзе. – М.: Педагогика, 1989. - 175 с.
76. Носов, Н.Н. Антонов, Сотник С.П., Ю.В. “Футбол” и другие рассказы. [Текст] / Н.Н.Носов, С.П.Антонов, Ю.В.Сотник. – Алма-Ата, 1957. – 78 с.
77. Озрокова, М.Ю. Дидактические игры как средство умственного воспитания младших школьников-билингвов на уроках русского языка // Успехи современного естествознания – 2010– №1 – с.72-74.
78. Оюн аркылуу окуп үйрөнгүлө. Кыргызстандын педагогдору сунуш кылган интерактивдүү оюндар [Текст] /Б., 2003 –
79. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. [Текст] /Е.И. Пассов – М.: Просвещение, 1991. – 225 с.
80. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в школе [Текст] пособие для учителя [Текст] / Е.И.Пассов. – Минск., Нар.асвета, 1982 – 142 с.
81. Пассов Е.И. Метод обучения как категория методики [Текст] / Е.И.Пассов // Проблемы коммуникативного метода обучения иноязычной речевой деятельности. – Воронеж, 1980. – 208 с.
82. Педагогический поиск [Текст] / сост. Баженова И.Н.– М., Педагогика, 1987. – 544 с.
83. Подласый, И.П. Педагогика. Новый курс. Книга I. Общие основы. Процесс обучения. [Текст] Учебник для студентов пед.вузов: в 2 кн./ И.П.Подласый. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 576 с.
84. Реформатский, А.А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка. // Русский язык в национальной школе. 1961, №6. – С.67.

85. Рогова, Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе [Текст] / Г.В. Рогова, И.Н. Верещагина. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
86. Рожкова, Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам [Текст] Спецкурс для иностр.студентов-филологов / Г.И. Рожкова. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – 128 с.
87. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М., 1989. – 468 с.
88. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М.: Учпедиз. МП РСФС, 1966. – 698 с.
89. Рысбаева, С.А. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик функционалдык түрлөрү (семантикалык грамматикалык анализ) автореферат. ... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / С.А. Рысбаева. – Б., 2008. – 26 б.
90. Рысбаев, С.К. Таблица – альбом по развитию речи. [Текст]: Доп. материал к учеб. “Говорим по-кыргызски для учеников 1-кл. русскояз. шк./ С.К. Рысбаев – Б.: “Кыргызстан”; “Мектеп”, 1998. – 45 с.
91. Рысбаев, С.К. Булак: Окуу орус меттеб. 2 кл. Үчүн класстан тышкары окуу хрестоматиясы [Текст] / С.К. Рысбаев, Э. Абраева, С. Алаева. – Б., “Раритет Инфо”, 1999. – 79 б.
92. Рысбаев, С.К. Алиппе: орто мектептердин 1-кл. үчүн окуу китеби. [Текст] / С.К. Рысбаев – 10-бас., толук. – Б.: «Print Express, 2016. – 160 б.
93. Рысбаев, С.К. Кыргыз тилин үйрөтүү технологиялары. [Текст] / С.К. Рысбаев. – Б., 2023 – 279 б.
94. Рысбаев, С.К., Абылаева Н.А. Кыргыз тили [Текст]: учебник киргизского языка для 4 класса русской школы / Рысбаев С.К., Н. Абылаева. – Б. Мектеп, 2001 – 174 б.
95. Рысбаев, С.К. Окуу орус класстарында жүргүзүлгөн мектептердин 1-4 класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кезин өстүрүү жолдору [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: / С.К. Рысбаев. – Б.: 1995 – 149 б.

96. Рысбаев, С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2011. – 280 б.
97. Рыскулов, А. Найм-найм боорсок [Текст] / А.Рыскулов. – Б.: Адабият – бб.4.
98. Самудинова, З.К. Башталгыч мектептеги окуу процессинде окуучулардын оюн түрүндөгү иш-аракеттерин уюштуруунун психологиялык-педагогикалык мунөздөмөсү [Текст] / З. Самудинова. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары – 2014. - №3(31) – бб.126-130.
99. Самудинова. З.К. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргызча кебин фонетикалык оюндар аркылуу өстүрүү усулу [Текст] / З. Самудинова / / Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. №2(26) Б, 2013. – бб.43-47.
100. Самудинова. З.К. Реализация коммуникативных принципов, развивающих связную речь учащихся на основе отбора языкового материала (часть 2) [Текст] / З. Самудинова Бишкек: БААУ Илим-Билим кабарчысы, 2013 - №1(14)– С.43-46.
101. Сарылбекова, З.С. Коммуникативные основы обучения кыргызскому языку в старших классах в школах с русским языком обучения. [Текст]: дис. канд. пед.аук: 13.00.02 / З.С.Сарылбекова. – Б, 2007– 165 с.
102. Скаткин, М.Н. Дидактика средней школы [Текст] / М.Н.Скаткин. – М., 1982. – 245 с.
103. Скорик. А. Игра как педагогический феномен [Текст] / А.Скорик // Мектеп. 2000.– 46 – 50 с.
104. Словарь под общей редакцией А.В.Петровского и Н.Г.Ярошевского. – М.:1990 - с. 127.
105. Смагина, Л.И. Проблема дидактической игры в обучении грамоте шестилетних детей [Текст] / Л.И.Смагина. – М.: Академия, 1978.–68 с.
106. Сосенко, Э.Ю. Коммуникативные подготовительные упражнения для обучения устной речи в языковом вузе [Текст]: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Э.Ю. Сосенко. – М.,1973– 20 с.

107. Срезневский, И.И. Об изучении родного языка вообще, и особенно в детском возрасте. 2 части [Текст] / И.И. Срезневский. – С-Пб.,1960.
108. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям. 4-е изд. [Текст] / В.А. Сухомлинский. – Киев: Радянська школа,1973 – 287 с.
109. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. Письма к сыну. – К:Рад.шк.1985 – 557 с.
- 110.Сухомлинский, В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. Избран. произв. в 5 т-х [Текст] / В.А. Сухомлинский. – Киев, Радянська школа, 1979 – т.1. – 686 с.
- 111.Сухомлинский, В.А. Мудрая власть коллектива [Текст] / В.А. Сухомлинский. – М.: Молодая гвардия, 1975 - 240 с.
112. Сухомлинский, В.А. Павлышская средняя школа. [Текст] / В.А. Сухомлинский. – М.Просвещение, 1969 - 400 с.
113. Тазьмина, Л.В. Планирование урока английского языка [Текст] / Л.В. Тазьмина //Иностранные языке в школе. - 1996. - №5. –С.5-10.
114. Теория личности У.Джеймса. Ч.1. – Самара: Издательский дом. Бахрар. 1999.
115. Токтоналиева, Г. Игровые моменты на уроках русского языка и литературы [Текст] / Г. Токтоналиева. /Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – 1995. - №4. –С.63-66.
116. Токтомаматов, А. Кызыктуу ынтымак тамгалар. [Текст] Методикалык колдонмо/А.Токтомаматов, Б,Субанова. – Б.:2014 –9 б.
- 117.Токтомаматов, А.Тамгаларга байланыштуу ырлар. [Текст] А.Токтомаматов, Б,Субанова. – Б.:2014 –12б.
118. Токторбаев, С. Өспүрүмдөрдүн оюндары [Текст] / С. Токторбаев. – Б.: КСЭнин Башкы ред., 1991. - 272 б.
119. Трускавец, А.В. Дидактическая игра как средство развития русской речи учащихся многонациональных подготовительных классов [Текст]: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 /А.В. Трускавец. – М., 1974. – 31с.
120. Сарыгулова, А.И. Еще раз об играх [Текст] /А.И.Сарыгулова //

РЯЛКШ. -1991. - №4. - С.49-51.

121. Сарыгулова, А.И. Про глагол и про тире, и про дождик на дворе [Текст] /А.И.Сарыгулова // РЯЛКШ. -1992. - №1. - С.5-10.
122. Уметалиева, Б.Ж., Мураталиева М, Сартбаев К. Кыргыз тили: 3– класстар үчүн үчүн окуу китеби [Текст] /Б.Ж. Уметалиева., М.Мураталиева, К.Сартбаев. – Ф.: Мектеп, 1968.
123. Филатов, В.М. Обучение инициативной речи с использованием ситуативно-ролевых игр на 1 курсе языкового педагогического вуза (нем.яз)[Текст]:автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В.М.Филатов. – М., 1984– 16 с.
124. Харламов, И.Ф. Педагогика [Текст]: учебное пособие; 4-е изд., перераб. и доп./ И.Ф. Харламов – М.: Гардарки, 1999 – 519 с.
125. Харакоз, П.И. Основы методики обучения русскому языку в киргизской восьмилетней школе – [Текст]Учебник для студентовфилол.фак.вузов фак. нач. образования / П.И.Харакоз – Ф., Мектеп,1973– 410с.
126. Хасанов, Н.Б. Игровое начало в системе средств активизации речевой деятельности учащихся в среднем звене обучения (6 класс киргизской школы) [Текст]: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.02 / Н.Б. Хасанов – Бишкек, 2012.– 177 с.
- 127.Хасанов, Н.Б. Занимательные материалы, задания, упражнения к урокам русского языка. [Текст] 6 класс киргизской школы / Хасанов Н.Б. – Б.:2011-163 с.
128. Хейзинга, Й. HomoLudens; Статьи по истории культуры. / Пер. с гол. Д. В. Сильвестрова — М.: Прогресс — Традиция, 1997.
- 129.Хрестоматия по психологии личности. Сост.Райгородский Д.М.Т.1 – Самара, Бахрар.1999 – с.286.
130. Хухлаева, О.В. Маленькие игры в большое счастье. Как сохранить психическое здоровье дошкольника [Текст] /О.В. Хухлаева, О.Е.Хухлаева.- М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001 - 224 с.

131. Чыманов, Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери [Текст] Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн / Ж.А. Чыманов. – Б., 1977. –99 б.
132. Чыманов, Ж.А. Кыргыз мектептеринин 5 классында байланыштуу кепти окутуунун методикасы [Текст]: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ж.А. Чыманов. – Б. - 1996– 19 б.
133. Шатманов методика преподавания существительных в 5 классе. [Текст]: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С.Шатманов. – Б. – 1965 – 25 б.
134. Шамов А. Языковые и речевые игры на уроках немецкого языка в 6 классе //Иностранные языки в школе. – 1993. – №6.
135. Шнейдман, В.Н. Графика русского и киргизского языков. [Текст] / В.Н.Шнейдман // РЯЛКШ. – 1987.- №6. – С.40 – 45.
136. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л.В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. - 427 с.
137. Щерба, Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. [Текст] /Л.В. Щерба. – М., Высшая школа, 1974. – 112 с.
138. Щукина, Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. [Текст] /Г.И.Щукина – М., Педагогика, 1971. – 351 с.
139. Эльконин, Д.Б. Психология обучения младшего школьника [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
140. Эльконин, Д.Б. Психология игры – 2-е изд.— М.: ВЛАДОС, 1999.— 360 с.
141. Эсеналиева К., ж.б. Кыргыз тили: Окутуу орус тил. жүргүзүлгөн орто мектептептердин 1-классы үчүн окуу китеби / К.Эсеналиева, Р.Буйлякаева, А.Алыпсарова, Б.Ставинская, З.Момункулова. – Б.: “Кут аалам”, 2011. – 80б., сүрөт
142. Юдахин, К.К. Кыргызско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин – М., изд-во “Советская энциклопедия”, 1965. – 973 с
143. Юнг, К.Г. Конфликты детской души [Текст] / К.Г. Юнг. - М.: Канон «Реадилитация», 1977. - 333 с.
143. [http //ru.wikipedia.org /](http://ru.wikipedia.org/)

144. [http //festival.1september.ru/articles/](http://festival.1september.ru/articles/)
145. [http /otvet.mail.ru/question/](http://otvet.mail.ru/question/)
146. www.rellinggator.ru/rasvitie_rechi/svyaznaia_rech/
147. [http // otradniy.bezjormata.ru/](http://otradniy.bezjormata.ru/)
148. [http.www.logopedy.ru](http://www.logopedy.ru)
149. <https://kyrgyztil.taalimforum.kg/index.php/site/allbooks?&lang=ru>
150. <https://ibilim.edu.gov.kg/kyr/index.html>

№1 ТИРКЕМЕ

1-класс. (фонетикалык оюндар аркылуу балдардын тилин жатыктыруу).

ТЕМА: УУ- СОЗУЛМА ҮНДҮҮ

1-класс: тилдик ишмердүүлүктүн төрт түрү: угуу, окуу, жазуу, окуу.

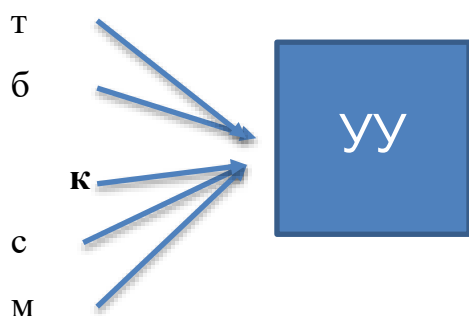
САБАКТЫН МАКСАТЫ:

1. Созулма үндүүлөр менен тааныштыруу. Уу - созулма үндүү экенин угуп кабыл алуу, кепте аны айырмалай билүү, уу- созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү туура айтууга машыктыруу, балдардын тилин жатыктыруу. тамгасын көрүп, угуп, колун жазууга көнүктүрүү жана окуу көндүмүн өнүктүрүү.
2. Окуучулардын сөз корун, кебин өстүрүүгө көнүктүрүү. Тыбыштык сезгичтик жана тыбыштык кабыл алуу көндүмдөрүн калыптандыруу
3. Жаратылышка аяр мамиле жасоого, улууларды сыйлоого тарбиялоо.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

Саламатсыздарбы, балдар! Сегодня мы познакомимся с долгим гласным – уу и будем учиться правильно произносить этот звук, узнаем перевод новых слов, постараемся запомнить их в различных ситуациях. ***В кыргызском языке есть буква – у. Например, слова: оку – читай, окуба – не читай.*** Долгая гласная буква УУ отсутствует в русском языке, но данное гласное произносится также как русская буква у – (под ударением) , но более протяжно чем буква у. Слово

“повторяйте” переводится на русский язык “кайталагыла”. Балдар кайталагыла.

II. 4. Жаңы сөздөр: туу, буу, ак куу, уук, улуу, уул, оку, окуба.

1. Мугалим тыбышты көрсөтүп, андан соң окуучуларга бир эле тыбыштын өзгөрүшүн жана эмоциялык сүрөттөлүшүн айтып берүүсүн көрсөтөт. Балдар аны туурайт. ⁷

[УУ] – кеме күрүлдөдү

[УУ] – чоор үн чыгарат

[УУ] – бала ыйлап жатат

[УУ] – карышкыр улуйт

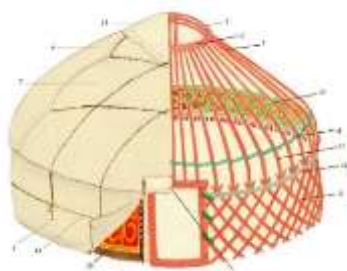
[УУ] – түтүктө шамал үн чыгарат.

2.

- Балдар, кайталагыла (повторяйте) :бул туу- это флаг, бул буу- это пар, бул ак куу- это белая лебедь, бул уук – это жердь купола юрты (длинная изогнутая палка из тонкого ствола) , бул улуу – это старший, бул бала – мальчик.

⁷ КЕЛГИЛЕ, ОКУЙБУЗ! [https://edu.gov.kg >media > files](https://edu.gov.kg/media/files)

Мугалим сүрөттөрдү көрсөтүп балдарга суроо берет, алардын баары жооп кайтарышат. Мисала:

- Бул эмне?
- Бул туу.

Мугалим создөрдү бирден сурайт. Сөздү билген бала кол көтөрүп кыргыз тилинде жооп берет.

4. Колунарды созуп, ак кууларга кайрылып,
«Ай, ак куулар, ак куулар, апакай ак куулар!» дегиле.

Орус тилиндеги котормосу менен таашытрысанар да болот.

Ах белая лебедь, белая-пребелая лебедь!

5. Балдар суроо менен кайрылгыла, кыздар жооп бергиле. (тапшырмаларды орус тилинде түшүндүрсөнөр болот)

- Кызыл желек кимден келген белек? (Красный флаг чей подарок?)
 - Кызыл желек атабыз эр Манастан келген белек. (Красный флаг подарок Манаса).
- 6.

Кайталагыла: Улууга урамат! Старшему уважение! (урмат – уважение).

7. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Отгадайте загадку.

Табышмак

Тегереги от,	Вокруг	огонь,
Ортосу — суу,	В середине	— вода,
Бир аздан соң	Через некоторое	время,
Көтөрүлүп буу,	Поднимается	пар,
Салат чуу.	Начинает шуметь.	

(Жообу-Самоор)

Дидактикалык оюн «Созулма уу үндүнү тап». Эгерде окуучулар [уу] тыбышын угушса, анда алар [уу] тыбышын угуп аныктаган жана тааныган учурда кол чабышат. Мугалим төмөнкү сөздөрдү көрсөтүп, сөздөрдүн аталышын кыргызча айтат. : *(мурдагы сабакта өтүлгөн сөздөр да кайталанат)* эне, ойно, ак куу, калпак, туу, улуу, китеп, бака, алиппе, уул, буу, тоо, Ала-Тоо, топ. Оюн аяктагандан кийин, мугалим окуучуларга ыраазылык билдирет жана мактайт. *Молодцы! Азаматсыңар, балдар!*

ЖЫЙЫНТЫКТОО: 1. Ким кайсы сөздөрдү эстеп калды. Дети, сегодня какие слова запомнили?

2-ТИРКЕМЕ

1-СУРАМЖЫЛОО (мугалимдер үчүн)

1. Дидактикалык оюндар жөнүндө өзүңүздүн оюңузду жазыңыз.
2. Кайсы максат менен сабакта дидактикалык оюндарды колдоносуз?
3. Дидактикалык оюн менен сабактын максатын кантип айкалыштырасыз?
4. Дидактикалык оюндарды колдонуудагы өзүңүздүн жетишкендиктериңиз менен кемчиликтериңизди айтып бере аласызбы?
5. Дидактикалык оюндарды сабакта колдонууда проблемага туш болдуңузбу? Туш болсоңуз жазып бере аласызбы?
6. Дидактикалык оюндарды колдонуунун кемчиликтерин кантип жоюуга болот?
7. Дидактикалык оюнга катышкан окуучуларды кантип баалайсыз, башкача айтканда баалоонун чен-өлчөмүн иштеп чыктыңызбы?
8. Дидактикалык оюндардын кайсы түрүн (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, кептик) артык көрөсүз. Эмне үчүн?

9. Сабакта өткөрүлгөн дидактикалык оюндар кандай элестерди туудурат?
10. Дидактикалык оюн кеп ишмердүүлүгү менен кантип байланышкан?
11. Ачык жана жөнөкөй сабакта колдонгон дидактикалык оюндардын санын жазып бере аласызбы?
12. Китептеги дидактикалык оюндар жөнүндө эмне айта аласыз?
13. Дидактикалык оюндарды кайдан издеп, кантип тандайсыз?

2-СУРАМЖЫЛОО (окуучулар үчүн)

1. Мугалим дидактикалык оюндарды көп өткөрөбү?
2. Мугалим дидактикалык оюндарды өткөрөрүн каалайсыңбы?
3. Дидактикалык оюндар өткөрүлгөн сабактар сага жагабы? Жакса, эмне үчүн жагат?
4. Сенин оюңча, мугалим эмне үчүн дидактикалык оюнду сабакта өткөрөт?
5. Сен кайсы дидактикалык оюнду эстеп калдың?
6. Кыргыз тилин окугуң келеби? Окугуң келсе, эмне үчүн окугуң келет? Эгерде окугуң келбесе, эмне үчүн окугуң келбейт?
7. Кыргыз тилин окуган сага кызыкпы?
8. Сенин оюңча, кандай мугалим сабакта дидактикалык оюндарды колдонот?

3-СУРАМЖЫЛОО (окуучулар үчүн)

Класс: _____

Мектеп: _____

Жооптордун ичинен кайсынысы берилген суроого жооп берсе, ошонусун тегеректеп кой.

1. Сенин оюңча, сабакта дидактикалык оюндарды өткөрүү керекпи?

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

2. Дидактикалык оюндар сүйлөгөнгө жардам береби?

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

3. Сабакта ойногон оюндар менен көчөдө балдар менен ойногон оюндардын айырмасы барбы?

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

4. Дидактикалык оюндарды такыр ойнотпой койгонго макулсуңбу?

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

5. Дидактикалык оюндар кайсы элестерди туудурат? (кубаныч, толкундануу, кайгы ...)

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

6. Сабакта мугалим колдонгон оюн сага жагабы?

1. Ооба 2. Билбейм 3. Жооп берүүдө кыйналып жатам

4-АНКЕТА (мугалимдер үчүн)

1. Сиздин аты-жөнүңүз:

Сабак берген класстарыңыз :

Мектебиңиз:

Кызыкчылыгыңыз:

Кайсы окуу китебин колдоносуз?

2. Төмөндө келтирилген тизмеден дидактикалык оюндарды колдонгон мугалимди толук мүнөздөгөн 5 сапатты тандап алып, астын чийип, белгилеп коюңуз.

жоопкерчиликтүү;

балдарды жакшы көргөн;

бат тил табышкан;

эски көз караштагы;

чыдамкай;

шайыр, көңүлү шат;

эмоционалдуу;

өзүнө ишенген;

жалкоо;

күчтүү;

чыдамкай;

маанайы пас, көңүлсүз;

ак көңүл;

максатын ишке ашырууга умтулган;

